

ІВАН ТЕСЛЯ

НАША
БАТЬКІВЩИНА

УКРАЇНСЬКЕ
ВИДАВНИЦТВО

І В А Н Т Е С Л Я

Н А Ш А
Б А Т Ь К І В Щ И Н А

У К Р А І Н С Ь К Е В И Д А В Н И Ц Т В О
К Р А К І В   1 9 4 2   Л Ь В І В

*Обкладинка
Мирона Левицького*

ПІЗНАЙ КРАЙ, ДЕ ЖИВЕШ

На широких рівнинах південної частини східної Європи, на північ від Чорного моря й суміжних гірських хребтів, аж ген по темні праліси Підляшшя й болота Полісся простяглася гарна сонячна країна, славна своєю героїчною бувальщиною, родючістю й природними багатствами. Ця гарна земля — це наша батьківщина, край, де ми народилися й живемо, тут жили й працювали наші предки, тут живуть наші рідні, друзі й товариші та всі люди, що говорять такою ж мовою, як і ми, співають такі самі пісні, мають такі самі звичаї і спільне минуле. Ці люди — це українці, а всі разом творять один український народ. Землі, які замешкує український народ, це українська національна або етнографічна територія. Науку, що подає нам відомості про українські землі, називаємо землезнавством або географією українських земель.

Важко знайти науку більш корисну і захоплюючу, ніж географія. Вона вчить нас про нашу прекрасну країну, розвиває любов до неї та її народу. Тому кожна людина повинна якнайкраще пізнати географію свого краю. Крім цього вона повинна поширити свої відомості й на суміжні краї, а далі й на цілий світ, щоб тим краще зрозуміти життя й потреби рідного народу.

У нашому посібнику подаємо тільки найважливіші відомості з географії рідних земель. Обминаємо багато навіть важливих речей, однак з тою надією, що читач подбає про поширення і збагачення поданих тут відомостей будьто через особисте пізнання краю і людей, будьто

через читання відповідної літератури, щоб осягнути якнайповніший образ свого краю.

З уваги на неустійненість політичних відносин починаємо весь політичний і адміністративний поділ. З ним запізнається читач з бігом часу, стежучи за розвитком політичних подій на сході Європи.

Посібник буде більш зрозумілий і цікавіший, якщо його читатимете при розгорнутій карті: Кубійович-Кулицький — Фізична карта Чорноморських країв з 1942 р.

І. ЗАГАЛЬНІ ВІДОМОСТІ З ГЕОГРАФІЇ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

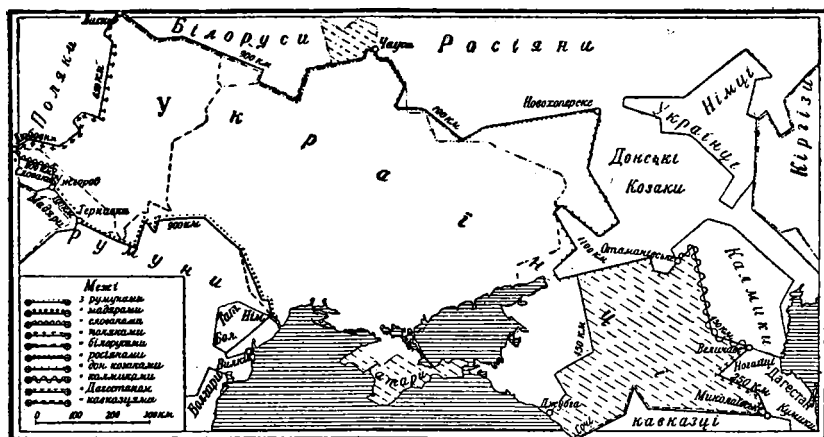
1. ГРАНИЦІ І ПРОСТІР ЗЕМЕЛЬ, ЗАСЕЛЕНИХ УКРАЇНЦЯМИ

На протязі довгих століть історії величина української національної території змінювалася. Вона поширювалася або маліла залежно від зросту або послаблення живучої сили українського народу, від його політичної судьби, успіхів боротьби з сусідами тощо.

Разом із змінами величини національної території йшли зміни і її границь. Вони раз розгорталися широко й замикали в собі велетенські простори, як це було в часах найбільшої могутності української держави за володіння Володимира Великого, чи Ярослава Мудрого, то знов скорочувалися, як то мало місце по страті політичної самостійності України, коли то з причини безнастанних татарських нападів українське населення покинуло степову смугу й відступило на північно-західні землі (Поділля, Холмщина, Полісся з Підляшшям, Галичина). Щойно після ослаблення татарських орд під ударами української козацької держави та по опануванні степів українське населення знову заселило степову смугу й поширило українську національну територію аж поза р. Дін і Кавказ.

Як бачимо, український нарід заселював постійно лише північно-західну частину українських земель, яка й становить ядро української національної території. Навпаки — на півдні і сході відбувалися великі зміни. В зв'язку з тим межі української території на півночі й заході були триваліші, чим на півдні й сході. На загал беручи, границі національної території підпадають змінам, як і границі держави. Однак вони багато триваліші від державних, бо й національна територія ніколи не підпадає так великим і різким змінам, як держава. З історії українського народу знаємо, що на нашій

території держави змінювалися. Сама ж територія лишилася через цілий час і до сьогодні в головних рисах та сама. Більші або менші зміни зайшли лише на її окраїнах. Тут українська територія не все різко відділена від території чужої. Трапляються ширші або вузьчі граничні смуги, а то й цілі області з населенням національно-мішаним. Повести етнографічну границю через таку область, а тим самим вирішити її національну приналежність, можна лише на основі даних про переважну більшість однієї з народностевих груп. Так, напр., до української етнографічної території зачисляватимемо всі землі, на яких українці живуть у більшості

Обр. 1. Схематичний перегляд границь української етнографічної території. Мішані території позначено косими рисками.

в порівнянні з населенням інших народів. Ясна річ, що по однім, чи другім боці такої етнографічної межі мешкає більша або менша кількість чужонаціональних людей; вони творять т. зв. національні меншини. Іноді бувають землі, населення яких зачисляється до кількох народностей, що з них жадна своєю чисельністю не перевищує всіх інших, взятих разом. Такі землі називаємо національно-мішаними. В тих випадках про національну приналежність області вирішує народностева приналежність найчисельнішої національної групи населення. До мішаних національно-українських земель належать передовсім: Басарабія, Холмщина, західна частина Надсяння, північна частина Полісся, Передкавказзя і Крим (пор. обр. 1.).

Розгляньмо тепер границі української етнографічної території та її сусідство (обр. 1).

Південну границю творять береги Чорного та Озівського морів. Це одинока природна границя українських земель, яку постійно осягнули українці лише в кінці XVIII ст.

На південному заході, вздовж 900 км сусідують українці з румунами.

Границя з ними починається в дельті Дунаю, переходить через південну Басарабію на північ від м. Ізмаїла, Кілії, Тарбунару до озера Сасик, а звідтіля на північ до Дністра повище Паланка. Тут границя переходить на лівий берег Дністра і перебігає 10—20 км від ріки. Від Рибниці до Могилева Подільського іде вздовж Дністра, а далі повертає на захід до р. Пруту й попри Чернівці переходить на південний бік Карпат до Севлюша. Тут кінчається границя з румунами, а починається з мадярами.

Українсько-мадярська границя починається на південному сході від Севлюша і перебігає попри міста Берегів і Мукачів до Ужгороду. Від Ужгороду починається границя зі словаками. Вона біжить на північний захід попри Яблінну, Ганушівці над Топлею, Сабінів, Ольшаницю до Липника в Карпатах. Тут вона кінчається, а далі йде границя з поляками.

Українсько-польська границя починається під Татрами біля Щавниці над Дунайцем і біжить на схід вздовж Підкарпаття попри місцевості Грибів, Горлиці, Дуклю і Романів. На тому відтинку українсько-польська межа дуже виразна. Чужонаціональних островів по одному чи другому боці межі тут майже немає.

За це від Романова починається широка смуга колись чисто української, тепер мішаної українсько-польської території. Границя, що охоплює також мішану територію, біжить попри Ряшів і Білгорай до Вепра, а далі — Вепром до його прямого закруту на захід, відсіля — через Радин, Межиріччя, Дорогичин над Бугом і доходить до Нарви. Тут кінчається границя з поляками й починається сусідство з білорусами.

Визначений відтинок українсько-польської границі пересунувся в останніх сторіччях під натиском поляків далеко на схід — в сторону Сяну й Буга. Велика частина колишнього українського Посяння, як також західна частина Холмщини, сьогодні в значній мірі спольонізовані. Як свідки давнього засягу української суцільної території, полишалися українські

села біля Ряшева, Янова Люблинського, Красноставу, Межиріччя і ін.

Українсько-білоруська границя починається над Нарвою і біжить на схід попри Пружани, Вігонівське озеро до Турова над Прип'яттю, а далі вздовж Прип'яті до її гирла, відтак горішнім Дніпром до міста Лоева. Границя тут невиразна. Її творить смуга з населенням, яке під національним оглядом виразно себе не означило.

Границя з москалями починається від Мглина і біжить у східному напрямі до Новохоперська над Хопром, де зачинається сусідство з донськими козаками. Українсько-московське пограниччя це — широка смуга мішаної території з українськими й московськими селами. Тому і тут граничну лінію визначити досить трудно.

Границя з донськими козаками складається з двох відтинків. Один з них іде від Новохоперська через Луганське і Шахти до Ростова, другий — від Ростова на схід до Орлівки над Салом, відтак уздовж Сала через Крилів до Отаманівського. Тут кінчається границя з донськими козаками і починається сусідство українців з народами Прикаспійщини й Кавказу. Територія донських козаків заходить широким клином на південь уздовж Дону аж по Ростів включно. Вона тим некорисна для суцільности наших земель, що відриває від них українське Передкавказзя.

Південно східна границя, що обмежує українську частину Передкавказзя, починається від р. Обильної і йде в південному напрямі по ріки Куми, відтак уздовж цієї річки на схід до м. Величавого. На тому відтинку українці сусідують з калмиками. Біля Величавого починається границя з Дагестаном, яка біжить в південному напрямі до ріки Терек. Відсіль повертається на захід і йде вздовж Тереку й Малки попри Кисловодське, перетинає Кавказ і доходить до м. Сочі над Чорним морем. На тому відтинку українці сусідують з численними дрібними кавказькими народами (черкеси, кабардинці, абхазці, чеченці, карачаївці та інші).

З уваги на відсоток українського населення Передкавказзя можна поділити на дві частини: західну — чисто українську і східну — мішану українсько-російську. Обидві частини розмежує лінія, зазначена місцевостями: Батайське, Мечетинська, Тихоріцьке, Ладозька над Кубанню, Джубга над Чорним морем. Мішана — східна частина Передкавказзя це — колишній спільний колонізаційний терен українців і москалів.

Довжина границь української етнографічної території перевищує 7.000 км. Ця довжина розпадається на такі частини:

1.	чорноморсько-озівська границя	. . .	1.800 км
2.	українсько-румунська границя	. . .	900 „
3.	„ мадярська	„ . . .	100 „
4.	„ словацька	„ . . .	200 „
5.	„ польська	„ . . .	650 „
6.	„ білоруська	„ . . .	900 „
7.	„ московська	„ . . .	700 „
8.	„ донська	„ . . .	750 „
9.	„ калмицька	„ . . .	400 „
10.	„ дагестанська	„ . . .	250 „
11.	„ кавказька	„ . . .	600 „

Разом 7.250 км.

Українська етнографічна територія, замкнена в тих границях, займає 930.000 кв. км з 54,6 мільонами населення.

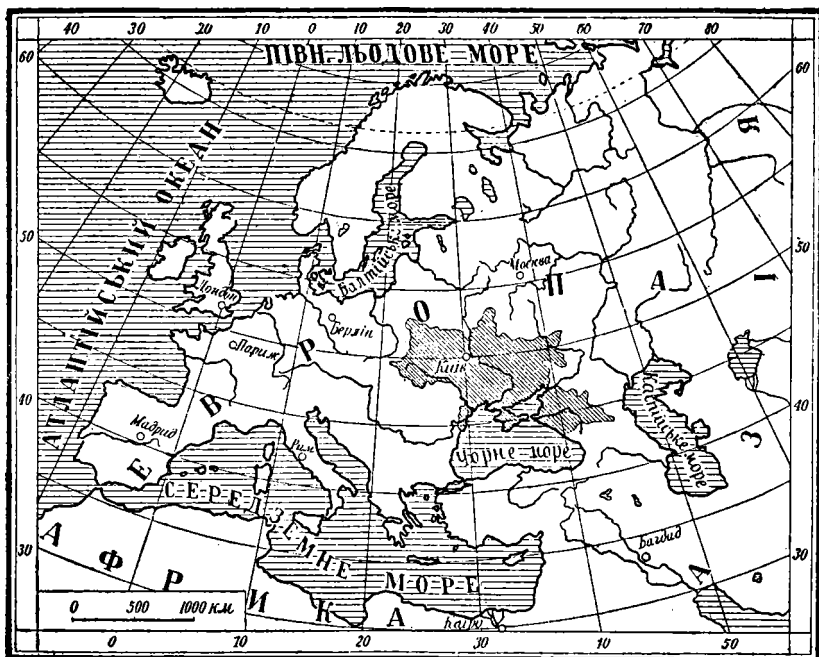
Якщо не будемо рахувати національно-мішаних земель, то чисто українська територія займає площу кругло 720.000 кв. км із 49,9 міл. населенням. По величині українські землі займають третє місце в Європі, після етнографічних московських і німецьких земель.

2. ПОЛОЖЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

Українські землі займають південну частину східної Європи (обр. 2). Вони простягаються між 43° та 53° північної географічної широти і між 21° та 46° східної географічної довготи. Своєю формою українська територія нагадує великий неправильний чотирикутник, довжина якого від заходу до сходу сягає 2.000 км, а ширина з півночі до півдня 1.000 км. Від головного пня української території вибігають відноги, ніби півострови. Деякі з них, як Лемківщина на заході й Передкавказзя на південному сході, глибоко втиснені в чужу національну територію і з'єднуються з українським пнем лише неширокою підставою. Вони стоять під загрозою, що під ударом ворожої сили можуть легко відірватися від українських земель. Так само небезпечні врізи чужонаціональної території в український пень. З них найбільш загрозові два: російський вріз в околиці Білгорода, який загрожує Харкову, і вріз території донських козаків над Доном, що загрожує сполуці пня української території з Кубанщиною.

З уваги на оборонні спроможності границь положення українських земель дуже некорисне. За винятком півдня, який спирається на природні границі Чорного й Озівського

морів, усі інші межі української території стоять відкриті. Тому то на всіх відтинках границь українці мусіли провадити тяжкі бої з напасливими сусідами — на південному сході з кочовими ордами хозарів, печенігів, половців, татарів і інших, які від непам'ятних часів покидали нутро Азії й тягнулися через українські степи на захід, — на північному сході й півночі з москалями, а на заході з поляками. Також

Обр. 2. Положення українських земель в Європі.

і на інших границях українці мусіли збройно відпирати напад сусідів. Одначе ці в історії українського народу мали менше значення, бо не загрожували цілості української території. А втім оборонна спроможність української території залежала виключно від внутрішньої сили й згуртованості народу. За часів могутніх володарів Української княжої держави її границі обіймали майже цілу східну Європу. Україна вела тоді успішні війни з усіма напасниками

й захищала від них цілу Європу. Навпаки, коли внаслідок внутрішніх незгод Україна знемоглася, українські землі стали легкою здобиччю їхніх західних і північних сусідів: поляків і москалів, що були повсякчас найгіршими ворогами самостійності України. Дуже велика небезпека, що протягом цілих століть угрожувала українським землям із сходу, знищена раз назавжди по розбитті останніх азійських кочовиків — татарів. Численні дрібні племена на південному сході українських земель не творять для нас тепер майже ніякої небезпеки, а навпаки — рідко заселені простори їхніх земель дають українцям догідні умови для колонізації, а тим самим і поширення української території в східному напрямі.

Сусідство з Чорним морем дає Україні всі користі, які пливають з моря, а саме: догідні до оборони природні границі, можливість безпосереднього зв'язку із заморськими країнами, а далі великі господарські користі з видобутку соли і з рибальства, а зокрема вможливорює торгівлю з заморськими країнами. Некорисним є тільки те, що Чорне море — це море внутрішнє, з усіх боків замкнене суходолом. Протока Босфор і Дарданели — єдині ворота, якими можна дістатися на більш відкриті води Середземного моря, знаходяться в чужих руках. Інша некорисна обставина це те, що Кримський півострів, який має панівне становище над Чорним морем, не чисто український, а заселений у великому відсотку чужинцями й належить до мішаної української території.

Коли ж візьмемо до уваги положення українських земель з міжнародного становища, то тут виступить на перше місце їхній перехідний характер. Українські землі лежать на роздоріжжі чи пак на перехресті великих міжнародних шляхів сполучення. Один з них — це водний шлях Дніпра і Двини, який сполучує Чорне море з Балтійським, а тим самим країни північно-західної Європи з країнами південного сходу. Цей шлях відомий в історії України під назвою „путь з варяг в греки“. Він творить немов південникову вісь України й ділить наші землі на західні й східні. Значення того шляху, дуже велике в давнину, зросло в новіших часах внаслідок сполучення річкової системи Дніпра каналами з ріками сточища Балтійського моря й угоднення плавби через Дніпрові пороги. Другий шлях — рівнобіжникового напрямку — перетинає українські землі з заходу на схід і сполучує країни західної й середньої Європи з країнами південно-західної Азії. Через українські землі веде найко-

ротша дорога на Кавказ, до Персії та Індії. Цей шлях здобув значення головно в найновіших часах розвитку повітряної комунікації і, між іншим, завдяки йому українські землі стали важливим предметом зацікавлення міжнародної політики.

Характеристична риса перехідности положення українських земель зазначається також і в українській культурі, релігії, письмі, літературі, мистецтві і т. п. На українських землях схрещувалися в старовину впливи найкультурніших народів тодішнього світу, а зокрема народів Малої Азії й Сирії, Риму й Візантії з культурними впливами західно-європейських народів. Завдяки цим впливам український народ витворив свою власну високу культуру, яка променявала на всі народи європейського Сходу. Найбільш характеристичний слід на українській культурі витиснули культурні впливи Візантії, з якою українські землі стояли довгі віки в тісному зв'язку. Перевага західно-європейського культурного впливу позначилася на українських землях щойно після упадку Візантії, коли Україна попала під панування Польщі. На жаль, впливи високої західно-європейської культури переходили на українські землі лиш посередньо дорогою через Польщу. Західна культура доходила до наших земель здеформована і чим далі на схід, тим її впливи ставали щораз слабші. Тому то й положення наших земель з уваги на своє віддалення від головних осередків західної культури признано за крайне.

Про вплив сусідніх країн, морів, гір і ін. на клімат і господарство українських земель розкажемо в іншому місці.

В кожному разі треба підкреслити, що українські землі з усіх країн східної Європи мають найкраще положення, а разом з тим і найкращі умови всебічного розвитку.

3. УКРАЇНСЬКІ КРАЄВИДИ

Українські землі це — край розлогих рівнин, височин і низовин, що їх абсолютна висота хитається так узагалі між 100 і 300 м (дивись фізичну карту українських земель). В порівнянні із західною Європою, в якій виступає велике багатство релієфу й різноманітність краєвидів, на українських землях, подібно зрештою, як і в усій східній Європі, виступає одноманітність форм. Можна переїхати десятки й сотні кілометрів і не помітити різкої зміни краєвиду; а надто перехід між височинами й низовинами непомітний. Про те ж, чи яка країна є височиною, чи низовиною, можна вирішити

на основі її абсолютної висоти. Виняток творять південні пограниччя, де простяглися гірські пасма Карпат, Кримських гір і Кавказу. Однак вони займають лиш $\frac{1}{10}$ частину території й на загальний характер країни не впливають.

Як у західній і середній Європі, так і на українських землях географічні країни поукладалися смугами з загальним рівнолежниковим напрямом.

Ідучи від півдня до півночі, вирізняємо п'ять доволі різно зазначених смуг. На самому півдні уложилася смуга складчастих гір: Карпат, Кримських гір і Кавказу. На північ від гірської смуги простяглася смуга низовин. В її склад входять низовини: Надсянська, Причорноморська, що стелиться на північних узбережжях Чорного моря, Долішньо-донська над Доном, Кубанська над Кубанню і Прикаспійська біля Каспійського моря.

Низовинну смугу огортає від півночі смуга височин. Вона починається на заході з вузької височини Розточчя, що простягається між Львовом і Люблином. На схід від Розточчя тягнуться височини Волинь і Поділля, між Дністром і притокою Дунаю Прутом височина Покутсько-басарабська, між Дніпром і Богом височина Придніпрянська. Над Дніпром смуга височин обнижується в Запорізьку гряди, яка сполучує Придніпрянську височину з Приозівською (над Озівським морем) і з Донецьким кряжем, розташованим у закруті ріки Дінця.

Північна частина українських земель це четверта з черги смуга — смуга низовин. Найдалі на захід висунене Підляшшя, розташоване обабіч середнього Буга; над Прип'яттю простяглася найбільша північно-українська низовина — Полісся; лівобіч Дніпра над Десною лежить Чернігівщина, а на лівому березі Дніпра — Придніпрянська низовина.

Останню смугу краєвидів творить Слобожанщина, яка є частиною Середньо-Російської височини.

Таким чином українські землі складаються з трьох смуг височин і двох смуг низовин. Смугове розташування українських краєвидів, лагідний, а навіть непомітний перехід однієї смуги в другу, і врешті невелика різниця абсолютних висот створює добрі умови розбудови мережі сухопутних і водних шляхів сполучення та корисно впливає на розвиток рільництва.

Одноставність релієфу (різьби поверхні) вплинула на одноставність національних прикмет українського народу, головню на суцільність української мови, однаковість звичаїв та занять.

4. ГЕОЛОГІЯ

Перед багатьма мільонами літ Земля була вогненною кулею, такою розжареною, що всі гірські породи й метали були в рідкому або газовому стані, а води, перетворені в пару, входили в склад атмосфери.

Та від цих „дитячих“ літ нашої Землі досі відбулися великі зміни. Земля „постарілася“. Вона втратила багато тепла, яке вийшло в холодні простори Всесвіту. Колись гаряча й плинна маса Землі остигла на поверхні й перетворилася в цупку, тверду кору та поморщилася, а водна пара перейшла в воду, яка ринула з атмосфери й виповнила заглибини на земній поверхні, даючи початок океанам, морям, озерам і рікам. Під діянням сонячного тепла поверхневі води знову стали випаровуватися в атмосферу (повітря), а там знову переходити в рідкий стан і опадати дощем, градом чи снігом на землю. Від тоді ж і почалася „вічна мандрівка краплини води“. По деякому часі виникло й життя на Землі. У водах і на суходолах появились тварини й рослини, спершу дуже нескладні й дрібні, потім краще розбудовані, а врешті появилася найвища земляна істота — людина.

Всі зміни, які відбувалися на Землі від того часу, як її вкрила тверда кора, аж до нинішніх днів впродовж яких двох мільярдів літ, творять історію Землі, яку досліджує наука, що її звано геологією. Історію землі поділяємо на п'ять геологічних ер. Вони такі:

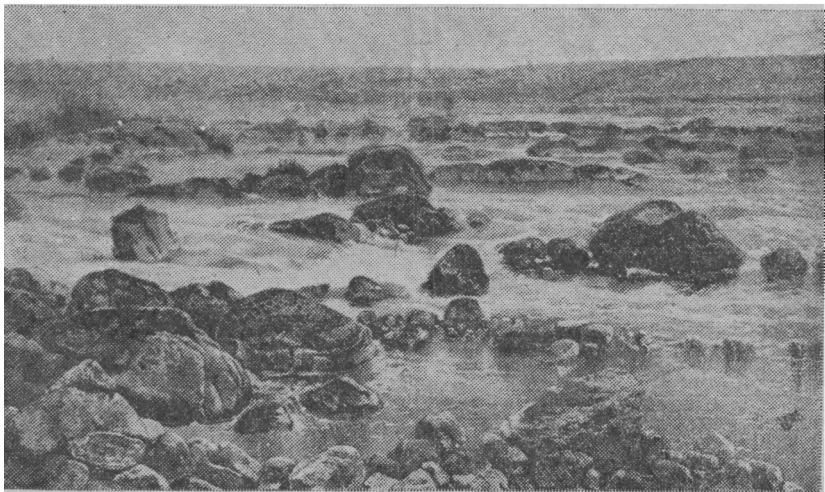
1. ера архейська або найстарша;
2. ера протерозойська (альгонкійська) або ера первісного життя;
3. ера палеозойська або старовинного життя;
4. ера мезозойська або середньовічного життя;
5. ера кайнозойська або найновішого життя.

Розгляньмо тепер кожному геологічну еру зокрема.

Архейська ера — це час, коли на Землі творилася тверда кора. В початках вона була тонка й часто проривалася, а тоді з середини Землі вибухала на поверхню розтоплена маса — магма. Температура на поверхні Землі була ще така висока, що про будь-яке життя тварин чи рослин не могло бути й мови. Згодом, як поверхня Землі вже так прохолола, що на ній могли збиратися води, розпочалося послідовне нищення зовнішньої поверхні земної кори. Під впливом сонячного тепла, повітря й вогкості верхи породи земної кори стали вивітрюватися, себто тріскати й розколюватися та перетворюватися в пухкі породи (груз, пісок, гли-

ну, тощо). Вода постійно парувала, то знову по прохолоді падала сильними зливами на землю, сполікувала вітрильний груз і зносила його до рік. Ріки в свою чергу несли його до морів, там відклали на дні, ближче до берегів, грубший матеріал (ріль), дедалі пісок, а найдалше від берегів — мул. Шари відкладеного матеріалу ставали щораз товстіші. Місцями їх товщина доходила до кільканадцяти кілометрів.

Українські землі в цьому часі були весь час суходолом. Наприкінці цієї ери виник велетенський гірський вал, який тягнувся від Озівського моря через Правобережжя, східну

Обр. 3. Пороги на Дніпрі.

частину Волині й далі на північ. Минали віки. Час зрівнював цей гірський вал так, що сьогодні й сліду немає по ньому. Лиш гранітні породи, що показуються на денне світло в річкових долинах Подніпров'я з-під тонкого шару наймолодших осадових порід, вказують на місце, де він існував. Наверх виступають граніти лиш у долинах Дніпра, Бога й Дністра та деяких їх приток. Ріки ще й досі не встигли розмити твердих порід і вирівняти своє русло. Тверді скелі виходять де-не-де понад воду, заступають річці дорогу і творять т. зв. пороги (пор. обр. 3).

Протерозойська (альгонкійська) ера починається від часу появи на Землі перших організмів (живих істот).

Вони жили в морях. Одначе слідів по цих перших живих істотах лишилося дуже мало.

Українські землі в цю еру були суходолом. Лише околиці Воронежа, Овруча й Кривого Рогу були залиті морськими водами. В морі Кривого Рогу відложилися в тій ері грубі шари залізних руд, що в наших часах стали основою залізної промисловости України.

Обр. 4. Рослинність кам'яновугільного періоду.

Палеозойська ера ділиться на п'ять періодів: камбр, силур, девон, карбон (або кам'яновугільний період) і перм.

Тваринний і рослинний світ у тому періоді був досить багатий. У морях жили різні дрібні тварини й панцирні риби, на суходолі — рослини. В кінці старовинної ери появилися плазуни.

На українських землях лишив сліди силурський період, підчас якого море заливало Поділля й південні околиці України.

В наступному, девонському, періоді море сплило

з Поділля. На його місці залишилися озера, що їх вітри засипали пісками. З цих пісків виникнули тверді червоні пісковики, що дали дуже добрий будівельний матеріал (теревовельський пісковик).

В кам'яновугільному періоді створилися в Донецькому басейні великі родовища кам'яного вугілля. Цілий простір Донеччини був залитий тоді морем. На його берегах росли велетенські деревисті папороті, хвощі й п'ядичі (обр. 4). Ці звалювались у воду, або спливали ріками у морські затоки. Колоди дерев падали на дно. Їх заносило мулом та іншими осадами, а згодом по довгих мільонах літ вони перетворилися в кам'яне вугілля. Під кінець кам'яновугільного періоду позначилися великі рухи земної кори, які довели до підняття Донецького кряжу, а в західній Європі до виникнення могутніх гір.

В пермському періоді море сплило. В заглибинах його дна залишилися озера, в яких стала осаджуватися сіль, пісковики з мідяними рудами, вапняки, гіпс і глини.

Мезозойська ера є часом, коли на землі появилися перші шпилькові (хвойні), а відтак і листкові дерева, костисті риби, птахи й перші ссавці (сумчасті). До найбільшого розвитку дійшли гади й плазуни; деякі були велетенських розмірів.

Мезозойську еру поділяємо на три періоди: тріас, юру й крейду.

Підчас тріасового періоду південні околиці України були залиті морем.

В юрському періоді виникли горотвірні рухи в Криму й на Кавказі.

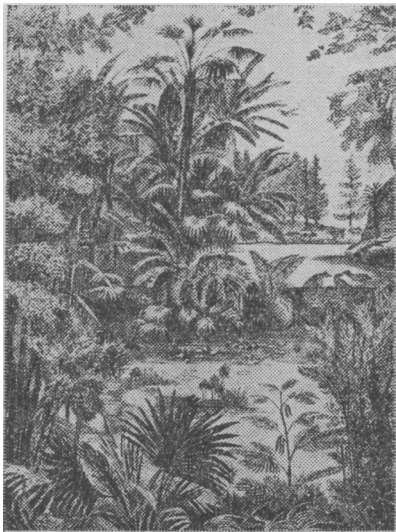
Море заливало щораз більші простори й з початком крейдяного періоду лиш Правобережжя й Кавказ лишилися суходолом. На морському дні осаджувалися вапняки, а дуже часто й писальна крейда; від крейди пішла й назва періоду.

В цьому періоді опустилася земля на місці теперішньої Придніпровської низовини й східного Полісся. Нова вловина відділила Придніпровську височину від Слобожанщини.

Кайнозойська ера це — найновіша ера Землі, в якій оформилися сучасні моря й суходоли, появилися сучасні рослини й тварини, а вкінці людина. Кайнозойську еру поділяють на два періоди: третинний і четвертинний.

В третиннім періоді відбулися великі горотвірні рухи земної кори, що під їх впливом виникли складчасті гори:

Карпати, Кримські гори й Кавказ. На півдні від Карпат за-
 молилася й опустилася Угорська (Панонська) низовина. Роз-
 колиною, що утворилася між Карпатами й низовиною, ви-
 ступила магма й утворилися вулканічні пасма Вигорляту
 й інші. Одночасно з підняттям Карпат опускалися й землі,
 розташовані на північ від Карпат: Карпатське підгір'я, По-
 ділля з Роточчям, Волинь, Покуття й Басарабія, а далі та-
 кож Причорноморська низовина й Передкавказзя. Всі ці
 області покритися морськими хвилями. На дні моря, залеж-

Обр. 5. Міоценовський краєвид на
 Україні. В центрі малюнку паль-
 ми, по краях листкові дерева.

но від віддалення його бе-
 регів і релієфу (різьби) йо-
 го дна, відкладалися піски
 й намули, іноді з прошарка-
 ми бурого вугілля, вапняка,
 тощо. Біля північно-східних
 берегів згаданого моря на
 Поділлі морські тварини —
 моховатки й серпулі — бу-
 дували вапняковий риф Тов-
 трів, що високим до 50 м
 валом тягнуться від Підка-
 меня коло Бродів через Зба-
 раж, Скалат, Кам'янець-Под-
 ільський аж до Басарабії.
 Згодом, коли з причини но-
 вого підняття морського дна
 море чи то відступало, чи
 то розбилося на низку вод-
 них басейнів-лагун, на Під-
 карпатті осідала кухонна
 й потасова сіль (Калуш,
 Стебник), а на Покутті
 й Поділлі — гіпси з гнізда-

ми сірки (з ними зв'язане виникнення сіркових джерел). По
 відступі моря почала творитися сучасна річкова система. На
 основі захованих у морських відкладах останків тогочасних
 тварин і рослин можна зробити висновок, що клімат наших
 етнографічних земель був у ту пору багато тепліший, як
 нині. В морі зрідка жили коралі — тварини, що тепер живуть
 лиш у теплих морях на невеликих глибинах. На суші росли
 дерева, які на зиму не скидали листя, як: пальми, лаври, ки-
 париси й ін., жили тварини, що тепер живуть у теплих краї-
 нах, а саме: газелі, верблюди, слони.

По третинному наступив четвертинний період, який

триває до наших днів. Його поділяють на дві епохи — льодову епоху або дилювій, що тривала яких 600 тисяч літ, і сучасну епоху або алювій, від кінця льодової до сьогодні, більше як 10 тисяч років,

Льодова епоха характеристична великим охолодженням клімату та великими сніговими опадами. Північно-західна частина Європи вкрилася товстими шарами снігу, який під дією сонця і власного тиску перетворювався на зернистий лід фірн. Подібно, як сьогодні на Антарктиді або в Гренляндії, так само у льодовій епосі в північно-західній Європі лід міг бути кілька кілометрів завгубшки. Під впливом свого тягару лід розсувався на всі боки і широченними льодовими полями (льодовиками) заходив далеко на південь. Тоді то покрили льодовики й північно-західні українські землі. Південну границю найдалшого засягу льодовиків на українських землях можна повести через Добромиль, Львів, Сокаль, Володимир-Волинський, Овруч, Житомир, Кременчук, на захід від Полтави, Брянськ, Тулу, Ст. Оскол, Павловськ н/Доном, попри Саратів і звідси далі на північний схід.

Найдалі на південь льодовики посувалися долинами Дніпра й Дону. Спливаючи на південь, льодовик горнув перед собою і під собою та ніс на собі і в своєму нутрі різноманітний вивітрілий матеріал: каміння, рінища, пісок, глину і т. п. На півдні, де льодовик танув, виділений з нього матеріал нагромаджувався й укладався в подовгісті вали, звані кінцевими або чоловими моренами. Частину ж матеріалу (піски й глини) льодовикові води виносили на передпілля й відкладали їх у долинах, якими текли. Винесені льодовиковими водами піски, називаємо зандрами. В зимовому часі, коли льодовик переставав танути, вітри роздували винесений водою пісок по цілому передпіллі. Тут і там вітри здували пісок у довгі вали-видми, що їх часто зустрічаємо на наших північних землях. Найдрібніший пил вітри видували з пісків і несли його далеко на південь та покривали ним широкі простори. Це т. зв. лес або жовта глина, яка потім, змішана з рештками органічних речовин, дала родючий чорнозем.

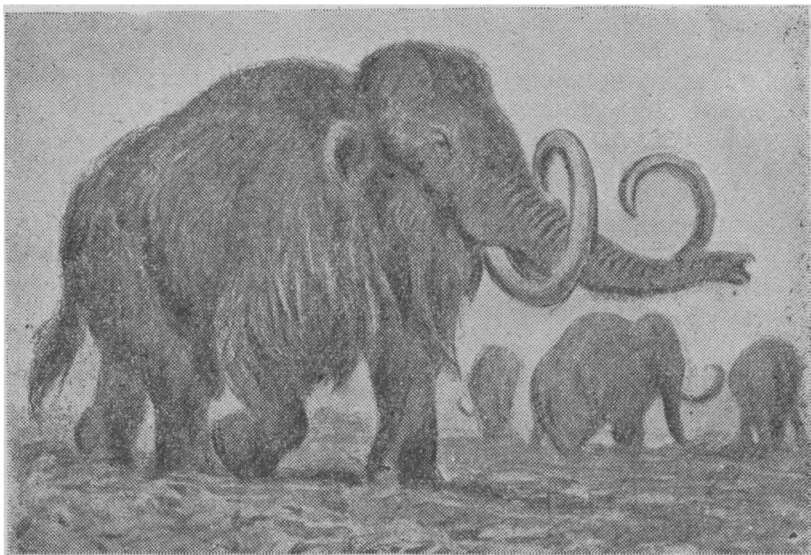
Льодовик спричинив теж цілковиту зміну тваринного й рослинного світу наших земель. В міру того, як він посувався до півдня, гинули рослини, що вимагають більше тепла. Тварини втікали на південь, або й вигибали, а їх місце займали більш холодостійкі — реніфер, мускусовий бик, північні гризуни й птахи та ін.

Льодова епоха складається з кількох діб: студеніших, ко-

ли льодовик зростав і займав більші простори, й кількох діб тепліших, міжльодових, коли льодовик танув і скорочувався. Українські вчені вирізнили на наших землях чотири льодові доби й три міжльодові — тепліші.

Найдовша й найхолодніша була третя льодова доба. Льодовик покривав тоді всі наші північні й середні землі. Могутні льодові язика сповзали долиною Дніпра, аж по гирло річки Орель, нижче Кремінчука і долиною Дону, аж по його коліно біля гирла Хопра. На південь від льодовикових просторів простягалися площі, вкриті скупюю рослинністю, го-

Обр. 6. Льодовикова епоха. Мамут.

ловно мохами (тундри), що згодом перетворилися у шари торфу. В затишних місцях росли ліси модрини, смереки, берези й верби. Із тварин, що жили тоді в тундрі, треба згадати реніферів, мамутів, слонів, носорогів, бізонів, коней, лосів, песців і т. п.

Коли льодовик танув, тундрова рослинність відступала до півночі або вигибала, а на її місце з півдня підсувалися теплолюбні дерева, квітчасті рослини й теплолюбні тварини. По останній льодовій добі вигинули зовсім мамути, носороги, печерні ведмеді й печерні леви. Усталилися сьгоднішні рослини й тварини України.

Дилювій важливий ще тим, що в половині цієї епохи появилася на наших землях людина. Вона прийшла в Україну найправдоподібніше з Азії, де, як напр. в Китаї, жили люди вже в початках дилювію. Життя первісної людини мусіло бути дуже примітивне. Вона полювала на дикі тварини, яких на наших землях у часі льодової епохи було чимало, ловила рибу, або й живилася рослинами. Хліборобство, годівля худоби та постійне житло первісній людині були незнані. Вби-та тварина давала харч і убрання. Ловецьке знаряддя: ножі, стріли й т. п. людина робила з кременю і кісток.

В часі льодової епохи зазначилися на наших землях по-рухи земної кори. Причорноморська низовина кілька разів опускалася й підносилася, внаслідок чого Чорне море зали-вало її, то знов відступало з неї. Остаточо морські береги встановилися. Причорноморська низовина опустилася ще раз у своїй південній смузі; море затопило гирла Дніпра, Богу і Дністра й утворило лимани. Великі горотвірні рухи були й на Кавказі, що піднявся на яких 1.200 м, в Карпатах, що піднялися на 200 м., а також у Криму. Українська Кристалічна гряда й Поділля піднялися в льодовій епосі на яких 70 м. Рі-ки пожвавили свою працю і внаслідок цього утворилися яри Дністра і його лівобічних приток та яри рік Правобережжя. Зате сильно знизилися північні українські низовини — Полісся, Чернігівщина, а також Донецька низовина й Причор-номорська. Тому в тих районах немає глибоких річкових до-лин, ріки перестали вриватися вглиб і почали відкладати (акумулювати) тераси.

З приходом польодовикової доби — алювію — релієф на-ших земель вже був оформлений. Тоді ж став оформлюва-тися й сьогоднішній рослинний і тваринний світ. В населенні зайшли зміни. З Азії прибули на наші землі короткоголові раси, що вміли обробляти ріллю, будувати хати, й осіли поруч перших давніших людей і разом з ними увійшли в історичні часи. З уваги на геологічне минуле будову і ре-лієф можемо визначити в будові українських земель чотири основні споруди. До них належать:

1) Українська Кристалічна гряда (щит), яка тягнеться від східної частини Волині через Придніпрянську ви-сочину до Озівського моря. Вона творить ніби хребет укра-їнських земель. Піднята ще в архейській ері як гірський вал, перетривала як суходіл аж до третинного періоду, коли її, знищену вітрінням, залили морські хвилі і встелили шарами пісків і глини, а потім лідчас льодової епохи вітри занесли лесом;

2) Пояс складчастих споруд — Карпатських, Кримських і Кавказьких гір, що їх головне оформлення відбулося в третинному періоді;

3) Смуга підняття, до якої належать височини Поділля і Покуття з Басарабією, Волинь;

4) Смуга опускань, до якої належать низовини Підляшшя і Полісся на півночі і Причорноморська низовина на півдні.

Окремо треба згадати 5) Придніпрянську низовину, яка обнизилася в юрському періоді мезозойської ери й відділила Українську Кристалічну грядку від Центральної височини, і 6) Донецький кряж, який має окреме геологічне минуле.

5. ГРУНТИ

Грунтом називаємо пухкий верхній шар земної поверхні, з якого рослини черпають для себе поживу. Він утворився з гірських порід, які під впливом атмосферних явищ, води, рослин і тварин вивітрилися, розпушилися й перемішалися з перегнилими рештками рослин і тварин. Від якості порід, з яких утворився ґрунт, від кількості розкладених у ньому останків рослин і тварин (гумусу) залежить і якість та родючість ґрунту. Ґрунти українських земель належать до чотирьох основних типів, серед яких виступають менші площами місцеві ґрунти. Основні види українських ґрунтів такі: попільнякові ґрунти, чорноземні каштануваті й гірські.

Попільнякові ґрунти займають північно-західну частину українських земель: — Підляшшя, Полісся, Чернігівщину, Холмщину й північну частину Волині, Посяння й Підкарпаття. Ці ґрунти утворилися головню на піскових і глинястих породах, що їх на наших північних землях залишив льодовик у вигляді морен і зандрів.

Підґрунтя попільняків здебільшого шарувате й водонепрохідне, перегною (гумусу) в ньому мало. Тому попільнякові ґрунти мало родючі й при обробці ріллі вимагають штучного поліпшення. Залежно від материнських порід, попільняки бувають піскові або глинясті. Одні й другі можуть бути забагнені або порослі торфом. Серед попільняків виступають де-не-де ґрунти місцевого характеру, які утворилися на мергелях, лесі і т. д., а де-не-де саму поверхню вкривають сипкі й летючі піски, що їх у незаслонених лісом місцях вітер переносить з місця на місце й іноді присипає ними родючий ґрунт.

Чорноземні ґрунти простяглися на південь від

смуги попільняків. Вони займають цілих три чвертини поверхні українських земель. Ці ґрунти утворилися на шарах жовтої дрібної й пористої глинки, т. зв. лесу, навіяного під час льодової епохи. Товщина лесового покриву буває дуже різна — від кількох десятків сантиметрів до 20 і більше метрів. В лесовім покритті брак шаруватости і він наскрізь пропускає воду. Ґрунт, який утворився на лесі, багатий на гумус — від 6 до 16%. Гумус надає ґрунтові чорного забарвлення. Від нього й пішла назва чорнозем. Завдяки великому відсоткові гумусу український чорнозем належить до найбагатших у світі, а щодо величини площі — він займає друге місце в світі після північно-американського.

Завдяки багатим чорноземним ґрунтам і догідному кліматові українські землі вже від найдавніших часів були славні як збіжжевий шпихлір не тільки Європи, але й цілого знаного тоді світу. Значення українського чорнозему не зменшилося і в теперішніх часах, коли головно з уваги на природні багатства українські землі стали одним із найважливіших предметів зацікавлення світових держав.

Смуга каштануватих ґрунтів. На півдні українських земель чорноземні ґрунти переходять в каштануваті — гніді. Вони утворилися будьто на шарах лесу, будьто на глинах, подібних до лесу. З уваги на вбогість рослинности кількість гумусу в ґрунті доволі мала (да 4%) і їхня родючість середня. Забарвлення ґрунтів гнідо-каштанувате. Каштануваті ґрунти займають найсухіші області українських земель, чорноморське узбережжя, Кримський півострів і східну частину Передкавказзя.

Гірські ґрунти, що встелюють тонким шаром схили й верхи наших гір, залежать від порід, на яких утворилися, й рослинности. В Карпатських горах мають перевагу глинясті й супіскові попільняки. В долинах рік знаходимо часто ґрунти—наплавини піску й намулу, де-не-де дуже родючі. В Кримських горах виступають переважно каштануваті, глинясті ґрунти, в Кавказьких горах — різні типи ґрунтів, починаючи від чорнозему на найнижчих схилах до типових попільняків у високих гірських смугах.

6. ПІДСОННЯ

П о г о д а. Гарного й теплого дня влітку, коли чисте небо, світить сонце й вітерець ледве повіває, або й зовсім його нема, коли надворі приємно, — кажемо, що „гарна погода“. Коли ж падає дощ, або сніг, небо вкрите хмарами, або дме

сильний вітер, — кажемо, що надворі „погана погода“. Погода залежить від хвилинного стану повітря, зокрема: його температури, тиску, вітру, вологости, опадів. Загально беручи, під назвою „погода“ будемо розуміти тимчасовий стан повітря.

Підсоння. Погода не стійка. Вона раз-у-раз міняється. Одначе серед цієї зміни станів повітря можна помітити якийсь лад. Кожний знає, що взимі холодно й падає сніг, влітку тепло й падає дощ, іноді град, або крупа, що по зимі наступають тепліші пори року: весна й літо, а потім знову холодніші: осінь і зима. Все те повторюється з року на рік у незмінному порядку. Всі ці зміни погоди й порядок цих змін на якомусь місці, що повторюються з року на рік, називаємо кліматом або підсонням. Іншими словами, кліматом називаємо середній стан погоди впродовж кількох, щонайменше, років на якомусь місці, тобто стан температури, тиску, опадів, вітру, хмарности й інших чинників. Середній стан і порядок змін погоди на різних місцях Землі — різний, і тому підсоння цих місць неоднакове.

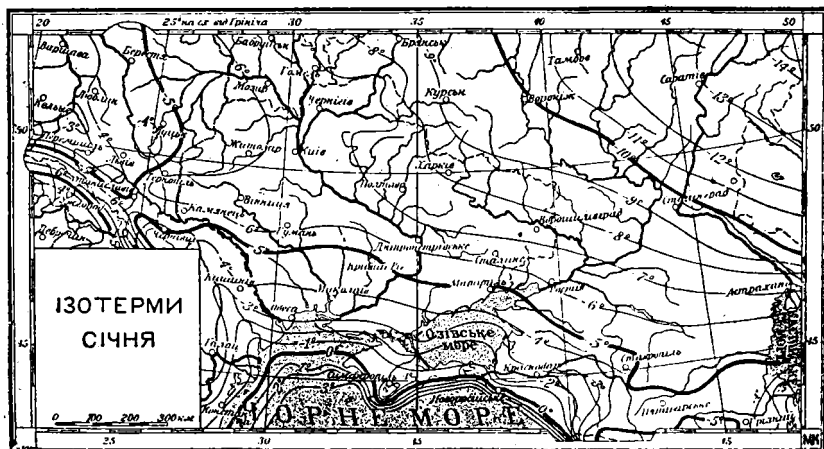
Підсоння українських земель узагалі. Українські землі лежать у смузї поміркованих кліматів, між рівником і північним бігуном, трохи ближче до бігуна, ніж до рівника, далеко від Атлантійського океану і в сусідстві великого суходолу — Азії. Тому їх клімат можемо визначити як поміркований, прохолодний, континентальний. Вплив Чорного й Озівського морів, що обмивають Україну від півдня, невеликий, і він ограничується до самих південних берегів Криму й західних берегів Кавказу.

Розгляньмо тепер найважливіші чинники підсоння українських земель: температуру повітря, вітри й опади зокрема.

Температура — це найважливіший чинник підсоння. Вона залежить передусім від Сонця, тобто висоти становища Сонця над горизонтом, і від довготи дня. Чим довший день і Сонце під більшим кутом посилає на Землю своє проміння, тим тепліше, і навпаки — коли день коротший і Сонце світить скісно, тоді холодніше. В загальному, температура міняється з місяцями року — у нас найтепліший місяць липень, а січень найхолодніший, як і з віддаленням від рівника Землі — щодалі на північ, то холодніше. Одначе теплота залежить також від віддалення від моря. Під впливом сонячного проміння вліті суходоли сильніше нагріваються чим моря, а взимі охолоджуються. Тому то в нас, ідучи зимою до одного рівнолежнику від заходу на схід, тобто щораз далі від Атлантійського океану, спостерігаємо щораз більші морози, а вліті щораз більші спеки. Для прикладу хай по-

служать середні температури повітря місяців січня і липня у Львові, Києві, Харкові й Царицині (Сталінграді), тобто у місцевостях, що мають майже таку саму географічну широту, але щораз то більше віддалені від океану:

Місцевість	Температура			Різниця температур VII—I (амплітуда)
	січня	липня	року	
Львів	—4.0	18.7	7.6	22.7
Київ	—6.0	19.3	6.9	25.3
Харків	—7.8	20.4	6.6	28.2
Царицин (Сталінград)	—9.9	24.7	7.7	34.6

Обр. 7. Розподіл середньої температури в січні.

Остання числова колона таблички вказує на те, що чим далі від океану, тим більша різниця (амплітуда) між температурою січня й липня, тобто зими й літа.

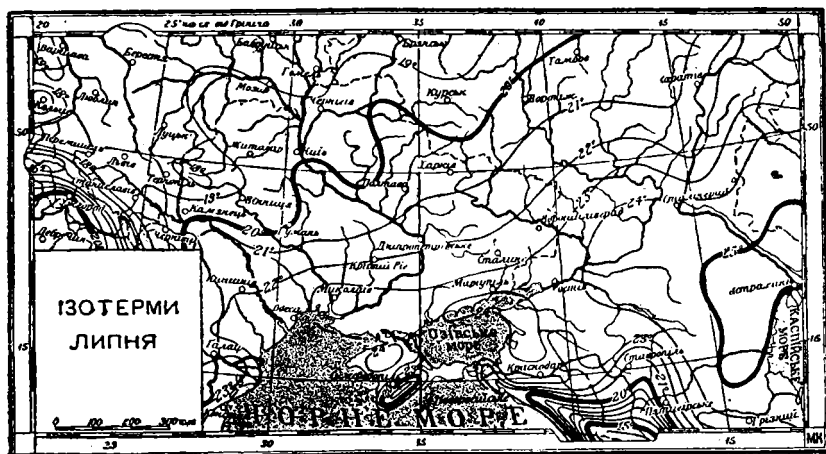
Коли ж ми сполучимо на мапі місцевості з такою самою середньою температурою року чи котрогось місяця, напр. січня чи липня, лініями, т. зв. ізотермами, дістанемо образок розміщення середньої температури в році, січні чи липні.

Середня температура року на наших землях найвища на побережжі Криму й Кавказу, найнижча — в горах і на північному сході. Взагалі — західні наші землі мають середню температуру в році вищу, чим землі східні.

Ізотерми січня перебігають з північного заходу на південний схід. З мапи (обр. 7) бачимо, що в січні най-

тепліше на південному березі Криму й на Закавказзі, найхолодніше на північному сході і в горах (Кавказ, Карпати). Північно-східні землі (Курщина, Вороніжчина) мають низьку температуру січня тому, що вони є під впливом зимових сухих і морозяних вітрів, що дують з Сибіру. Вплив цих вітрів зазначається на всіх наших землях, навіть на бережжях Каспійського, Чорного й Озівського морів. Лиш області, заслонені горами, мають теплоту вищу.

В липні (обр. 8) ізотерми біжать у зовсім протилежному напрямі, тобто від південного заходу на північний схід. Най-

Обр. 8. Розподіл середньої температури в липні.

тепліша є тепер південно-східна Україна, найхолодніша — північно-західна й гори.

Температура інших місяців року зближається щодо свого типу, залежно від місяця, чи то до січня, чи до липня.

Опади. Найважливішим джерелом усієї вогкості й опадів на Україні є Атлантийський океан, що лежить далеко на заході від українських земель; звідтіля плывуть усі хмари, що приносять нам опади. Українські моря, Чорне й Озівське, спричинюються дуже мало до збільшення вогкості і їх вплив обмежується до південних берегів Криму та західних берегів Кавказу.

Походження опадів буває різне. Найчастіше приносять їх барометричні депресії. Барометричні депресії —

це області низького барометричного тиску; вони мають звичайно вигляд еліпси або кола. Найнижчий тиск є посередині депресії. Від середини тиск у всіх напрямках збільшується. Тому вітри віють до середини, скручуючи трохи на ліво. Внаслідок цього виникає вир. Повітря в центрі цього виру підноситься вгору. На більших висотах воно охолоджується і з нього виділяється водяна пара, перетворена в краплини води. З них виникають хмари й опади. Простір, зайнятий барометричною депресією, буває великий, має пересічних 500—600 км. Вона міняє місце й переноситься звичайно на схід. Її перехід через якесь місце триває коло 3 днів. Депресія приносить з собою влітку дощову погоду, в зимі — сніг і відлигу. Опади, що їх приносить депресія, розподіляються майже в однаковій мірі по всіх просторах. Дедалі на схід, депресія дає менше, та й менше опадів.

Крім опадів, що їх приносять барометричні депресії, бувають ще опади походження термічного, гірські та інші.

Термічні опади виникають тоді, коли під впливом сильного сонячного нагріття вогке повітря підноситься нагально у великі висоти, до кількох тисяч метрів угору, і там раптово охолоджується. Повстають товсті хмари, з яких падають зливні дощі в супроводі громів та блискавок, бурі та деколи й град. Тому, що причиною тих опадів є сонячне тепло, називаємо їх тепловими або термічними опадами.

Термічні опади й бурі проявляються в нас найчастіше у літні місяці від травня до серпня. Вони мають більше місцевий характер.

Гірські дощі виникають тоді, як вогке повітря зустрічає на своєму шляху гірське пасмо або рубець височини. Тоді воно змушене підніматися вгору. Воно при тому остуджується й виділяє водяну пару, яка у вигляді дощу рясно скроплює гірські схили. У високих горах замість дощу випадає сніг. Гірські дощі бувають часті та іноді дуже зливні. Тому гори дістають набагато більше дощу, ніж рівнини.

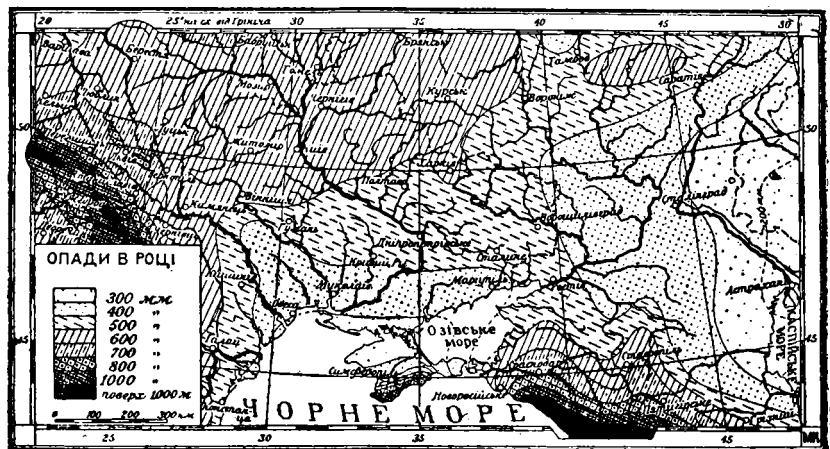
Розподіл опадів в Україні нерівномірний. Досить багаті опади дістають північні й західні землі, найменші — південні й східні. Гори мають найбільше опадів. Розподіл річної суми опадів показує рисунок (обр. 9). Цифри на ньому зазначають, як високо стояла б на землі вода, що опала з повітря в різних виглядах, коли б вона не стікала, не випаровувалася, чи не просякала в землю. З мапки бачимо, що ціла північно-західна Україна покрилася б водою понад 600 мм, гори Карпати (Чорногора) понад 1.000 мм, а західний Кавказ навіть понад 2.000 мм. Зате південні укра-

їнські простори мають дощів ледве 300 мм, а прикаспійські області навіть 250 мм і менше.

Розподіл опадів на окремі місяці року також нерівномірний. Північні й західні українські землі мають найбільше опадів у липні, а найменше в січні й лютому, Чорноморська низовина — найбільше в червні, найменше в зимових місяцях, а південні береги Криму найбільше в зимових місяцях (січень—лютий), найменше в літніх.

Місячний розподіл дощу на північних землях більш рівномірний, на південних бувають довгі тижні посухи та ве-

Обр. 9. Розклад опадів.

лікі зливи. Найбільше дощу випадає в літніх місяцях, коли розвиваються рослини і збіжжя. Це дуже корисно для землеробства. Зате товста снігова покрива взимі охороняє озимі збіжжя й рослини перед морозами й тому відіграє дуже важливу роль.

Вітри в нас неправильні. Найсильніші бувають на південних степових рівнинах, бо вони тут не мають на своїй дорозі жадної перешкоди.

Кліматичні області. Хоч Україна є окремою кліматичною цілістю, що відрізняється від сусідніх московських чи польських земель, все ж таки на широких її просторах видно великі різниці. Інакший є клімат Полісся й Волині, інакший — чорноморських степів, а ще інакший гір та південних берегів Криму. Всі наші землі можна поділити на чотири кліматичні

області, що різняться температурою, опадами та іншими кліматичними чинниками, від яких безпосередньо залежить передусім розвиток рослин. Вони такі:

I. Смуга лісового клімату. Вона охоплює північно-західні землі: Підляшшя й Холмщину, Полісся, Чернігівщину, Надсяння, Волинь і північну частину Київщини. Клімат цих земель відзначається холодними зимами й помірковано-теплыми літами, з досить великою кількістю опадів і вогкістю взагалі, що уможлиблює розвиток деревистим рослинам, тобто лісові. Ліс — це основна рослинна формація цих земель. Він вкривав землі в доісторичних часах, лісом поросли б ці землі й тоді, якщо б людина не нищила його і дала свободу розвитку деревистій рослинності. Тому підсоння цих земель називаємо лісовим або бореальним.

II. Смуга степового клімату. На південь від смуги лісового підсоння аж до берегів Чорного, Озівського й Каспійського морів простягаються землі з підсонням сухим, влітку гарячим, а взимі холодним. Найважливіша властивість підсоння цих земель — це зменшена кількість опадів, яких на пограниччі з бореальною смугою випадає ще 500 мм на рік, а дедалі до півдня і сходу їх щораз менше — на берегах Чорного й Озівського морів щось коло 300 мм, а на побережжі Каспійського моря 250 мм і менше. Розподіл опадів у часі — неправильний. Іноді трапляються зливи, які приносять більше шкоди чим користи, то знову довготривалі посухи. Мала кількість та неправильний розподіл опадів не дозволяє на розвиток деревини, і тому на цих землях лісів майже не зустрічається, за винятком вогких долин рік. Зате безмежні простори вкриваються травами. Це — степи. В північній частині смуги, де більше опадів і холодніше, степова рослинність буйна. На півдні, де цілком мало опадів, трава на степах низка й рідка, а біля Каспійського моря — степ, що переходить у засушлину солону півпустиню. Степи в більшості зорані й зайняті під обробку збіжжя й інших сільсько-господарських рослин.

III. Гірська кліматична смуга. Гори мають окреме своєрідне підсоння. Температура повітря в горах нижча, ніж на рівнинах. На кожних 1.000 м висоти вона зменшується на 6° і більше. Тому на верхах середніх і високих гір, починаючи від яких 1.600 до 1.800 м над морським рівнем, ліс за браком тепла нидіє, а його місце займають гірські пасовища, що їх звать у Карпатах полонинами, а в Криму „яйлою“. На висоті понад 2.700 м буває вже так холодно, що й трава не росте. Тому, починаючи від тієї ви-

соти, на горах бачимо голі скелі, поміж якими білють снігові й льодові поля.

Опадів у горах взагалі багато. Їх кількість залежна від положення гір і напряму головних вітрів, які приносять вогкість. Найбільше зрошені бувають схили, виставлені до вітрів. Протилежні схили, ті, що в тіні панівних вітрів, мають опадів менше. Так, напр., західні схили Кавказу, звернені до вітрів, що віють від Чорного моря, мають 2.000 мм і більше опадів. Навпаки — східна частина Кавказу, та, що є в тіні вітрів, сухіша. В Карпатах і Кримських горах більше опадів мають південні схили.

Форма гірських опадів залежить від пори року й висоти гір. Карпати, Кримські гори й Кавказ (понижче 2.700 м), мають вліті переважно дощові опади, взимі — снігові. Найвищі партії Кавказу (понад 2.700 м), в яких температура повітря все нижча від 0° Ц., мають майже постійно лише снігові опади. Коли ж потепління підчас короткого літа й відлиг не вистачає для того, щоб сніг, що нападав, станув, він залишається з року на рік. Це т. зв. вічний сніг. В українських горах він виступає лише на Кавказі. В західній його частині, яка має більше снігових опадів, вічний сніг виступає вже на висоті, починаючи від 2.700 м вгору. У східній частині Кавказу, яка має менше опадів, долішня границя „вічного снігу“ підвищується до 3.000—3.300 м. Сніг зсувається звичайно в гірські долини і влоговини. Під впливом власної ваги і змін температури він перетворюється на зернистий лід, т. зв. фірн, який зсовується гірськими долинами вниз, немов льодові ріки. Це т. зв. льодовики. Їх найбільше в найвищих гірських партіях західного і середнього Кавказу. Деякі льодовики, довгі на кілька, а то й кільканадцять кілометрів, своїми долішніми язиками сягають лісової смуги. Тут під впливом тепла вони тануть і дають початок гірським потокам і рікам. На місці, де льодовик кінчається, збирається принесений ним скельний матеріал (каміння, рінь, пісок, глина і т. п.) й утворюються горби, т. зв. чолові або кінцеві морени, подібні до тих, які полишив льодовик льодової епохи на наших північно-західних землях.

Щодо вітрів, то їх напрям залежить найчастіше від напряму головних хребтів і долин.

Хмарність у горах назагал більша, ніж на низовинах. Повітря чисте й тому має оздоровлюючі прикмети.

IV. Смуга середземноморського клімату. Південні узбережжя Криму й західні чорноморські береги Кавказу мають підсоння помірно-тепле. Температура повітря

Середня температура повітря й середня річна сума атмосферних опадів у деяких містах українських земель.

Смуга	Метеоролог. станція	Геогр. широта	Геогр. довгота	Висота в м	Температура				Опади в мм
					Рік	I	VII	VII-I	
лісова	Холм	51°8'	23°29'	189	7.3	-4.6	18.9	23.5	564
	Пинськ	52°9'	26°05'	142	6.8	-5.4	19.0	24.4	583
	Львів	49°50'	24°21'	298	7.6	-4.0	18.7	22.7	690
	Київ	50°27'	30°30'	183	6.9	-6.0	19.3	25.3	590
лісостепова	Умань	48°45'	30°13'	216	7.0	-6.8	19.5	26.3	486
	Полтава	49°35'	34°34'	160	6.9	-7.8	20.6	28.4	451
	Харків	50°00'	36°14'	140	6.6	-7.8	20.4	28.2	507
степова	Одеса	46°26'	30°46'	43	9.4	-3.1	21.4	24.5	368
	Мелітополь	46°51'	35°23'	14	9.6	-4.3	23.7	28.0	379
	Царичин	48°42'	44°31'	42	7.7	-9.9	24.7	34.6	372
Гірська	<i>Карпати:</i>								
	Рахів	48°03'	24°12'	443	6.7	-6.5	17.8	24.3	1195
	Ясіня	48°17'	24°22'	652	5.9	-7.7	16.9	24.6	1030
	Синевірська Поляна	48°35'	23°41'	772	4.3	-7.3	14.8	22.1	1429
	<i>Кримські гори:</i>								
	Ай-Петрі	44°28'	34°05'	1180	5.7	-4.2	15.7	19.9	943
	<i>Кавказ:</i>								
	Ставрополь	45°03'	41°59'	573	8.1	-4.6	20.6	25.2	631
	Кобі	42°33'	44°31'	1987	3.2	-8.4	13.8	22.2	1105
	середньо-морська	Ялта	44°30'	34°11'	4	13.1	3.7	24.1	20.4
Новоросійське		40°44'	37°49'	37	12.6	2.0	23.6	21.6	688
Сочі		43°34'	39°46'	78	13.8	5.3	22.3	17.0	1413

мало коли падає нижче 0°. Зими лагідні й дощові, літа гарячі й посушливі. Тому, що подібне підсоння мають країни, розташовані над Середземним морем, підсоння чорноморських узбережжя Криму й Кавказу називаємо середземноморським. Також і рослинність на берегах Криму й Кавказу подібна до рослинності середземноморських країн. Тут ростуть оливкові дерева, кипариси, кущі мирту, олеандру, цитрини й інші.

На поданій таблиці на сторони 31 наводимо цифри середньої температури року, січня і липня, амплітуди та середню річну суму атмосферних опадів для кільканадцяти міст різних кліматичних смуг українських земель.

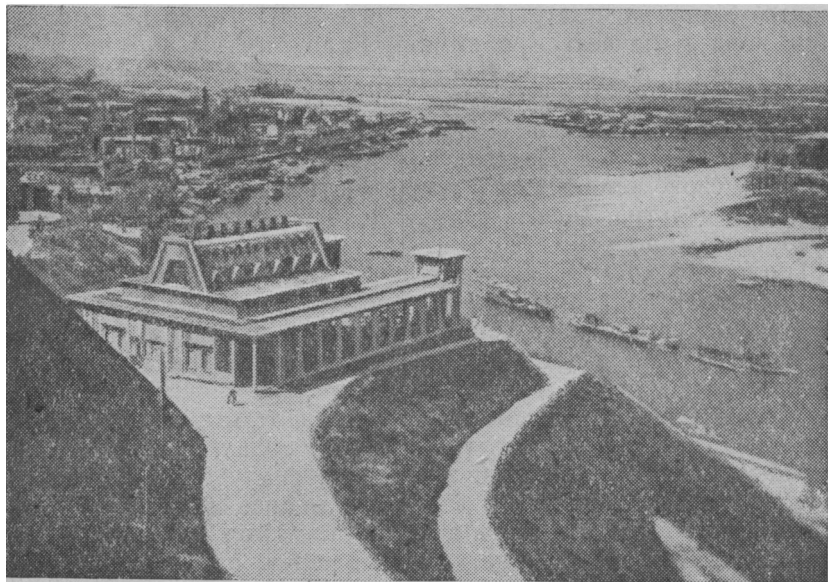
7. ВОДИ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

Розлогі рівнини українських земель і велика віддаль від моря вплинули на значну довжину і, здебільшого, низовинний характер українських рік. Це переважно довгі й великі водні артерії, що течуть на південь, до Чорного моря. Лиш західні й східні околиці відпроваджують свої води до інших водних басейнів — західні до Балтійського, східні до Каспійського морів.

Вододіли між ріками різних морських областей перебігають переважно на низовинах або невисоких височинах. Так, напр., найвищі точки на вододілі Чорного й Каспійського морів поза горами лежать на висоті 150—190 м, а між областю Чорного й Балтійського морів нижче 285 м. Дуже часто вододіл перебігає такою плоскою поверхнею, що трудно його докладно визначити. З причини невиразного й низького вододілу часто трапляється, що ріка, яка має сильніший спад, пересуває свої витoki в сторону сусіднього сточища й перехоплює його ріки до себе. Напр., річка Мухавець належала колись до сточища Прип'яті. Її перехопив Буг, до якого вона тепер вливається; горішні притоки Богу перехоплені Збручем, Смотричем і Ущицею. Подібних випадків буває багато. Низькі вододіли прикметні ще й тим, що ріки від витоків течуть дуже повільно по рівнинах, а через це долини не мають виразних берегів і бувають забагнені. Щойно згодом, вміру зросту кількості води, ріки починають поглиблювати свої русла і в середньому бігу течуть переважно глибокими долинами — ярами. Тільки у невеликій віддалі від моря долини знов стають широкі з низькими берегами. Помітне й те, що долини Дніпра, Дінця й Дону та їх приток мають праві береги вищі, ніж ліві (обр. 10).

У верхній і нижній течії долини мілкі й переважно заболочені. Ріки часто міняють своє русло. Лишені старі частини річкового русла т. зв. стариці або охаби виповнюються водою і з'єднуються з головним руслом тільки в часі більшого стану води. А втім довший час вони виглядають як мілкі, забанені озера.

Як глибина і ширина долин, так і спад рік інший у верхній, інший в середній течії, а ще інший при гирлах. У верхній

Обр. 10. Вид на Дніпро і Поділ у Києві. Правий берег високий, лівий низький.

і нижній течії спад низових і височинних українських рік невеликий. Ріки течуть повільно й ліниво серед заболочених берегів. У середній течії спад рік більшає; він не вирівняний, зокрема у рік, що пробиваються крізь Українську Кристалічну грядку (Дністер, Бог, Дніпро) та в усіх лівобічних приток Дністра. Вони мають у верхній течії малий спад і течуть широкими забаненими долинами. В середній течії — творять глибокі яри й збільшують спад, не злагіднюючи його аж до гирла. Винятками є ріки, що витікають у горах. Їх верхня течія має великий спад, що далі від витоків лагідніє.

Гирла українських рік, що вливаються до Чорного моря,

творють здебільшого лимани. Це довгі на кількадесятя і широкі на кілька або кільканадцять кілометрів озера, видовжені в головному напрямі течії ріки, в сторону моря. Лимани, переважно мілкі (від кількох до кільканадцяти метрів глибини), глибокають у сторону моря. Від моря відділені вони низькими пісковими косами або пересипами. Пересипи в одному або кількох місцях перервані. Це т. зв. гирла або прорани, куди вливається вода рік до моря. Буває, що ріка, яка вливається до лиману, невеличка або надто бідна на воду, щоб зробити собі гирло до моря. Так вона і кінчається в лимані. Вода лиману, що не має з'єднання з морем, засолюється. В деяких лиманах, як у Куяльнику, вода така солонна, що з неї осаджується на дні самосадна сіль. Лимани з року на рік стають мілкіші. Ріки заносять їх мулом. Деякі з них при вході в лиман течуть уже по своїх наплавинах і розливаються на кілька рукавів, створюючи дельти. Досить велику дельту при вході в лиман створив Дніпро (обр. 13).

Геологічні досліді вказують на те, що на місцях лиманів були колись найзвичайніші річкові долини. Одначе по льодовій епосі опустилася Причорноморська низовина, і внаслідок цього ріки залили свої долини водою. Так і виникли лимани.

Дунай і Кубань вливаються до моря дельтами. Вони виникають тоді, коли несуть у своїх водах багато піску й намулу, який з причини зменшення спаду і сповільнення течії не може втриматись у воді й опадає на дно. Тому дно постійно підвищується, а русло стає мілке. Вода не може поміститися в ньому, виступає з берегів, розливається по широкому просторі і доходить до моря кількома руслами — рукавами.

З рукавів лиш деякі несуть головну масу води, інші в часі маловіддя висихають або змінюються в багністі озерця.

Водостан українських рік міняється з порами року. Найвищий він на весні, коли тільки стане сніг. Рівень води в ріках підноситься тоді навіть на кілька метрів понад середній стан. Ріки виступають з берегів і широко заливають свої долини. Виникають весняні повені. Вони набирають найбільших розмірів на низовинах. Дніпро вище Києва і його верхні притоки (Прип'ять, Десна, Сож і Березина) розливаються на кільканадцять кілометрів завширшки. Внаслідок цього Полісся щовесни змінюється в широченне мілке озеро. Також і в долішніх течіях ріки розливаються на весні широко. Одначе весняні повені українських рік лиш у виняткових ро-

ках спричиняють більші шкоди. Буває це тоді, коли сніги в цілому сточищі ріки дуже скоро стануть, а в головних ріках швидко зберуться з усіх сторін снігової води. Взагалі весняні повені наших чорноморських рік проходять досить скоро тому, що вони течуть у загальному напрямі з півночі на південь, і сніги у верхніх сточищах тануть тоді, коли нижча течія звільнилася від льоду.

Після спливу снігової води рівень ріки понижується, пізніше підчас найвищих опадів у місяцях червні і липні, він знову підвищується. Іноді літні зливи спричиняють сильні повені, навіть більш грізні, як весняні. Найгрізніші вони лиш у карпатських ріках, коли в горах випадають великі зливні дощі (напр. в році 1927 і 1941). Винятково великі й грізні повені бувають у Дністрі та його гірських притоках. Ці повені на просторах Поділля тривають довго, бо вузька, глибока долина Дністра не дає воді змоги скоро стекти до моря. Починаючи від половини липня, водостан наших рік сильно спадає й починається осіннє маловіддя, спричинене довгою погодою ранньої осені та високим випаровуванням. Дощі пізньої осені знову підвищують трохи рівень води в ріках. Однак це триває коротко. З хвилиною, коли настануть морози, ріки одержують щораз менше води із своїх сточищ. Взимі водостан наших рік найменший. Снігові опади лежать звичайно до весни, а ріки живляться лише тою водою, яку подають їм джерела, та водою з таючого снігу. Ріки вкриваються на кілька місяців льодовою покривою. На північному сході льодова покрива триває навіть три-чотири місяці, на півдні коротше — два-три місяці. Навіть чорноморська й озівська прибережна смуга моря, виставлена на холодні північні й північно-східні вітри, замерзає на яких два місяці. Виняток становлять лише заслонені горами перед північно-східними вітрами південні побережжя Криму й західні береги Кавказу. Там ріки не замерзають майже ніколи.

РІКИ СТОЩИЩА БАЛТІЙСЬКОГО МОРЯ

Найважливіші ріки сточища Балтійського моря це притоки Висли — Дунаєць з Попрадом, Вислік, Сян, Вепр і Буг.

Найбільш західні ріки — це Дунаєць і його притока Попрад. Вони витікають із найвищого гірського карпатського хребта Високих Татр й обидві ріки течуть переважними гірськими долинами і творять багато водопадів. Над верхніми течіями обох рік розташувалися найдалі на захід

висунені українські оселі. Найдовша карпатська притока Висли — Сян витікає з Високого Бескиду. З лівого боку Сян приймає притоки Ославу і Вислік, а з правого боку Скло, Вишню, Любачівку і Танву. Над Сяном лежить низка старовинних українських міст: Сянік, Перемишль, Ярослав і Лежайськ.

Найбільша українська ріка Балтійського сточища і разом найдовша притока Висли — це Буг. Довжина цієї ріки від її витоків на північному рубці Поділля до гирла має 730 км. Площа її сточища понад 730 тисяч кв. км. В горішній течії ріка в'ється підмоклою рівниною Надбужанської китловини, що своїм характером нагадує краєвиди Полісся, а далі перетікає через Підляшшя і вже поза межами українських земель вливається до Висли. Лівобічні притоки Буга це — Полтва, над якою розташований Львів, Рата, Солокія, над якою лежить старовинний княжий город Белз, Гучва й Володава. З правого боку течуть: Луг, Мухавець, Лісна, Нурець і найбільша притока Буга річка Нарва, що збирає свої води з білоруської етнографічної території.

РІКИ ЧОРНОМОРЬСЬКОГО Й ОЗІВСЬКОГО СТОЧИЩ

Як згадано, більшість українських рік тече до Чорного й Озівського морів. Сюди належать такі великі ріки: Дунай, Дністер, Бог, Дніпро, Дін і Кубань.

Дунай (довжина 2.860 км) лиш своїм гирлом входить в українську етнографічну територію, а так тече на землях Німеччини, Угорщини, Болгарії й Румунії. З української території дістає кілька важливих приток. Найбільша з них — Тиса (1.400 км довжини і 150 тисяч кв. км сточища). Тиса витікає з-під Говерлі в Чорногорі й тече спочатку на південний захід уздовж Карпат. Тут приймає кілька гірських приток: Терешву, Теремлю, Велику Ріку, Бержаву, Ляторицю, Уж і інші. Всі ці ріки течуть глибокими долинами серед мальовничої природи Карпатської України. По виході на низовину Тиса завертає просто на південь і тече через рівнинні степові простори Угорщини до Дунаю.

З північних узбіч Чорногори витікає інша притока Дунаю — Прут (845 км довжини) з Черемошем. Долини обох річок належать краєвидно до найкращих у цілих Карпатах. Прут тече вздовж південно-західної границі Басарабії і вливається до Дунаю недалеко його гирла.

З Буковини одержує Дунай ще одну карпатську притоку — р. Серет.

Дністер — найбільша ріка Галичини (довжина 1372 км, сточище 77 тис. кв. км), витікає в Карпатах з Високого Бескиду біля села Вовче. Спочатку тече гірськими долинами, як бистрий потік. Біля Самбора виходить на Підкарпаття і розливається по ньому широко, творячи там т. зв. самбірські болота. Тут дістає з гір лівобічну притоку Стривігор. Під Нижневом долина Дністра стає вузька, іноді її береги підступають до самої ріки, Дністер вступає у славновідомий подільський яр. Глибока долина ріки в'ється вузькою смугою поміж високими на стоїтькадесят метрів берегами Поділля й Покутсько-басарабської височини. Під Ямполем заступили річці дорогу пороги. Це скелі Української Кристалічної гряди, що її ріка ще не встигла перерізати. Коло Тирасполя виливається Дністер на низовину й широкою долиною тече до лиману (64 км довжини і 14 км ширини), а з нього — двома проранами до Чорного моря.

Притоки Дністра взагалі недовгі. Найважливіші правобічні притоки — Стрий з Опором, Свіча, Лімниця і Бистриця витікають із Карпат. Вони дають Дністрові головну масу води в літніх місяцях. З Басарабії течуть до Дністра Реут і Бик. Лівобічні притоки Дністра — Стривігор, Верещиця, Гнила Липа течуть широкими болотистими долинами. Вони творять багато ставів. Золота Липа, Коропець, Стрипа, Серет, Нічлава, Збруч, Жванчик, Смотрич, Ушиця, Мурахва і Ягорлик течуть глибокими ярами з Подільської височини і вливаються до Дністра майже під прямим кутом.

Бог (769 км довжини, 3.585 кв. км площа сточища). Напряма його течії майже рівнобіжний до напряму течії Дністра. Бог — це ріка довга, але бідна на воду. Її русло в горішній течії дуже заболочене. В середній течії ріка пробивається крізь Кристалічну гряду й біля Костянтинівки, Богданівки і ін. творить пороги. По виході на Причорноморську низовину долина ріки поширюється й забagnaється. Бог вливається в лиман, що з'єднується з лиманом Дніпра.

Найбільші притоки Бога це — Кодима й Чичиклея з правого боку, а Соб та Синюха з лівого.

Головна ріка Бог і її притоки нерегульовані й незручні для плавби, зате використовують їх течію до порушування фабрик, головно млинів.

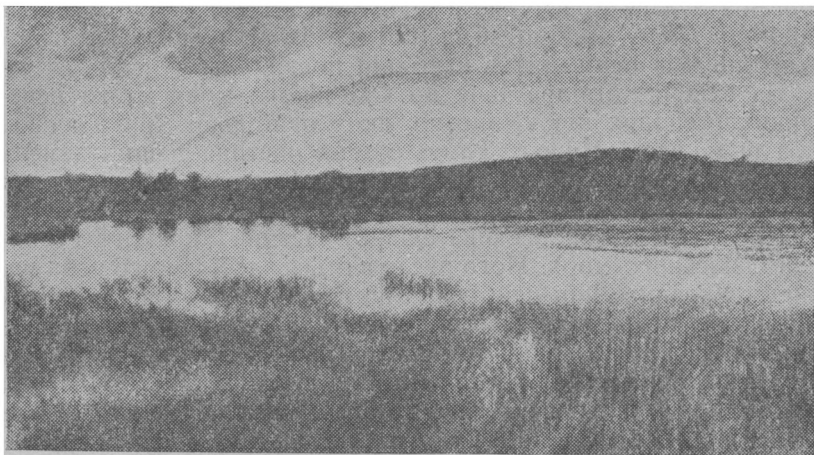
Дніпро (2285 км довжина, площа сточища 510.750 кв. км), займає третє місце серед рік Європи (після Волги й Дунаю). Дніпро витікає на білоруських землях біля села Кльоцева в багністій околиці й тече на південь. Ще перед вступом на українські землі дістає великі притоки Сож та Березину

і вже, як велика ріка, переступає українські межі. Тут на вступі дістає дві найбільші свої притоки: Прип'ять і Десну. Ріка ширшає до 700 м. Починаючи від Києва, Дніпро мінє напрям течії на південний схід і тече вздовж східного рубця Придніпрянської височини. Заліснений правий беріг Дніпра, вузький і розмитий річками й балками, має вигляд гір, які, залежно від місця, мають назву гір: київських, канівських і ін. Від Січеслава (Дніпропетровського, передвоєнного Катеринослава) Дніпро знову скручує на південь і пробивається крізь Українську Кристалічну грядку. Долина Дніпра стає вужча, місцями її береги підходять під саму ріку. Русло кам'янисте, невіривняне. Гранітні скелі виступають іноді понад рівень води. Місцями підводні скелі стоять поперек ріки й заступають їй дорогу, чи то лише в частині ширини русла, чи то на цілу широчінь, то тоді творять „пороги“ (обр. 3). Швидкість течії в порожистій частині зростає до 5—6 м на секунду. Вода розбивається об скелі і, мов те скло, розсипається на безліч дрібних кристалів. Виникає шум і „рев“ Дніпра, який чути на кілька кілометрів довкола. Усіх порогів начислюють дев'ять. Вони такі: Кодацький, Сурський, Лоханський, Звонецький, Дід або Ненаситець, Вовницький, Будило, Лишний і Гадючий або Вільний. З них найгрізніший для судноплавання був Ненаситець, названий від того, що побирав багато жертв. Рідко хто траплявся, що міг би човном переплисти через поріг. Незрівняними в плаванні були лиш козаки-запорожці, які знали всі ходи, однак порогови творили так узагал непоборні перешкоди. Тільки перед десятком років вибудували нижче останнього порога величезну греблю, яка піднесла рівень води на 37 м. Вище греблі утворилося озеро, що залило пороги й уможливило рікоплавання. Яких 10 км нижче порогів долина Дніпра звужується до 160 м, високі береги підходять до самої води. Це т. зв. Вовче Горло. Глибина ріки в цьому місці понад двадцять метрів. Зустрічаються і ями до тридцяти і більше метрів глибини.

За Вовчим Горлом Дніпро виходить на низину й широко розливається. Береги Дніпра стають низькі й забагнені. Обабіч русла вони порослі комишами і в часі великих злив заливає їх вода. Це т. зв. плавні (обр. 11). Найбільша плавня розгорнулася над лівобічною притокою Конкою або Кінською Водою. Річка поділилася на безліч рукавів, які в'ються багнами, порослими кущами й очеретом. Це т. зв. Великий Луг, де збиралися українські козаки перед своїми походами. В долішній течії Дніпро тече на південний захід і вливається

ся дельтою до лиману. Лиман має довжини 64 км і ширини 14 км. Його глибина невелика, в найглибшому місці 6 м. Ріка заносить його постійно замулом, тому лиман вимагає поглиблювання. З морем з'єднується двома гирлами (обр. 13).

Дніпрові притоки. Великі притоки дістає Дніпро лиш у своїй горішній течії. Найбільша з них Прип'ять. Площа її сточища 120.395 кв. км. Ріка тече віссю Поліської низовини. Тому, що нахил Полісся дуже незначний, швидкість течії Прип'яті дуже мала. Ширина ріки хитається між 70—200 м, глибина місцями доходить до 10 м. Береги ріки пло-

Обр. 11. Дніпрові плавні.

ські, низькі й сильно забагнені. Подібні ознаки мають також притоки Прип'яті — правобічні: Туря, Стохід, Стир з Іквою, Горинь із Случем, Уборть і Уж та лівобічні: Пина, Ясельда, Цна і Птич. Дальші правобічні притоки Дніпра: Тетерів, Ірпень, Рось, Тясмин і Інгулець мають височинний характер. Вони течуть вузькими глибокими долинами. Їх русло здебільшого кам'янисте.

З лівобічних приток Дніпра найбільша і найдовша Десна (1.127 км довжини, 88 тис. кв. км площа сточища). Долина ріки, як і інших низовинних приток Дніпра, широка і багниста. Ріка сплавна і в більшій своїй частині суднохідна. Інші притоки: Трубеж (історичний Трубайло), Сула, Псло, Ворскла, Орель та Самара мають праві бе-

реги високі, ліві низькі й забагнені. Всі притоки маловодні. На весні в часі таяння снігів виливаються з берегів.

Тепер Дніпро важливий, як головна водна дорога, що з'єднує Чорне море з Балтійським. Його використовують теж для витворювання електричної енергії. В тій цілі збудовано нижче порогів коло греблі велетенську електривню (Дніпрельстан або Дніпрогес), яка постачає рушійні сили для великої кількості фабрик поближких місцевостей, огрівання й освітлення.

Дніпро це — головна ріка України. Над нею був зав'язок української держави. Тут лежить столиця Київ, над Дніпром організувалася Козаччина й відбулися всі важливіші історичні події. Тому Дніпро зв'язаний з усім минулим і сучасним України. Він оспіваний в народній поезії.

На схід від Дніпра тече до Озівського моря низка невеликих степових річок, зпоміж яких найбільші: Молочна, Кальміус і Міус. Тому, що ця частина наших земель дістає дуже мало опадів, річки бідні на воду, а в часі довгих літніх та осінніх посух зовсім висихають.

Дін — це найбільша ріка східної частини України і сточища Озівського моря. Його русло в'ється здебільшого поза межами України. Лиш найбільша притока Дону — р. Дінець (1400 км довжини) чисто українська. Джерела Дінця лежать на Курщині на вододілі Дніпра й Дону. Річка тече весь час по степовій околиці в загальному напрямі на південний схід та обмиває найбагатшу гірничу країну наших земель — Донецький кряж. Найбільші притоки Дінця: Оскіл, Айдар, Калитва вливаються з лівого боку. З інших українських приток Дону слід згадати р. Вороніж і Хопер, які з лівого боку вливаються до Дону, а далі — степову річку Манич. Вона характерна тим, що витікає з Передкавказзя, як ріка Калаус. На степах у заглибині Манича води цієї ріки діляться: частина тече на схід під назвою Східний Манич і там губиться в пісках прикаспійського пустинного степу; західна частина — Західний Манич тече через озеро Манич і вливається до Дону. Таким чином на деякий час, головною підчас весняного танення снігу та осінніх сліт — з'єднуються обидва морські басейни. Це вказує на дуже невисокий вододіл між обома морями, які в останній геологічній добі були з собою сполучені протокою.

Кубань. З Кубанської низовини тече одинока велика ріка — Кубань. Кубань витікає з льодовиків найвищої кавказької гори Ельбруса. Прегарними проломовими долинами тече на північ і дістається на Передкавказзя. Тут скручує на захід

і тече в напрямі Таманського півострова, де ділиться на два рамена, з яких одно тече до Чорного моря, а друге до Озівського. Всі притоки Кубані: Уруп, Лаба і Біла витікають з Кавказу. З правого боку Кубані простягається сухий степ і звідти ріка не одержує ні одної притоки.

*

З рік, що течуть до Каспійського моря, треба згадати лиш дві ріки, над якими поселилися українці — це ріки: Кума і Терек. Обидві ріки витікають із північних узбіч Кавказу й течуть через пустинний степ. Тут води їх всакаються у пісок чи висихають, так, що Кума лиш у часі дощів і снігового таяння доходить до моря.

ОЗЕРА

Озер на українських землях небагато. Вони розміщені головно в двох областях: на північному заході, на Поліссі й Підляшші, та в смузі південних низовин поблизу Чорного моря. Північно-західні озера майже всі льодовикового походження. Найбільші з них це: Свитязь (27,5 кв. км), Тур (12,2 кв. км), Біле (7 кв. км), Лука (6,9 кв. км), Князь або Жид (47,5 кв. км), Вигонівське (26,6 кв. км) і інші. Південні озера — це або замкнені лимани, або берегові озера. Між Перекопом і Генічеськом виступає яких 20 озер (Тузли, Червоне, Кругле, Айгун, Сиваш і ін.). Далі досить густо розташовані озера між Керчу і Феодосією (Чокрак, Камиш-Бурун і ін.), в околиці Євпаторії (Сакі, Майнак, Кузил-яр та багато інших) й біля Одеси.

На південно-східних просторах розлилося найбільше простором, але мілке озеро Маничське т. зв. Гудило. Воно вповняє найнижчу частину впадини, якою з'єднується Каспійське море з Чорним. Його площа завбільшки щось 800 кв. км. Довжина озера сягає 100 км, ширина 2 км, а глибина понад 2 м. В часі посухи майже висихає.

На Поділлі, Покутті й Харківщині зустрічаються озера красивого походження. Їх виникнення в'язеться з приявністю під земною поверхнею порід, що їх вода розчиняє, як, напр., вапняк, гіпс і ін. Коли вода, що просякає землю, зустріне на шляху свого руху такі породи, розчиняє їх і виносить із собою. На їх місці виникають пустоти — печери. Стеля печери часто з причини власного тягару завалюється. Внаслідок цього виникає западина, яку вповнює вода і творить озеро. Такі озера звичайно досить глибокі і мають підземні відпливи. Їх на Поділлі люди називають вікнами.

8. УКРАЇНСЬКІ МОРЯ.

З півдня обмивають Україну води Чорного й Озівського морів. Це єдині моря, до яких українці мають безпосередній доступ і до яких вливаються майже всі українські ріки.

Величина Чорного моря в порівнянні з великими світовими морями — невелика. Воно займає площу 411,5 тисяч квадратних кілометрів, а його велика затока — Озівське море — має 37,6 тисяч квадратних кілометрів.

Чорне море — море внутрішнє, цебто таке, що з усіх боків замкнене суходолами: з заходу й півночі Європою, з сходу й півдня Азією. Лиш на південному заході протокою Босфор, Мармуровим морем і протокою Дарданели з'єднується з великим Середземним морем, а через нього протокою Гібральтар з Атлантийським і Суецьким каналом — з Індійським океаном (обр. 2).

Глибина Чорного моря досить значна. На півночі, в сусідстві України, море мілкіше, біля берегів Кавказу й Малої Азії — глибше. Найглибше місце 2.244 м знаходиться посередині, дещо ближче південних берегів.

Вода в Чорному морі солоніша й гіркіша, як і в усіх морях. Відсоток розчинених речовин сягає при поверхні 1,5% і зростає разом із глибиною до 2,2%. На засолення моря вплинули розчинені в воді мінеральні речовини: кухонна сіль, гіпс, вапно, сода й ін. Шари води нижче 200 м мають отруйний газ — сірководень. Найбільше його при дні. Цей газ унеможливило життя морських тварин, які скупчуються у верхніх шарах води.

Барва води у менших кількостях — ясна, прозора, у більших — зеленкувата від дрібних морських рослин — планктону.

Температура приповерхневої води міняється відповідно до пори року, однак вона доволі стійка. Вліті доходить до 27°, взимі спадає до 5°. В часах дуже суворих зим, води при українських берегах замерзають. Одеська затока й лимани замерзають на 2—3 місяці.

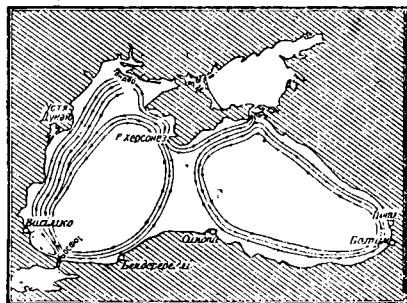
Вода в Чорному морі, як і в усякому іншому морі, здебільша стоїть. В тиху погідну днину поверхня моря спокійна, як дзеркало. В часі вітру й бурі знімаються на морі високі хвилі, які котяться до берегів і розбиваються об прибережні скелі. Бурі, яких найбільше підчас зимових місяців, для кораблів погубні, зокрема тоді, коли вони близько берегів. Тому корабель мусить відплисти на повне море, або причалити до пристані.

Крім хвиль бувають на Чорному морі морські течії. Це великі поверхневі струми води, подібні до широчезних рік. Вони течуть уздовж берегів у напрямі протилежних до руху стрілок годинника. Ці течії творять два замкнені кола, розмежовані лінією, протягнутою від південного рогу Кримського півострова на південь до побережжя Малої Азії (пор. обр. 12). Ширина чорноморських течій різна в різних місцях: при дельті Дунаю і при Керченському півострові течії мають яких 100 км, в суєвстві Босфору 8—10 км. Швидкість течій значна, західної $\frac{1}{2}$ км на годину, а східної навіть 1 км на годину. Головною причиною течій є вітри, які розвиваються тоді, як над Чорним морем запанує низький барометричний тиск. Чорноморські течії важливі для будови побережжя тим, що вони забирають пісок і мул, який приносять до моря ріки, й будують із цього матеріялу коси.

Третій по черзі рух води в Чорному морі це — виміна води між Чорним морем і Середземним з одного, та між Чорним морем і морем Озівським з другого боку. Виміна морських вод спричинена різницею їх густоти, засолення й температури. Вода в Чорному морі прісніша і легша, ніж у Середземному морі і з тієї то причини в Босфорській протоці, де стикаються різноякісні води обох морів, легші чорноморські води виходять на тяжчі середземноморські, а середземноморські плывуть під поверхнею до Чорного моря. Повстає рух води, подібний до руху повітря в дверях нагрітої хати. Подібна виміна водних мас відбувається також у Керченській протоці, якою прісніші й легші води Озівського моря виходять на поверхню тяжчих чорноморських вод, а чорноморські води під поверхнею переливаються з Чорного до Озівського моря.

Четвертий рід руху морської води — приплив і відплив моря — знаний на всіх великих морях, тут непомітний. Причина та, що Чорне море в порівнянні із світовими морями — невелике та з усіх боків оточене сушею.

Береги Чорного моря здебільшого простолінійні або ла-

Обр. 12. Морські течії на Чорному морі.

гідно закруглені. Тут і там трапляються врізи моря, т. зв. саги. Саги, в яких море глибоке, творять догідні місця на пристані. Великих морських врізів і заток є дві: Каркінітська затока — між північно-західним берегом Криму і побережжям Причорноморської низовини та велика морська віднога Озівське море, що з'єднане з Чорним морем Керченською протокою.

Озівське море мале (37.6 тисяч кв. км) і мілке. Найбільша глибина 13 метрів. Воно нагадує великий лиман. Вода в морі мало засолена. Її можуть пити тварини. З причини малої величини площі моря температура води підпадає значним коливанням, подібно, як температура сусідніх континентів. Взимі вода замерзає на два—три місяці.

На затоки і на півострови Чорне море небагате. При північному українському березі є лиш один великий півострів Крим, з'єднаний з пнем українських земель вузькою і низькою Перекопською шийкою. Поза Кримом є ще кілька малих півостровів, які називаємо рогами.

Островів небагато й невеликі. Вони виступають групами головню при північних берегах.

Береги Чорного моря від сторони України в більшій частині низькі й одноманітні. Біля дельти Дунаю берег забagnений. Дунай розливається широко по своїх наплавинах рукавами. Найбільший з них північний, від міста Ізмаїл званий Ізмаїльським. Дельта Дунаю болотяна, нездорова й рідко заселена. На її просторі зустрічаємо українські оселі, в яких живуть нащадки козаків, переселених сюди по зруйнуванні Січі.

На північ від дельти Дунаю берег набирає іншого вигляду. Степова низовина кінчається крутим обривом, т. зв. кліфом. Морські хвилі раз-у-раз ударяють об нього й підмивають м'які глини, а через це берег вривається й осувається. Над самою водою лишається вузька й низька береговина. Дедалі до півночі лінія берега вирівняна. Вздовж нього морські хвилі висипали прибережні піскові низькі вали, т. зв. коси або пересипи, які відділили від моря мілкі морські затоки й перетворили їх у прибережні солоні озера. Найбільші з них — озеро Сасик, Кундук, Шагани, Алібей. Ріки перед вливом до моря широко розливаються і творять лимани, замкнені звичайно від моря піськовою косою. Лиш ріки, багаті на воду, (Дністер, Бог і Дніпро) переривають коси й вливають свої води гирлами до моря або проранами. Інші — таки й кінчаються в лиманах. На північ від диману Дністра берег вищий і крутіший. Тут розбудувалася найбільша чорноморська при-

хоч мілкими, гирлами. Доступ до лиману стережуть дві надморські фортеці — Очаків і Кінбурн (обр. 13).

На схід від лиману Дніпра побережжя стає низьке, плоске, вкрите здебільшого пісковими насипами. Морські течії уклали прибережні піски в коси, з яких найдовша — острів Тендер.

Далі до сходу море втискається в суходіл і творить морську затоку, звану Каркінітською, замкнену з півночі берегом Причорноморської низовини, з південного сходу — берегом Кримського півострова.

Північно-західний берег Криму низький, плоский, однонахилений, місцями багnistий, лиш де-не-де доходять до моря скелі. Південно-західний берег крутий, з багатьма затоками, що врізаються глибоко в суходіл. Побережжя в цій частині найбільш приступне для великих морських кораблів. Тут у затоці, 7 км довжини і 1 км ширини, розташувалася найкраща військова чорноморська пристань — Севастополь.

Південно-східне побережжя круте, високе, неприступне для кораблів з браку заток. Зате дуже живописне. Схили тонуть у зелені дубових лісів, струнких кипарисів, оливкових дерев, виноградників і ін. (обр. 40).

Південний берег Керченського півострова монотонний, хоч досить високий.

Керченською протокою дістаємося до Озівського моря. Воно мілке й для великих морських кораблів неприступне. Крім Керченського побережжя, на якому знаходимо горби болотяних вулканів, береги Озівського моря плоскі й монотонні. Вздовж північно-східного берега Кримського півострова ліг довгий, низький пісковий вал, званий Арабатською косою, яка відокремила прибережну частину Озівського моря з солоною й вонючою водою. Це — Гниле море або Сиваш. Це море, що має 111 км довжини і від 3 до 32 км ширини, дуже мілке і в часі посухи перетворюється в вонюче багно. Північне побережжя Озівського моря досить високе, має цілу низку гакувато позагинаних кіс. На березі розбудувалося кілька малих пристаней: Бердянське, Таганріг та Єйськ. Південно-східний берег Озівського моря низький і багnistий. Такі ж самі береги Таманського півострова.

Кавказькі береги Чорного моря високі, круті, скелясті, вкриті вічно зеленими лісами середземноморської рослинності. Найважливіша пристань — Новоросійське (95.000 мешк.).

Риби та інших тварин у Чорному морі дуже багато. Найбільш ловлять такі риби, як: скумбрія (баламут), кефаль, камбала, султанка, в Озівському морі: судак, оселедець, тараня, лящ, осетр і ін.

*

Каспійське море це, властиво, велике замкнене озеро, а морем називають його з причини його значної величини. Воно займає площу 438 тисяч кв. км.

Рівень Каспійського моря лежить 26 м нижче рівня Чорного моря й залежить від річних змін. В часі снігових розтопів і по весняних дощах підноситься на яких 1.5—1.8 м вище, як звичайно, підчас осінніх посух і зими настільки ж обнижується.

Глибина моря на півночі невелика й на великих просторах не переходить 50 м. На півдні поглиблюється до 980 м.

Вода в Каспійському морі менш солоня, як у Чорному. В північній частині, де Волга й Уралносять багато прісної води, солоність моря невелика. Зате далі на півдні, а особливо в мілкій затоці Кара-Богаз, сполученій з Каспієм вузькою протокою, з причини надмірного випаровування солоність води доходить до 16.4%. При випаровуванні виділяється глявберська сіль.

Температура води змінюється з порами року, відповідно до температури суходолів, які оточують море. В липні й серпні температура доходить до 30 ступенів, взимі знижується дуже значно і на півночі замерзає на 3—4 місяці.

Береги моря на заході й півночі низькі й піскуваті, з багатьма острівцями, не дають місця на пристані. Південні береги круті й високі.

Каспійське море має велике господарське значення з уваги на рибні багатства й комунікацію з сусідньою Персією.

*

Не зважаючи на те, що українські моря замкнені, далекі від океанів і бідні на добрі природні пристані, вони, зокрема Чорне море, вже в сірій давнині відіграли поважну роль. Ще багато століть перед Христом плавали по Чорному морі фенікійські й грецькі та римські кораблі, привозили на наші землі свої вироби — зброю, тканини, вино, а забирали збіжжя, рибу, мед, коні та всяку сировину. На світанку історичної доби українського народу заїздили на українські бережжя кораблі з Візантії та італійських міст — Венеції й Генуї, які розташовувалися із своїм крамом у чорноморських

пристанях: Херсоні, Євпаторії, Феодосії й ін. Через Чорне море переходили на Україну впливи тодішнього культурного світу, через море прийшла до нас християнська віра. Завдяки зв'язкам із заморською Візантією й іншими культурними країнами Україна стала найкультурнішою державою цілої східної й середньої Європи, а Київ — один із світових осередків культури й торгівлі.

Тому вже на світанку історичної доби наші володарі розуміли значення моря та старалися забезпечити Україні доступ до нього. Цьому на перешкоді стояли дикі кочовики, які раз-у-раз пересувалися через українські чорноморські степи й не дали змоги українцям поселитися тут на постійне. В половині XIII століття напали татари й на довгі віки відсунули українців від моря.

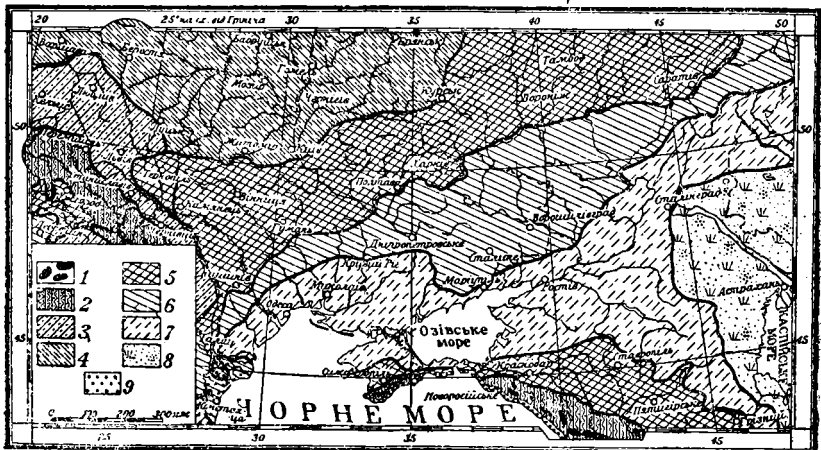
Морську традицію відновили в XVI—XVIII століттях козаки, які провадили постійну боротьбу з турками й татарами. Та тільки у XIX ст. вдалося українцям постійно заселити узбережжя Чорного моря. В тому часі українське населення зайняло північні морські береги від Дунаю аж по Кавказ. Відтоді життя українського народу щораз то міцніше зв'язується з Чорним морем, а відновлена українська держава в рр. 1918—1920 вважала одним із перших та основних своїх завдань — забезпечити доступ і панування над Чорним морем. Одначе донедавна ще Чорне море було під володінням Росії, для якої доступ до нього значить те саме, що вдержати панування над європейським сходом.

9. РОСЛИННИЙ СВІТ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

Рослинність наших земель, її розміщення й розвиток, залежить у головній мірі від кліматичних умов та якості ґрунту, які забезпечують рослинам конечне для їх розвитку тепло, світло, вогкість та поживу. Згідно з природними умовами розвитку рослини розмістилися на українських землях п'ятьма смугами (обр. 14). Вони такі: лісова, лісостепова, степова, гірська і середземноморська.

Лісова смуга. До цієї смуги належить ціла північно-західна Україна, а саме: Підляшшя, Полісся, Волинь, західна частина Поділля й північна частина Придніпрянської височини. Правда, тепер зустрічаємо на цих землях здебільша обробні ґрунти, а ліси займають невеликі простори, одначе на світанку нашої історії були ці землі порослі здебільша густими пралісами. Серед них людина робила прогалини, випалюючи ліс, щоб дістати трохи землі під обробку збіжжя.

З уваги на види дерев можемо поділити лісову смугу на дві частини: північну частину смуги, до якої причислюємо Чернігівщину, Полісся з Підляшшям і північну Волинь, що займають такі ліси, як і в північній Європі. Панівним деревом є тут сосна, поруч якої росте верба, вільха, береза, осика, на сухіших місцях — головню на півдні і на сході цієї смуги — дуб і граб. В Чернігівщині чимало листкових лісів, у яких панівне місце займає дуб всуміш із грабом, далі липа, ясень,

Обр. 14. Рослинні смуги. 1. Альпійська рослинність. 2. Гірські ліси. 3. Середньоевропейські ліси. 4. Північноєвропейські ліси. 5. Лісо-степ. 6. Трав'яно-лучний степ. 7. Сухий трав'яний степ. 8. Пустинний степ. 9. Середземноморська рослинність.

береза й осика. Рослини підліску бувають різні й багатovidні. Найчастіше зустрічаються кущі рокитника, брусниці, а далі мохи, папороті та різноманітне зілля. Поміж лісами на Поліссі розкинені великими платами болота, порослі здебільшого мохом або осокою.

Друга частина української лісової смуги, що займає країни над верхів'ями Дністра, Сяну, Вепра та Буга, належить до середньоевропейської лісової області. В лісах тієї області, поруч згаданих дерев північних лісів, зустрічаються дерева, що вимагають більше вогкості. Між ними чільне місце займають бук і ялиця. Поруч них ростуть: дуб, клен, липа, в'яз, явір, тис і модрина, а у підліску — кущі ліщини, рябини,

тернини, малини, ожини й різнородного зілля. Тим то в цих лісах більше деревних порід, як у північних.

Лісостеп. В південному напрямі від лісової смуги, в міру того, як підсоння наших земель стає тепліше й сухіше, лісів стає менше, зате розгортаються степи. На лінії, що з'єднує міста Кишинів, Умань, Полтаву, Харків, Саратов, ліси майже цілком зникають. Більші скупчення дерев подибуємо лиш на вогкіших місцях — головно над ріками, а вся площа зайнята степом. Цілу перехідну смугу між лісами і степами називаємо лісостепом. Лісостеп займає південну частину Волині, Київщини й Чернігівщини, північну частину Харківщини й Полтавщини, та майже ціле Поділля. Найбільше в цій смузі дубових і грабових лісів, чистих або з примішкою інших дерев. На піскуватих ґрунтах Лівобережжя зустрічаються соснові ліси, а по балках й ярах так звані байракові ліси, складені з дубів і грабів, з домішкою ясенів, кленів, лип, берези й осики.

Степова смуга. Південні й південно-східні українські області займають степи. Українські степи є продовженням степів Середньої Азії, які тягнуться від Монголії через південний Сибір, Казахстан і між Уралом і Каспійським морем переходять в Україну. На півночі межують з лісостепом, на півдні сягають аж до підніжжя Кримських гір та Кавказу й по береги Чорного й Озівського морів.

Степ є наслідком особливих кліматичних умов краю, зокрема малої суми атмосферних опадів та їх нерівномірного розподілу на окремі місяці року, що унеможливлює правильний розвиток деревини.

Степову смугу можна поділити на три області:

а) Північний чорноземний або трав'яно-луковий степ, що межує з лісостепом.

б) Сухий і трав'яний степ, який займає Причорноморську низовину, північний Крим, південну частину Донецького краю й Донщини.

в) Пустинний степ біля Каспійського моря.

Найбагатша на різноманітні трави й зілля степова рослинність вкриває т р а в ' я н о - л у к о в и й с т е п . До найбільш розповсюджених рослин цього степу належить: ковила, костерева, стоколоса, горошок сивий, різак степовий, степова півонія, горицвіт, катран і ін. рослини. Поруч із зіллям ростуть де-не-де кущі бобчука, сірого рокитника, степові вишні. Кущі творять т. зв. чагарники.

В степах Донецького краю трапляються й зілля, що знані лише в Кримських і Кавказьких горах.

Здовж річок тягнуться вузькими смугами ліски-левади, в яких зустрічаються: дуб, осика, береза, груша, верба, клен, ясен.

Сухий степ бідніший на рослини, які не мають тут догідних умов розвитку. З-поміж степових трав найбільш типова ковила. З інших рослин ростуть тут шапран, тульпан, гіяцинт, степові півники, горицвіт, степова фіялка, барвінок, шалвія, вика, лабазник, наголоватка, залізняка козацький, тирса, батіжник, ладанник та інші. Кожне з цих зіль цвіте в іншому часі і тим то степ немов убирається з кожним місяцем в інші шати. Під кінець літа трави висихають, степ завмирає. Щойно пізно восени, коли падає дощ, степ знов на короткий час зазеленіє, щоб потім у зимових місяцях вкритися білим сніговим покривом. Левад у цьому степу майже немає. В балках зустрічаються лиш чагарники і то їх небагато.

Прикаспійський степ бідний на рослини. Він майже голий. Найбільш розвинулися тут полини й солерости, як: солянка, осінчак солончаковий, хворощ чорна та інші. Солерости не творять суцільного покриву, а живуть купками.

Наші степи тепер здебільшого зайняті під засів збіжжя. Великі простори суцільного степу зустрічаємо ще на Причорноморській низовині й на Прикаспійщині, де пасуться череди худоби.

Гірська рослинна смуга. Гори створюють для рослин цілком особливі умови розвитку. Передусім зміна температури й кількості атмосферних опадів, яка зазначається різко вже навіть у малих віддалях, впливає дуже сильно на рід і розподіл рослинності. Взагалі рослинність у горах розташовувалася поверхами. Візьмім до уваги Кавказ. На його підніжжі — на побережжі Чорного моря — ростуть оливкові дерева, грецькі горіхи, виноград, кипариси й інші рослини, характерні для теплих середземноморських країн. Але досить віддалитися лише кілька кілометрів від чорноморського берега в напрямі головного гірського хребта, місце всезеленої й буйної теплолюбної середземноморської рослинності займає рослинність, характерна для нашої лісової смуги. В лісовому поверсі Кавказу, від 700—1.800 м, ростуть липи, буки, дуби, граби й інші листяні, що їх потім змінюють хвойні — сосна, ялиця, смерека і ін. На висоті понад 1.800—2.000 м, з причини холоду, деревиста рослинність нидіє, а то й гине. На її місце приходять низькі гушавники жерепу, кохитника, а вище — полонини, вкриті зіллям і травами, які сягають аж до 2.700—3.000 м, до границі „вічного снігу“.

У нижчих Кримських горах влітку снігу зовсім немає.

В лісах середньої гірської смуги ростуть бук, дуб, граб та інші листкові дерева, між якими зустрічаємо дві породи сосни — кримської й приморської. Верхні гір вкриті полонинами, які зовуть тут „яйла“.

Карпати, висунені далі на північ, ніж Кримські гори й Кавказ, холодніші й мають трохи відмінний склад рослинності. В порівнянні з Кавказом тут немає ні долішнього поверху теплолюбної рослинності, ні найвищого „вічного снігу“. За це маємо посередні рослинні поверхи: поверх лісів, жерепу й полонин.

Нижчі схили Карпат покриті листяними й мішаними лісами. Тут, поруч листяних дерев: дуба, липи, граба, бука, берези й інших, росте ялиця, смерека, модрина. На висоті коло 1.300 м листяні дерева зникають, а їхнє місце займають хвойні — смерека, ялиця й невеликими групами кедрина. На висоті коло 1.600 м ліси з причини холоду нидіють. Понад цією горішньою границею лісу ростуть лише кущі жерепу, карловатого ялівцю, лелеча й кохитника. Усе це творить іноді непроходимі гущавини; ще вище — кущі зникають, а найвищі частини гір вкриті до самих верхів полонинами.

Середземноморська смуга. Найдогідніші умови розвитку створюють рослинам лиш невеликі простори українських земель на самому півдні, а саме — кавказькі і кримські узбережжя Чорного моря. Постійно теплий клімат з багатьма атмосферними опадами вплинув на буйний розріст рослинності. Звернені до моря південні схили Кримських гір та Кавказу вкриті оливковими й лавровими деревами, пініями, кипарисами, волоськими горіхами, дикими грушами, яблунями; поміж якими ростуть теплолюбні кущі, квіти, зела, як от: виноградники, мірти, опунції, агави і т. п. Всі ці рослини характерні для країн, розташованих над Середземним морем, тому й рослинність узбереж Криму й Кавказу називаємо середземноморською.

10. ТВАРИННИЙ СВІТ

Тваринний світ українських земель дуже багатий і різноманітний. Одні тварини, такі як вовки, лиси, зайці, видри, куни, щурі, сови, горобці й інші, зустрічаються на всіх просторах наших земель. Інші, як ведмідь, бобр, зубр, рись, лось та багато інших, тримаються лиш певних просторів, де знаходять для себе догідне підсоння й поживу та безпеку перед іншими хижими тваринами й людиною. Розміщення тварин, хоч у меншій мірі, ніж рослин, залежить від природних

умов, головно клімату і рослинности та від людини. Людина впливає на склад тваринного світу тим, що вона одні тварини вигублює, другі, головно домашні, бере в охорону й допомагає їм у розвитку. Тому вже в історичних часах в складі тваринного світу наших земель зайшли дуже великі зміни.

З уваги на розміщення тварин, українські землі можна поділити на чотири області, які більш-менш покриваються з рослинними смугами, а саме: лісову, лісостепову, степову і високогірську. Окремо слід згадати про тварини Чорного моря.

Найзагальніше поширені тварини північно-західної лісової смуги такі: серна, олень, дикий кабан, лис, вовк, дикий кіт, куна, борсук, тхір, ласиця, видра, вивірка, заяць, їжак; з рідких тварин треба згадати: чорного дятля і чорну синицю. А є ще й багато інших різних птахів, гадюк і комах. Деякі з тварин, як зубр, бобр, ведмідь, лось у значній мірі знищені й тому їх охороняється законом перед цілковитою загиблюю.

В гірських лісах живуть, побіч багатьох тварин, які зустрічаються в лісах північно-західних українських земель, ведмідь в карпатських пасмах — у Горганах і Чорногорі, дикий кіт, рись, олень; із птахів — орли, соколи, яструби; з плазунів — багато родів вужів, ящірок і т. п. В Кримських горах зустрічається рідкий птах, гриф, на Кавказі такі рідкі дикі тварини, як шакал, козоріг, з птахів — фазани.

До тварин характеристичних для лісостепової і степової або т. зв. чорноморської смуги належать дрібні тварини, як хохуля, земляний заяць, байбак, серна, тушкан, хом'як, ховрашок, з птахів: степовий орел, дрохва, степовий жайворон, куріпка; з плазунів — багато родів вужів і ящірок.

У водах українських морів живе багато риб і різних морських тварин. В Чорному морі збереглися і морські ссавці, як дельфіни й тюлені. До найбільш поширених риб Чорного моря належать: оселедці, тюлька, кільки, осетри, скумбрії, морські коники, плахури, акули й інші. З інших морських тварин треба згадати медузи, халуги, різномодні рачки й т. п. Життя тварин у Чорному морі обмежене лиш до поверхневих вод до глибини 200 м. Нижче 200 м у воді розчинений сірководень, який є убійчий для тварин.

Сьгоднішнього тваринного світу не можна порівняти з багатством тварин давніх історичних часів. Ще за часів козацької Січі паслися на степах тури і табуни диких коней т. зв. тарпанів, в кожній ріці гніздилися бобри, над ріками

багато дикої птиці, в лісах велике багатство пушного звіря, в дуплах дикі бджоли. В ріках було повнісінько риб. Всі ці тваринні багатства давали прожиток тисячам козацтва й осілої людности. Згодом, підчас заорювання степів, люди винищили тварини, а дикі коні і тури вигинули зовсім, інші, як зубри, лосі, бобри гинуть і потребують окремої охорони. Винищуванням тварин без розбору людина робить собі великі шкоди, бо нищить багато тварин, корисних для неї.

На місце диких розмножує людина домашні тварини: коні, корови, вівці, кози, свині. В південній Україні також верблуди й буйволи. В сільському господарстві плакають багато домашньої птиці: курей, гусей, качок, індиків; з комах — бджоли й шовковика.

Таким чином уже в історичних часах відбулися в тваринному світі наших земель великі зміни. Ще більші зміни відбулися в часі довгих геологічних періодів.

Перед льодовою епохою мали українські землі тепле підсоння. Тоді жили на наших землях такі тварини, як: гієни, мастодонти, дикі верблуди, малпи, гіппопотами, струсі і т. п. Зчасом, як холодніло й коли настала льодова епоха, всі ці звірята помандрували на південь у тепліші краї, або вигинули, а на їх місце прийшли з півночі тварини, стосовані до холоднішого клімату й тут деякі види задержалися до сьогодні. Щолиш по уступленні льодів, коли підсоння стало тепліше, почали на наші землі знову підходити тварини з півдня й створили основу теперішнього тваринного угруповання, мало подібного до угруповання передльодовикової епохи.

11. УКРАЇНСЬКИЙ НАРОД

УКРАЇНЦІ Й УКРАЇНЬКА НАЦІОНАЛЬНА ТЕРИТОРІЯ

Історія вчить нас, що територія, яку займає якийсь народ, не постійна. Вміру того, як народ зростає чисельно, йому стає надто тісно на батьківських ґрунтах. Він поширюється на сусідні землі, а іноді його члени переселяються в далекі країни і там закладають нові оселі — колонії. Буває й таке, що іноді весь народ покидає свою країну і переселяється в іншу. Так, напр., на світанку історичної доби відбулися кілька разів великі мандрівки народів. Маємо відомості, що численні племена гунів, аварів, мадярів, татарів і ін. пересунулися з Азії через українські степи до Європи і тут вони або вигубили місцеві племена і розжилися на їх землях та потворили свої держави, або самі вигинули в боротьбі з ними.

Такі мандрівки народів відбуваються і в нових часах.

Європейські народи сколонізували суходоли обох Америк, Африку, Австралію, північну Азію.

Також і на українських землях мусіли відбуватися великі пересуви народів від непам'ятних часів. Однак від коли саме наш народ заселює сточище Дніпра, Богу, Дністра й Буга, не маємо певних даних. Знаємо тільки, що прабатьківщиною слов'ян, до яких належить і наш народ, були землі між Вислою і Дніпром і що історична доба застає наш народ на теперішній українській території.

Над Бугом жило українське плем'я дуліби, на Поліссі деревляни, над середнім Дніпром поляни, над долішнім улчі, на Лівобережжі сіверяни, над Дністром тиверці. Про ці племена згадують найстарші українські літописці.

Границі земель наших давніх племен не були устійнені. Щойно з організацією української держави в XI ст. українська територія устійнюється і навіть поширюється на значну частину східної Європи.

На жаль, населення української держави було дуже рідке (на цілому велетенському просторі більшої частини східної Європи жило приблизно 2 мільйони людей) і коли кочовики напали на південні українські землі, українське населення покинуло степову смугу і схоронилося в лісових просторах західної й північної України.

Відсіля вело успішні війни зі степовими кочовиками: хозарами, печенігами, торками, половцями, що одні за одними — немов із мішка — висипалися з Азії. Все ж таки українські княжі дружинники забезпечували шлях ріками до Чорного моря та зв'язок із південними державами — головню Візантією. На півдні України були навіть постійні українські колонії: Тмуторокань при гирлі Кубані, Олеше над долішнім Дніпром, Білгород над лиманом Дністра, Малий Галич над Дунаєм та ін. Щойно напад монголів в рр. 1239—1241 припинив українську колонізацію степів, які залишились на кілька століть т. зв. дикими полями.

Напад монголів приніс погубні для української держави наслідки. В боротьбі з монголами Україна сьильно ослабла. З того користали її сусіди: поляки, литовці, а згодом москалі. В половині XIV ст. зайняли поляки Галичину, Поділля, Холмщину, а литовці всі інші землі. По Люблинській унії (1569 р.) всі українські землі знайшлися вже під володінням Польщі.

Неволя, в якій опинилися українські землі, відбилася дуже шкідливо на однородності населення. В часах польського володіння розпочався сильний вплив чужинців на наші

землі, головно поляків і жидів, які опановували міста. На щастя, в тих давніх часах не знали переводити насильне ополячування загалу населення. Правда, більшість української шляхти перейшла на латинську віру, все ж таки загал українського населення лишився при своїй вірі й народності, а українська національна територія більших втрат не зазнала. Щойно напередодні упадку старої Польщі — в другій половині XVIII ст. — розпочалося поживавлене перетягання українського населення на польську віру, а разом з цим наступала й зміна національності. Винародовна робота поляків тривала звесь час панування Австрії й Росії, скріплена в часі 20-літнього існування Польщі. Найбільші спустошення серед українського народу поробили поляки на Холмщині, де в 1938 р. знищили (розібрали, спалили або перемінили на костели) близько 150 українських церков, та в Галичині, яку засіяли польськими осадниками. На щастя, німецько-польська війна поклала край винародовлюючій роботі і започаткувала відродження гноблених довголітньою польською неволею західних українських земель.

Рівночасно з посиленням походу польщини на західні українські землі створюються догідні обставини для поширення української національної території на південний схід. Початок нового укладу сил на українських степах дала організація українського козацтва в другій половині XVI ст. Серед завзятих боїв українське козацтво підриває татарські сили, обмежує або спиняє їх напади на українські землі і дає українським поселенцям змогу запускатися щораз далі в степи. Та українське населення цілковито заселило чорноморські степи щойно в другій половині XVIII ст., коли Росія поширила свої границі аж по береги Чорного моря (1774, 1783, 1792 і 1812). Тоді число переселенців з північно-українських земель зростає з року на рік дуже сильно. Українці заселяють Причорноморську низовину, північний Крим, західну частину Осередньої височини, Донецький кряж, Кубанщину.

Поруч українців уряд стягав на степи й переселенців інших національностей, головно москалів, які оселювалися на Передкавказзі й у Криму, німців, сербів, болгар, греків і молдаван. Вслід за ними йшли й жиди. Внаслідок цього національний склад населення наших степів доволі різноманітний. Хоч українці всюди, за винятком Криму й східної Кубанщини, творять абсолютну більшість населення, все ж таки доволі великий відсоток (20 а навіть 30%) є національних меншин.

РОЗМІЩЕННЯ НАСЕЛЕННЯ

Густота людности. На просторі всіх українських земель (930.000 кв. км) живе кругло 55 мільонів населення (пор. уст. 1, ст. 9). Ділячи число населення на число квадратних кілометрів, одержимо середню густоту населення, себто скільки в середньому осіб живе на 1 кв. км. Рахунок виявляє, що середня густота населення в нас 59 осіб на 1 кв. км. Коли не брати до уваги рідко заселених мішаних земель, то й тоді густота населення збільшиться ледве на 62. В порівнянні з країнами західної й середньої Європи, де густота населення сягає грубо понад 100 на 1 кв. км (Бельгія — 274, Голяндія — 253, В. Британія — 190, Німеччина — 136, Італія — 132), густота населення в нас невелика, хоч багато більша, як у Сов. Росії (22) та в країнах балтійських і скандинавських (Швеція 14, Норвегія 9).

Та не всі українські землі однаково густо заселені. Точні досліди встановили, що найгустіше (коло 100 людей на 1 кв. км) заселена середня смуга українських земель, вісь якої можна повести від Перемишля через Львів, Вінницю, південну Київщину, Харків і далі на північний схід. Окремий острів густого населення займає Донецький кряж. По обох боках згаданої смуги населення рідкає. Найслабше заселені херсонські і кримські степи, вищі гірські групи Кавказу й Карпат та Полісся, де густота населення хитається коло 25 на 1 кв. км і менше. Прикаспійський пустинний степ, уже на пограниччі української території, має густоту населення ще меншу, нижче 5 на 1 кв. км.

На цю нерівномірну густоту населення впливає різноманітність життєвих умовин. Родючий чорнозем середньої смуги дає змогу прожитку густій людності, й тому густота населення цієї частини хитається між 82 на Лівобережжі і 108 на 1 кв. км в галицько-волинській частині. На високу густоту населення (131 на 1 кв. км) в Донецькому басейні вплинули мінеральні багатства (вугілля й ін.), що стали основою розвитку промисловости. Рідке заселення Полісся спричинене браком родючого ґрунту і багнами. Також і в горах та засушливих степах нема догідних життєвих умов. Зате рідке населення Кубанщини можна пояснити лише тим, що там українське населення стало поселюватися недавно.

Коли зважимо, що на Україні великі простори придатної землі ще зовсім не використані і що через поліпшення ґрунтів на Поліссі й Підляшші (через осушення багон) і в степовій смузі шляхом наводнення можна сильно побільшити

величину посівної площі, а далі, що українські землі кривуть у собі безмірні мінеральні багатства, відповідно не використані, то можемо прийти до висновку, що на українських землях могло б поміститися вдвое, а навіть втрьох стільки людей, що їх є тепер, і що всі ці люди мали б запевнені кращі життєві умовини, як тепер.

· РУХ ЛЮДНОСТИ

Число населення й його густина постійно міняється. Люди рождаються, вмирають, приїзять з чужих країн, або покидають свою країну, виїжджаючи за кордон. Однак взагалі число населення з року на рік зростає.

Найбільше починається до зросту населення природний приріст. Рік-річно на 1000 мешканців родиться у нас коло 40 людей, а коло 25 вмирає. Віднявши від числа народин 40 число смертності 25, одержимо на природний приріст 15.

Природний приріст буває різний у різних роках і країнах. До часу світової війни він хитався між 15 і 24 на тисячу. В роках світової війни смертність збільшилася з причини воєнних дій і заразливих недуг. По війні в 1921 р. наступило вирівняння, але зараз у 1922 р. страшний голод, що лютував в Україні, знову вигубив сотні тисяч населення. Щойно від 1924 р. зазначився сильний природний приріст, що тривав аж до 1932 р. В тому році вже вдруге штучно викликаний голод знову вигубив понад 2 мільйони людей, а вдруге стільки москалі виселили з України в Сибір. Тоді то на самій Кубанщині, за урядовими джерелами, населення зменшилось на 543 тисячі людей. У дальших роках приріст на українських землях під большевицькою займанщиною дуже невеликий, або майже ніякий. Видно це з урядових переписів населення в рр. 1926 і 1939. Коли в цих роках населення усього Радянського Союзу зросло середньо на 16%, то в УРСР цей приріст був заледве 6%. І так в 1926 р. жило в УРСР 29,018.000 людей. Приймаючи для Укр. Рад. Соц. Республіки середній природний приріст такий, як для цілого Союзу 16%, одержали б ми в одному році приріст людей 580.360 людей, а до 1939 р. мали б ми, кругло 8 мільйонів людей більше, чим у 1926 р. (докладно 7,544.680), себто число населення самої УРСР повинно б становити кругло 36 мільйонів. Тимчасом урядова статистика подає лише 31 мільйон. З того внесок — 6 мільйонів людей вигинуло з голоду, в тюрмах, або опинилося на засланні.

Приріст людности не всюди однаковий. Найбільший він у степовій смузі, де все ще багато придатної до обробітку землі, найменший у густо заселених країнах: у Галичині, на Поділлі і в Київщині.

Велике значення для стану населення має і переселенський рух, т. зв. еміграція, і приїзд із чужих країн, т. зв. іміграція.

Хоч українські землі багаті й могли б прогудувати удвоє більше людей, ніж тепер, проте внаслідок тяжкої неволі і спричиненої нею нужди багато українців му- сіло залишити свої рідні землі. Еміграційний рух українського населення, спричинений господарською нуждою, розпочався головню в половині XIX ст. Від того часу емігрувало з українських земель понад 4 мільйони українців. Країнами, до яких зверталася мандрівка українців, були в початках близькі землі в Європі, головню Кавказ та Поволжя, а далі інші частини світу, передусім Азія й Америка. До Азії переселявалися українці головню зі східних українських земель. Лише за 24 роки перед світовою війною (від 1891 до 1914 рр.) ви- мандрувало на Сибір кругло 2 мільйони людей. Вони оселили- ся на Зеленому Клинні над Тихим океаном та вздовж сибір- ського залізничного шляху, по південній його стороні. В останніх часах мандрівка звернулася на т. зв. Сірий Клин у Туркестані і в Казахстан.

До американських держав: Канади, З'єдинених Держав, Бразилії й Аргентини переселявалися українці з західних земель, головню Закарпаття, Лемківщини, Галичини, Буковини й Волині. На американський суходіл переселилося при- близно 1,3 міл. людей, з того до З'єдинених Держав коло 800.000, до Канади 400.000, до південно-американських дер- жав Бразилії, Аргентини 100.000, до інших позаєвропейських країн коло 10.000. По війні з большевиками й поляками бага- то нашого народу опинилося на еміграції в різних європей- ських державах, як у Німеччині, Чехії, Франції, Югославії, Румунії, Болгарії. Тут не беремо до уваги т. зв. сезонної еміграції, себто виїзду за границю на кількамісячну або кіль- карічну працю.

Так то з причини невідрадних обставин мільйони українців опинилися поза межами батьківщини. На їх місце прийшли чужинці, головню жиди, москалі, поляки, чехи, мадяри, ру- муни й інші. Вони позабирали найкращі ґрунти, ліси, ко- пальні, опанували міста, промисел, торгівлю й комунікацію, і своєю безоглядністю та захланністю спричинюються до ще більшого господарського поневолення нашого народу.

ОСЕЛІ

Густота населення й розміщення людських осель на широких просторах українських земель не рівномірне. На землях, що мають догідне підсоння, урожайну землю й великі природні багатства, може вижити більше людей. Там і населення густіше й оселі більші. Навпаки, в високих горах з холоднішим підсонням, долі серед боліт або в піскуватих, безводних землях трудніше людині знайти засоби до життя. Там густота населення невелика, оселі менші і рідші.

Оселі можна поділити на два основні типи: села й міста. Зачислення осель до одного чи другого типу залежить від заняття людей. Людність сільських осель займається головню землеробством і тваринництвом (годівлею домашніх тварин). Міське населення живе переважно з торгівлі й промислу. Міста є звичайно в нас адміністративними осередками. Тут міститься адміністративне управління, суд, господарські установи. Іноді оселі є перехідні між містом і селом. Населення займається хліборобством і промислом.

Розташування мешкальних домів. Залежно від релієфу, водяної мережі й господарських потреб сільські хати й господарства стоять у гурті або окремими хуторами серед піль. У горах оселі розкинулися на дві долин або на гірських схилах, рідко на гірських хребтах. На рівнинах села тримаються звичайно річкових долин. У північній смузі наших земель (Полісся) оселі лежать подалі від рік на сухих, вищих місцях.

Скупчені оселі можуть мати різну форму. Найбільше в нас гуртових сіл, у яких хати розбудовані над вулицями, що перехрещуються під різними напрямми. На північних землях мають перевагу однувличні оселі, у яких хати стоять уздовж одної широкої дороги. В долинах гірських рік, також на Покутті й Розточчі, села видовжуються вздовж рік і розтягаються у довгий ланцюг. Іноді оселі розбудувались на основі заздалегідь складеного пляну в квадрати чи простокутники. Це оселі правильні. Такі оселі можна зустріти в Басарабії, на Причорноморській низовині, над Доном і ін. Кілька або кільканадцять хат, розбудованих поза більшими оселями, називаємо присілками, або кутами. Хати, що стоять одинцем, називаються хуторами. Найбільше хуторів було на Полтавщині, в Чорногорі, Кубанщині і Ставропільщині. Хати бувають будовані з найрізноморднішого матеріялу. В північних землях і горах, де є будівельне дерево, будують хати дерев'яні, в степовій Україні — переважно глиняні, рідко муровані з цегли або каменю.

Міста. З уваги на час заснування й будову можна поділити міста на два типи: історичні і новітні. В давнину будовано міста в місцях, придатних до оборони: на високих берегах рік, на річкових островах і т. п. Осередком давнього міста було обведене муром замчище, довкола якого розкинулися торговельні і промислові ділянки. Сьогодні вирішальне значення мають господарські і комунікаційні обставини, головною розташування корисних копалин, перехрестя залізничних шляхів, тощо. Це модерні міста торговельні, гірничі та промислові, з фабриками й робітничими кварталами (ділянками). Такі міста розбудовані правильно. Вулиці в них широкі й перетинаються під простими кутами. Зразком історичних міст є Київ, модерних, новітніх: Одеса, Луганське, Дніпропетровське й інші.

СІЛЬСЬКА Й МІСЬКА ЛЮДНІСТЬ

Завдяки родючості ґрунтів українських земель рільництво було вже від найдавніших часів головним заняттям населення, що в більшості живе в селах. Навпаки, міське населення донедавна не творило ніколи більше, як коло 20%. Перепис людности 1926 року

Обр. 15. Міщанка з півд. Київщини.

в бувшій Українській Радянській Соціалістичній Республіці устійнив всього населення на 29.043.000, з чого на сільське населення припадало 23.669.000, себто 81.5%, а на міське 5.374.000, себто 18.5%.

Цілковиті переміни в відсотковому складі сільського й міського населення зайшли в добі двох перших п'ятирічок. Внаслідок примусової колективізації сільського господарства й сильного пригнічення селян, населення масово покидало села й переходило до міст, де йшла розбудова промисловости. В зв'язку з тим перепис населення в 1939 році устійнив уже цілком інше відношення міського населення до сільського. А саме: на 30.960.000 всього населення бувшої Української Радянської Соціалістичної Республіки селян бу-

до 19.675.000, себто лише 63.8%, а міщан 11.196.000, себто 36.2%. Міста сильно збільшили число мешканців, деякі навіть у п'ять разів. Цей зріст міського населення не йшов рівнобіжно з розбудовою міст. З цієї причини будівлі нових міст мають ознаку тимчасовості. Тисячі робітників мешкають у дерев'яних спільних бараках. В тому часі виникло багато великих міст, головню в Донецькому басейні. В 1939 році були на українських землях 24 великі міста з населенням понад 100 тисяч.

В нижче поданій таблиці наведено кількість населення українських великих міст у 1926 році і в 1939 році та відсотковий приріст їх населення в роках 1926—1939.

Зріст великих міст на українських етнографічних землях в роках 1926—1939.

Місто	Мешканці в роках		Стан мешканців у % в порівн. до 1926 р.
	1926	1939	
Київ	514 тис.	846 тис.	164,8
Харків	417 "	833 "	199,8
Одеса	421 "	604 "	143,5
Ростів н/Дон.	308 "	510 "	165,6
Січеслав (Дніпропетровське)	232 "	501 "	216,0
Юзівка (Сталіно)	106 "	462 "	444,2
Львів	313 "	346 "	110,6
Запоріжжя	56 "	289 "	535,3
Макіївка	51 "	240 "	470,6
Маріупіль	41 "	222 "	541,6
Луганське (Ворошиловград)	72 "	213 "	296,0
Катеринодар (Краснодар)	162 "	204 "	126,0
Кривий Ріг	32 "	198 "	618,8
Таганріг	86 "	189 "	219,8
Миколаїв	105 "	167 "	159,0
Шахти	33 "	155 "	469,7
Кам'янське (Дніпродзержинське)	34 "	148 "	435,3
Симферопіль	88 "	143 "	162,5
Полтава	92 "	130 "	141,3
Севастопіль	75 "	112 "	149,3
Чернівці	111 "	127 "	115,3
Горлівка	38 "	109 "	286,8
Керч	35 "	105 "	300,0
Елісаветград (Кіровоград)	66 "	100 "	155,5

Заувага: В дужках подано назви, які містам надали большевики. М.-Запоріжжя називалося давніше Олександрівське.

НАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ

Великі політичні зміни, які відбувалися на українських землях, насильне винародовлювання українського населення поляками, мадярами, москалями, чехами й румунами, еміграція українців за границю та великий вплив чужинців спричинили те, що населення української етнографічної території, як згадано вище, не однорідно українське. Навпаки, є в нас багато, а, може, й забагато національних меншин. Відсоток їх хитається між 24.7% на суцільно-українській території і 30.2%, якщо брати й національно-мішані землі. Такого великого відсотка меншин не має ні одна з чисто національних держав. Найбільше строкату з національного погляду мішанину населення являють собою міста, в яких українське населення зіпхнене на дальший плян.

Узагалі ще найбільше українського населення (понад 50% і більше) виявляють міста Лівобережжя. Навпаки, інші міста, передусім міста Донецького басейну, Криму й Причорноморської низовини мали перевагу москалів.

Національний склад більших міст на українській етнографічній території в р. 1926 для східних земель і в р. 1931 для польської займанщини (як подає „Географія України“ проф. Кубійовича) був такий:

М і с т о	українці %	жиди %	росіяни %	поляки %	інші %
Київ	42,1	27,2	24,1	2,7	3,9
Харків	38,3	19,5	37,0	1,3	3,9
Одеса	17,4	36,5	38,7	0,3	7,1
Січеслав (Дніпропетровське)	35,9	26,7	31,5	1,8	4,1
Львів	16,2	31,9	—	50,8	1,1
Єлисаветград	26,1	10,7	56,2	1,3	5,7
Катеринодар (Краснодар)	29,9	1,1	51,3	0,6	17,1
Чернівці	17,8	33,5	—	17,3	31,4

Як бачимо з чисел, міста є строкатою мішаниною народностей. Змінені політичні умовини та господарські перемини в Радянській Україні майже нічим не причинилися до зміни національного складу міст на користь українського населення. Уряд виселював українське сільське населення на далеку північ, на Сибір й до Туркестану, а до міст на Україні переселювалися москалі, жиди й інші чужі народності. Українці працюють у містах переважно фабричними робітниками. У східно-українських містах москалі становлять понад 30% населення, у західно-українських містах такий же самий,

а навіть і вищий відсоток поляків. Жиди жили у містах на цілій українській території, при чому навіть в деяких досягли до 50% і більше.

Серед сільського населення відсоток чужинців невеликий. Лише на західних землях живе значний відсоток поляків, а в східних і північно-східних областях — москалів. Жиди були порозкидані по всій території. Інших національних меншин небагато.

Москалів на українських землях нараховуємо аж 5 міліонів. З того понад 2½ міліона жило в колишній Українській Радянській Республіці (найбільше в Донбасі, де вони становили 31% усього населення), а поза УРСР — на східній Кубанщині, на Передкавказзі і в Криму.

Поza згаданими землями москалі живуть у різному відсотку по містах східних українських земель.

Жидів на наших землях було три міліони, себто 6% населення, й вони щодо кількості займали друге місце за раз по москалях. Жиди жили головно по містах у західно-українських землях і на Правобережжі, зате на Лівобічній Україні жило їх небагато.

Поляки займають третє місце серед меншин. Їх живе у нас коло 2½ міліона. Мешкають головно по містах Галичини, Поділля й Київщини. По селах у більших відсотках живуть лише в Галичині й на Поділлі. Це або колоністи, що примандрували в різному часі з польських земель, або златинчені й частинно ополячені українські селяни. Дуже високий відсоток златинчених українців живе на Підляшші і Холмщині. Внаслідок московського гніту вони вже в 1905 році покинули батьківську віру, а прийняли римо-католицьку і разом з тим підпали під сильний вплив польських ксьондзів. Тепер змінилися на Підляшші обставини, й повільно приходить відродження та поворот до рідного народу.

Німців на українських землях жило до часів німецько-польської війни кругло 700 тисяч. Це переважно хліборобико-колоністи, що їх спровадила австрійська й російська влада, як зразкових господарів. Найбільше їх жило в степовій смузі між Донецьким басейном і південною Басарабією. Інші сильніші скупчення були на Волині, Буковині та в Галичині. По розвалі Польщі німецькі колоністи з західно-українських земель у 1940 році переселилися майже всі до Німеччини і через те число німецького населення на українських землях зменшилося на яких 200 тисяч.

Румуни (молдавани й волохи) живуть головно на українсько-румунському пограниччі (в Буковині і Басарабії) та

розсіяні в степовій смузі. На українській території живе їх кругло 500.000.

Греки в живе коло 160 тисяч дрібними островами, порозсіваними в південно-східній Україні, головню в Криму й на Кавказі.

Татари й турки (понад 200 тисяч) живуть головню в південному Криму і над дельтою Дунаю.

У степовій смузі живе понад 120 тисяч болгар, на Закарпатті мадяри й словаки, біля Ростова й на Кубанщині кількадесят тисяч вірмен, на Кавказі — кавказькі верховинці.

Ці числа дають лише загальну орієнтацію щодо складу населення. В дійсності він дуже міняється з кожним роком, відповідно до внутрішніх, політичних та адміністративних змін.

УКРАЇНЦІ ПОЗА МЕЖАМИ СУЦІЛЬНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ТЕРИТОРІЇ

Внаслідок переселення, опинилося поза межами української суцільної території понад 5 мільонів українців. З цього на європейські країни припадає понад 1 мільон українців, на Азію коло 2.500.000, на Америку коло 1.300.000.

Українці в країнах середньої і західної Європи. На захід від української національної території українці живуть більшими та меншими островами на польських землях (коло 100 тисяч), в Словаччині, Мадярщині та в Басарабії.

Далеко від українських земель розкинулись українські колонії в Бачці, де поселилися українці з Закарпаття при кінці XVIII ст., і в Боснії. Крім того, зустрічаємо більші або менші українські групи у всіх європейських державах, найбільше в Німеччині і Франції.

В європейській Росії на схід від меж української суцільної території українці живуть в Курщині, Вороніжчині, на Поволжі (понад 400 тисяч) і в районах південного Уралу (понад 100 тисяч). Взагалі в європейській частині Радянського Союзу поза межами української етнографічної території живе кругло 800 тисяч українців.

Українці в Азії. Без порівняння більше українців живе поза Уралом. Згідно з урядовою статистикою з 1926 р. жило в азійській частині 2.138.000 українців. Беручи до уваги природний приріст населення й примусове переселювання українського народу на Сибір, українське населення в Азії в останніх передвоєнних часах (роках) мусіло сильно зрости. Українці в Азії поселилися в Туркестані (Сирій Клин) і вздовж залізничного сибірського шляху — від Уралу аж

по Тихий океан і на Далекому Сході. В деяких областях Азії українці мають переважну чисельну більшість.

Українські переселенці в Азії жили ввесь час під подавляючою перевагою москалів, які заздалегідь здушували всякий прояв українського самостійницького руху. Розбуджена національна свідомість азійських українців підчас революції зазнала тяжкого удару від московських большевиків. Українців розкинено по великих просторах Сибіру, як селян і робітників, перемішано з чужими національними групами та призначено на денационалізацію. Все ж таки по розвалі большевицької імперії для українських переселенців в Азії може настати нова доба, і тоді українські колонії в Азії зможуть відіграти важливу, корисну для цілої України роллю.

Українці в Америці. Поселювалися головно в Канаді (300—400 тисяч), в З'єдинених державах П. Америки (700—800 тисяч), у Бразилії (50—60 тисяч) і в Аргентині (коло 50 тисяч). На ріллі поселювалися лише в Канаді, де осіли селами або хуторами (фермами) головно в стейтах Манітоба, Саскачеван та в Бразилії.

В З'єдинених державах і в Аргентині українці працюють як фабричні або сільськогосподарські робітники.

II. ОПИСОВА ГЕОГРАФІЯ

Північна низовинна смуга

Загальна характеристика. Смуга північних українських низовин, що є частиною великого північно-європейського низу, поділяється на Підляшшя, Західне Полісся і Східне Полісся або Чернігівщину, яка з'єднується безпосередньо з Придніпрянською низовиною.

Північні українські низовини помітні своїм невисоким піднесенням над морським рівнем і великою рівнинністю. Грунти переважно піскуваті, порослі борами — попільняки. Серед лісів і багнистих ґрунтів розкинулися мілководні озера й невисокі моренні горбки — витвір льодовика, що під час льодової епохи вкривав майже цілу низовинну смугу. Озера й морени, піски й болота — це основна риса північних українських низовин.

12. ПІДЛЯШШЯ

Положення і загальна характеристика. Перша від заходу в смузі українських північних низовин країна — це Підляшшя. Назва походить від того, що це країна висунена найдалі на північний захід у сусідство з ляхами (поляками), від чого пішла й її назва.

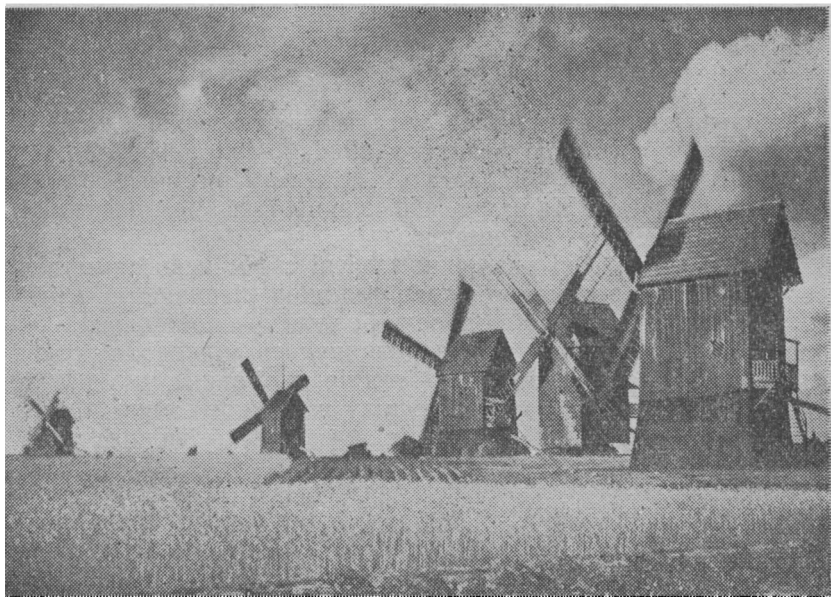
На сході, на вододілі Буга й Прип'яті, Підляшшя межує з Поліссям, на півночі з Білоруською, а на півдні з Холмсько-волинською височиною.

Ціле Підляшшя — це рівнинна, де-не-де легко хвиляста низовина, яка звільна опадає до ріки Буг (обр. 16).

Поверхня низовини вкрита грубими шарами пісків, серед яких стирчать нанесені льодовиком валуни та підіймаються низькі, плоскі моренні горби, збудовані з перемішаних гірських порід — глини, пісків, каменів, тощо.

Ріки й озера. Головна ріка Підляшшя — це Буг, який протікає серединою країни з південного сходу на північний захід. Ширина ріки доходить до 100 м, а глибина 4 м. Спад ріки малий — в середньому 10 см на 1 км. Течія повільна. На значному відтинку Буг є ріка суднохідна. Від часу перекопання каналу між його притокою р. Мухавцем і притокою Прип'яті р. Пиною, та сполучення через це Дніпра й Висли, Буг на Підляшші став частиною великого європейського водного шляху, який сполучає Чорне море з Балтійським

Обр. 16. Вітряки на рівнині Підляшшя.

Підляські притоки Буга — Красна й Лівець з лівого та Мухавець, Лісна й Нурець з правого боку, течуть ліниво по заболочених долинах. Деякі з долин малих річок дуже широкі і вказують на те, що ними колись, мабуть підчас льодової епохи, текли великі ріки, що збирали води льодовика й несли їх на південь до Чорного моря. По льодовій епосі ріки спрямувалися в напрямі більшого спаду до Балтійського моря. Туди потік і Буг, що став найбільшою притокою Висли.

Підляські озера майже всі льодовикового походження.

Вони розташувалися групами. Одна з них виступає в недалекому сусідстві Володави. Найбільші з озер — це Свистязь, Луцимирське, Оріхове, Пульманицьке. Інші озера, невеликі площею, розкинулися по цілій країні. Всі вони мілкі, деякі; занесені намулом, перетворилися в багна.

Клімат, рослинність і тварини. З уваги на висунення найдалі на північний захід, клімат Підляшшя помірковано холодний. Річна сума атмосферних опадів коливається в границях між 500—600 мм. Кількість опадів вповні вистачає для розвитку деревної рослинности, і тому Підляшшя вкривалося ще навіть в історичних часах густим пралісом. Сьогодні ліси сильно проріджені. З великого пралісу, що ще в XIV столітті вкривав українсько-польське пограниччя, збереглася в непорушеному стані лише частина в околиці великого села Біла Вежа. (Тут ще й досі стоїть висока вежа, збудована з білого каменю, від якої й пішла назва села й лісу. Переказ каже, що цю вежу побудував князь Володимир Великий). Цей праліс узяли під державну опіку й частину його виділили, як заповідник. Тут серед велетенських старезних дерев: смерек, сосон, лип, дубів, осик, ясенів і ін., які виростають із землі, вкритої спорохнявілими ломами й вивертми, блукають ніким не займані дикі тварини: лис, рись, борсук, видра, олень. Серед них збереглася найбільша з-поміж тварин наших земель — зубр.

Населення та релігійно-національні переслідування. Населення Підляшшя по національності українське. Воно займається хліборобством, але працює і в деревному промислі, промишляє ловецтвом, рибальством, випасом худоби, тощо. Рівень господарського розвитку невисокий.

Поруч із українцями, головно на захід від Буга, живуть польські осадники, а по містах були жиди.

Українське населення Підляшшя перебуло в останніх 120 літах довгу і криваву добу релігійних переслідувань. Вона тривала від часу прилучення Підляшшя до Росії у 1815 р. аж до визволення країни німцями в рр. 1939—41. Перед р. 1815 українське населення цих земель визнавало греко-католицьку віру, яку прийняло по т. зв. унії української, тоді ще православної, церкви з Римом в Бересті (1569 р.).

По прилученні Підляшшя до Росії царський уряд розпочав заходи з метою впровадження православ'я й через це й обмосковлення українського населення. Одначе завдяки свідомості українських уніятських священників денационалізаційна робота москалів стрінулася із сильним спротивом

населення. Ще в 1872 р. загал населення держався української народності й визнавав греко-католицьку віру. Православних було лиш невелике число, бо на 292 тисячі усього населення, заледве 2 тисячі і лише 10 тисяч людей, що говорили польською мовою. Але вже 1875 р. розпочався скріплений наступ уряду на унію. В тому році уряд скасував унію, священників уніятів в'язнив, греко-католицьке населення вивозив на Сибір та в інші землі. Та, незважаючи на жорстокі переслідування, підляшуки не піддавалися обмосковленню. Одначе, коли ж у 1905 р., по невдачній війні з Японією, царський уряд проголосив свободу всіх релігійних вірувань, за винятком унії, 200 тисяч українського населення в дуже короткому часі (найбільше в дні 17. IV. 1905 р.), не маючи змоги визнавати унію, перейшло на римо-католицизм. З браку українських римо-католицьких священників населення попало під вплив польських ксьондзів, які разом з вірою накидали українському населенню польську мову й народність. З малою перервою (1917 і 1918 рр.) ця денаціоналізаційна робота тяглася аж до вересня 1939 р. По прилученні Підляшшя до Польщі в 1919 р. польський уряд скасував українську мову в церкві, в школах та й урядах, заборонив привозити українські книжки й часописи, розвалював і палив українські церкви (тільки в місяці червні 1938 р. знищено на Холмщині й Підляшші 162 церкви). Ополячування робило серед українського населення страшні спустошення, більше серед молоді, ніж серед старших. У висліді довголітнього польського панування лишилися руїни українського народного життя Підляшшя, яке щойно в останніх роках зачинає пробуджуватися й братися до нової праці.

Міста і шляхи сполучення. Найбільше місто Підляшшя це Берестя (49 тис. мешк.), головний комунікаційний вузол північно-західних українських земель. Тут розбігається шість залізничних ліній: на південний схід через Ковель, Сарни, Коростень до Києва і через Ковель, Рівне до Козятина, на схід уздовж Прип'яті до Гомеля над Сожем, на північний схід до Москви, на північний захід до Петербурга, на захід до Варшави, на південний захід через Демблін до Кракова, на південь до Холму. Велике значення має Берестя, як річкова пристань на водяному шляху Балтійське—Чорне море. Берестя відоме, як сильна твердиня над Бугом. Саме місто, чотири кілометри від твердині, розташувалося над Мухавцем. З історичних часів Берестя знане з унії української церкви з Римом в 1569 р. і з укладення миру Української Народної Республіки з Німеччиною, Австрією, Болгарією

й Туреччиню в 1918 р. (9 лютого). Місто має деякий промисел і торгівлю.

В північній частині Підляшшя над р. Орлянкою лежить містечко Більськ. Має розвинену торгівлю й текстильний промисел. Із старих місцевостей треба згадати Дрогичин, в якому коронувався король Данило, й Мельник. Обидва розташовані над Бугом. Інші важливіші місцевості — це Брянськ над річкою Нурцем і Нарва над Нарвою — осередок лісового промислу та інші; у верхів'ях Нарви розташоване згадане вже село Біловежа (18 тис. мешк.), що в його околиці простягається праліс „Біловезька пуща“, та інші.

Найбільше місто західної частини Підляшшя, головний осередок її культурного й господарського життя — це Біла (18 тис. мешк.). Над Бугом лежить містечко Володава (9 тис. мешк.) — важливий осередок національного відродження країни.

13. ПОЛІССЯ

Положення й загальна характеристика. Найбільша північно-українська низовина — Полісся, простягається на схід від Підляшшя, обабіч Прип'яті. Це велетенська рівнина, що підноситься заледве 100 до 150 метрів над рівнем моря й непомітно похиляється до сходу, до Дніпра. Її продовженням за Дніпром є Чернігівщина або т. зв. Східне Полісся, що підноситься в східному напрямі до Середньо-російської височини. Від півдня Полісся замкнене Волинською височиною, а від півночі Білоруською.

Типовий краєвид Полісся — це багна, піски й ліси.

Багна, які надають Поліссю особливої позначки, виступають як болота, напр. болото Гричино, Мороч і ін., або як торфовища, розташовані вздовж рік (низькі), і в безвідпливових просторах, між ріками й на вододілах (високі). Найбільш недоступні багна це „гала“ — безлюдні й бездорожні пустелі, що тягнуться іноді десятками кілометрів. Посеред них тут то там видніють блискучі дзеркала озер.

Серед безкраїх рівнин, боліт, підмоклих і багнистих сіножатей і лісів підіймаються де-не-де невисокі й невеликі клапти сухої землі, звані островами. Тут можна побудувати хату і знайти придатний до обробітку ґрунт. До найбільших „островів“ належать: Заріччя між Горинню й Прип'яттю, Загороддя поміж Ясельдою й Пиною й інші.

Ґрунти цих островів піскуваті, погані й неврожайні. Одна-

че кращих на Поліссі немає, й це є єдині площі, на яких можна засівати збіжжя та садити картоплю. Деякі з них порослі лісом. На глиняватих ґрунтах росте листяний або мішаний ліс, на піскуватих — хвойний, переважно сосновий.

Ріки. Головна ріка Полісся — Прип'ять та її притоки Турія, Стохід, Стир з Іквою, Горинь із Случем, Уборть і Уж з правого боку та Пина, Ясельда, Цна, Лань, Случ, Птич з лівого боку, що течуть загалом дуже повільно по багнитих широких долинах, творять закрути й завертають, діляться на рукави. Тому, що в околиці Мозиря Прип'ять пробивається через третинні породи і звужує свою долину, ріка не може відпровадити весною чи восени вод, що до неї спливають. Тому вони розливаються широко і спричиняють повені. Весняні повені тривають від березня до травня, осінні — цілий вересень.

А втім Полісся ціле літо важко прохідне. Щойно тоді, як зимові морози зітнуть багна й вкриють ріки й озера грубою льодовою покривою, воно прохідне. Аж тоді можна звести додому сіно, що його зібрали влітку.

Причини забагнення. На забагнення Полісся склалися різні причини. Найважливіші з них — це рівнинність поверхні, мале піднесення над морським рівнем, водонепрохідність порід підложжя, а далі геологічна будова країни і її минуле.

Рівнинність поверхні є причиною малого спаду рік — Прип'яті і її приток, які внаслідок цього дуже повільно відпроваджують води з дощових, чи снігових опадів. Стік води спинений ще і тим, що нижня Прип'ять відкадає силу наплавів, що підносять русло і загачують воду.

Далі — не без значіння й це, що яких 100 км пониже гирла Прип'яті вливається до Дніпра велика його лівобічна притока — ріка Десна. Коли ж підчас весняного таяння снігу чи після зливного опадів влітку Десна принесе до Дніпра велику масу води, ця таме тоді стік води з Полісся. Внаслідок цього Прип'ять і її притоки підвищують свій рівень, виступають із берегів та заливають країну. Тим і пояснюються часті повені на Поліссі. Вода виповнює тоді на довший час всі заглибини на поверхні й забягнює ґрунт і то тим більше, що водонепрохідні породи підґрунтя не дозволяють на підземне відводнення.

Одначе перші причини забягнення створило геологічне минуле, головню льодова епоха.

З уваги на геологічну будову Полісся — це велетенська подовгаста кітловина. Її спідні шари збудовані зі старих

кристалічних порід, на яких уклалися осадові породи — палеозойські пісковики, далі опока крейдяної доби. Всі ці породи покриті зверху грубими шарами глин, пісків і ріни, які наніс льодовик перед останньої геологічної епохи. Перед льодовою епохою було Полісся країною з теплим, поміркованим підсонням і багатою рослинністю. Згодом, коли підсоння холоднішало, а з північного заходу стали насуватися грубі шари льодовика, теплолюбні рослини й тварини переходили на південь, а їх місце займала рослинність, видержливіша на холод, яку згодом похоронив під собою льодовик. Підчас льодової епохи льодовик повільною ходою не лише покрити ціле Полісся, але і пересунувся навіть далеко на південь поза його межі. Перед собою, на собі, в собі й під собою ніс льодовик масу каміння, піску, глини, що зрівняла весь простір.

Коли ж по довгих тисячах років підсоння знову потеплішало й льодовик розтанув або, як кажуть, відступив, ціла країна Полісся була зруйнована. Ввесь широченний простір був устелений пісками й глинами, закиданий великими каменюками — валунами. Тут і там видніли невисокі моренні горби, збудовані з вимішаних гірських порід — каміння, глин, пісків, то знову довгі ленти піскових насипів, т. зв. „зандрів“. В інших місцях виникли обширні плиткі заглибини, що їх виповнила вода й потворила озера. По пісковій пустині бушували вітри, що виносили найдрібніший матеріал — лес, мели піском та сипали з нього видми — бархани. Ріки почали знов свою правильну працю: різьбили поземелля, заносили намулом озера, перерізували їх береги й відпроваджували воду. Завдяки їх невсипущій праці багато озер висихало, заносилося й перетворювалося в багна, а всі вони поступово зменшували свою площу.

Коли ж підсоння Полісся настільки покращало, що могли жити й розвиватися рослини й тварини, Полісся вкрилося свіжою зеленню, налетіли болотяні птахи, прийшли зайці, лиси, бобри, серни, олені, зубри й інші звірята, а за ними й людина.

Населення. На світанку історичного життя нашого народу жили на Поліссі українські племена: кривичі й деревляни. За часів володіння київських князів Ігоря й Ольги Полісся ввійшло в склад української держави.

Після упадку Київської держави Полісся відійшло під володіння чужинців (литовців, поляків, а згодом і москалів) і, за винятком років 1917—1918, було під їх пануванням аж до 1941 р.

Довголітня неволя, в якій перебувало Полісся, вплинула на

занепад господарського й культурного розвитку населення. Цивілізаційні впливи просякали сюди дуже повільно. Їм стає на перешкоді слабка доступність країни, мала народна свідомість і велике число неписьменних. Внаслідок цього поліщуки живе окремішнім життям, замкнений у собі, недовірливий до чужих, але прив'язаний до традиції.

Господарство. Головні заняття поліщука й головні джерела його прожитку це — хліборобство, годівля худоби, риболовля й праця в лісі та деревообробній промисловості. Всі

Обр. 17. Поліщуки.

ці галузі господарства на низькому ступені розвитку. Розвиток хліборобства зустрічає труднощі з причини браку достатньо великої площі, придатної до обробітку, і внаслідок лихого, неродючого ґрунту. Спроби меліорації (поліпшення ґрунтів) Полісся не дали більших успіхів. На сухіших місцях розводять трохи картоплі, жита й проса. Хліба вистачає заледве на кілька місяців. Голод на Поліссі — це звичайне явище.

Також і годівля худоби не краща. Хоч на Поліссі великі простори сіножатей і пасовиськ, проте, на жаль, молочне господарство не стоїть на належному рівні розвит-

ку. Поліські корови дрібної й маломолочної, хоч видержливої, породи не приносять великої користі.

Рибальство дає прожиток надрічному й надозерному населенню. Риба є не тільки щоденною поживою, але й головним предметом торгівлі, яка, на жаль, була майже виключно в жидівських руках.

Ліс дає велику кількість ягід, грибів, тварин, тощо. Багато людей працює при вирубі лісу, в тартаках і смолярнях.

Обр. 18. Рибак на тихому плесі Прип'яті.

Деревообробна промисловість не розвинена й дерево вивозять з Полісся переважно в сирому стані.

Трохи краще розвинений на Поліссі кустарний, головне ткацький промисел. Населення дбає за самовистачальність в кожній ділянці, а зокрема в уборі. Майже в кожній хаті ткацький варстат, що на ньому виробляють льняне й конопляне полотно на сорочки, рушники, свити, спідниці, сукно на жіночий та чоловічий одяг. Зимою вбираються в доморобні кожухи й шапки. Замість чобіт носять ходакі, зроблені з лика. Ношу прикрашують гарними вишивками й гаптами, які свідчать про вразливість на красу й мистецький хист поліщука.

Оселі і шляхи сполучення. Все населення Полісся скупчується на невеликих і відносно нечисленних островах сухого ґрунту. Поліські села звичайно одновуличні, довгі. Часті хутори розкинені по лісах. Хати й господарські будинки з дерева, криті тростиною, гонтами або соломкою. Муровані будинки можна стрінати лише в містах.

Міст на Поліссі небагато й вони невеликі. Над притокою Прип'яті р. Пиною розташований найважливіший осередок торгівлі деревом і рибою західної частини Полісся — місто Пинськ (32.000 мешк.). Туди проходить важливий водяний шлях з Прип'яті на Буг. У місті працюють невеликі гарбарні, тартаки, фабрики сірників, корабельні варстати, бровари, тощо. Над Горинню лежить Давидгородок — місто, де виробляють човни. Воно має розвинений м'ясний, молочарський і шевський промисел. Над довшньою Прип'яттю лежить старовинний княжий город Турів, сьогодні нужденне містечко, що його мешканці займаються хліборобством і сплавом дерева. Понижче розташований старовинний Мозир (коло 15.000 мешк.) з важливою пристанню, корабельними варстатами й фабрикою сірників. З інших важливіших міст треба згадати Чорнобиль над Прип'яттю, Річицю й історичний Лоїв над Дніпром та важливі залізничні вузли — Ковель, Лунинець (9.000 мешк.) і Сарни (8.000 мешканців).

Мережа шляхів рідка. Дороги переважно ґрунтові й тому залежні від пори року. Весною і восени в часі поведней лише вище розташовані частини дороги годяться до вжитку й тоді населення радо користується водними шляхами. Вліті, коли багна підсохнуть, комунікація легша. Найдоступніше Полісся взимі, коли замерзнуть багна, ріки й озера. Тоді поліщук звозить дерево й сіно.

Із залізничних доріг найважливіші: подовжна лінія, що йде вздовж Прип'яті й сполучає міста: Берестя, Пинськ, Лунинець, Турів й Гомель, та два шляхи поперечні: Сарни — Лунинець — Барановичі й Коростень — Мозир — Каліно́вичі — Жлобин.

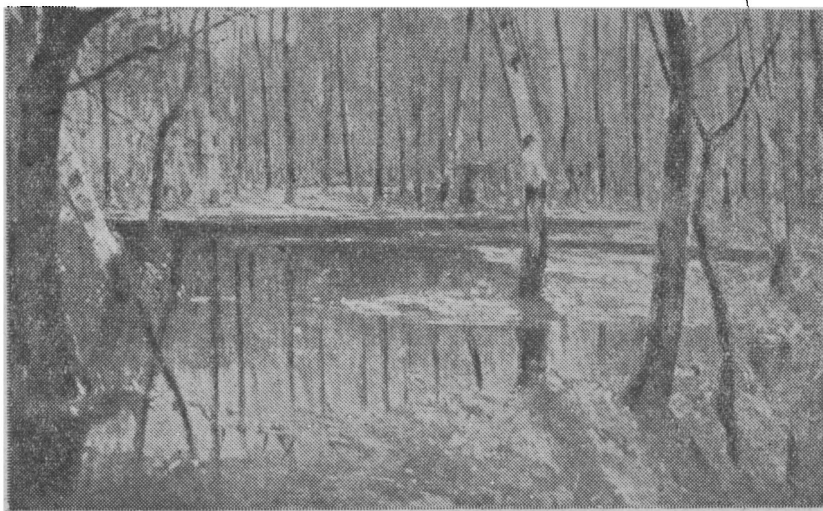
З уваги на малу кількість сухопутніх шляхів дуже важливі водні шляхи. Головною водяною комунікаційною рікою Полісся є Прип'ять. Поза нею пароплави ходять по всіх більших річках в значній частині їх довжини, а кожна ріка сплавна від самих джерел.

Полісся — це країна майбутнього. Великі багатства лісу й сіножатей, рік та озер майже не використані або розумно не використані. Природа краю створює догідні умови для

розвитку лісового й годівельного господарства та зв'язаної з ним деревної і молочарської промисловости. Все це одначе чекає впорядкування господарського й національного життя країни й підвищення культурного рівня населення.

14. СХІДНЕ ПОЛІССЯ

Положення і загальна характеристика. Східне Полісся, зване також від головного міста Чернігова — Чернігівщиною, є східним продовженням Поліської низовини за Дніпром.

Обр. 19. Поліський березовий лісок на болоті.

Далі на схід Східно-поліська низовина підноситься лагідно до Середньо-російської чи пак Осередньої височини, на півдні з'єднується з Придніпрянською низовиною, а на півночі — з Білоруською.

Краєвид Східного Полісся такий самий, як і Західного. Такі самі ліси, піски, заболочені долини рік тощо. Одначе ступінь забагнення тут багато менший, чим на заході. Менше забагнення завдячує Чернігівщина кращим природним умовам краю, а передусім Десні, яка має більший спад і скоріше відводнює країну.

Десна — це головна ріка Чернігівщини, друга по Прип'яті щодо величини притока Дніпра, перетинає Чернігівщину

з північного сходу на південний захід. З лівого боку впливається до Десни її найбільша притока р. Сейм, а з правого боку Снов.

Також заліснене Східне Полісся менше як Західне. Колишні його великі ліси сильно проріджені, а їх місце зайняла рілля. В зв'язку з тим у Чернігівщині розвинулися майже рівномірно три господарські ділянки, а саме: лісництво, землеробство і тваринництво. Зі збіж сіють тут найбільше жито, далі йде гречка, трохи ячменю і пшениці, картопля й кормові рослини.

Населення, оселі і шляхи сполучення. Східне Полісся заселене українцями, які сусідують на північному заході з білорусами, на північному сході — з москалями. Етнографічна межа досить невиразна, тим більше, що українські села заходять далеко на північ, аж поза Стародуб і Мглин.

Найбільше місто — Чернігів (44 тис. мешк.), розташоване на правому березі Десни. Чернігів — це старовинне місто, колишня столиця чернігівського князівства. В місті й околиці багато старовинних пам'яток. Тепер має значення як осередок торгівлі деревом і збіжжям. Над притокою Десни р. Остром при залізничному шляху Київ—Курськ розташувався козацький город Ніжин (35 тис. мешк.). На схід від нього лежить містечко і залізнична станція Крути, знана з героїчної боротьби українського юнацтва з большевиками (29. I. 1918). Ще далі на схід, при тій самій залізничній лінії, розташувалося містечко Конотоп, знане з побіди гетьмана І. Виговського над москалями (1659 р.). Над притокою Десни Сеймом лежить колишня гетьманська резиденція Батурич, тепер нужденне містечко. В північній частині Чернігівщини лежить полковий город Стародуб.

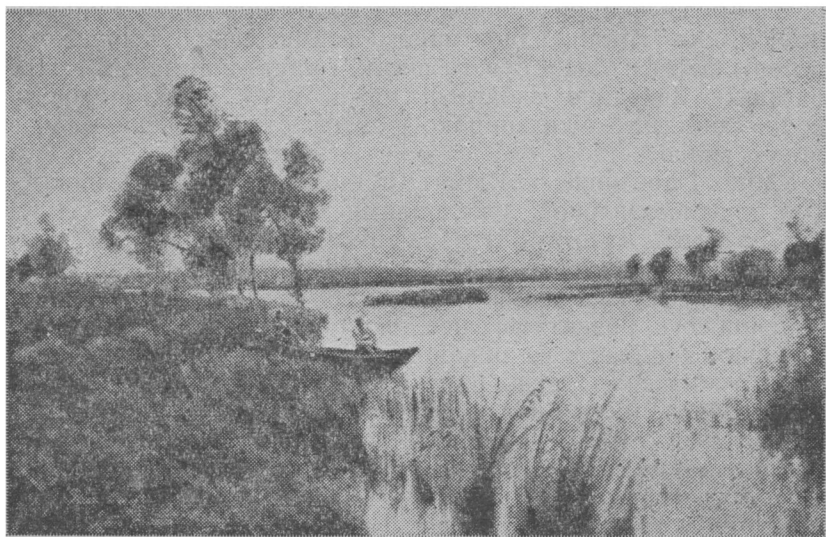
Найважливіші залізничні вузли Сх. Полісся — це Г о м е л ь, положений у північній частині країни, вже на білоруській території, і мале містечко Б а х м а ч — на півдні. З Бахмача розбігається шість залізничних шляхів у напрямках на Мінськ, Київ, Одесу, Кремінчук, Курськ і Москву.

15. ПРИДНІПРЯНСЬКА НИЗОВИНА

Положення й загальна характеристика. Придніпрянська низовина, звана також Лівобічною або Задніпрянською низовиною, простяглася на південь від Чернігівщини, лівобіч середнього Дніпра. Від заходу обмиває цю країну Дніпро, на

південь сягає аж до Запорозької гряди і Донецького кряжу, на сході підноситься ступенями до Осередньої або Середньоросійської височини.

З уваги на геологічну будову — Придніпрянська низовина це скидова западина, яка виникла в юрському періоді мезозойської ери. До того часу Український Кристалічний щит був у безпосередній сполуці з Осередньою височиною. В юрському періоді утворилася довга розколина, рівнобіжна до теперішньої течії середнього Дніпра. Країна, поло-

Обр. 20. Заплавина р. Псла на Лівобережній низовині.

жена на схід від розколини, осунулася й утворила влоговину. Згодом заливали її моря, на дні яких уклалися різні осадові породи, в юрському періоді — піски, пісковики і глини, в крейдяному — грубі шари опоки і крейди, а в пізніших періодах знову піски і глини. На них уклалися морени, піски і глини льодовикового походження, покриті зверху лесом.

Краєвид Придніпрянської низовини досить різноманітний. На півночі він зливається з краєвидом Полісся. В міру того, як посуваємося на південь, ґрунт стає сушіший, а місце пісків займає чорнозем. Піски обмежуються до неширокої прибережної смуги Дніпра з частими старими рукавами ріки,

болотами, підмоклими луками і лісами. Де-не-де піски під діянням вітру збиваються у мандрівні надми.

Ріки. Найбільша ріка Придніпрянської низовини — це Дніпро. Його беріг на цілому відтинку низовини низький і багnistий. На півдні, при переході до Запорізької гряди, підвищується до кількадесяти метрів. З Придніпрянської низовини течуть до Дніпра такі його лівобічні притоки: на півночі Десна із Сеймом, далі Трубіж, Супій, Сула, Псло з Хоролом, Ворскла, Орель і Самара. Найбільші з рік — Сейм, Псло і Ворскла — витікають з Середньо-російської височини, недалеко витоків Дінця. Ріки тим подібні до Дніпра, що мають асиметричні (неоднаково високі) береги. Праві береги високі і круті, ліві низькі, часто багnistі. Звичайно забагнені нижні течії річок. Навесні коли тане сніг, ріки широко розливаються, влітку, підчас посух, міліють.

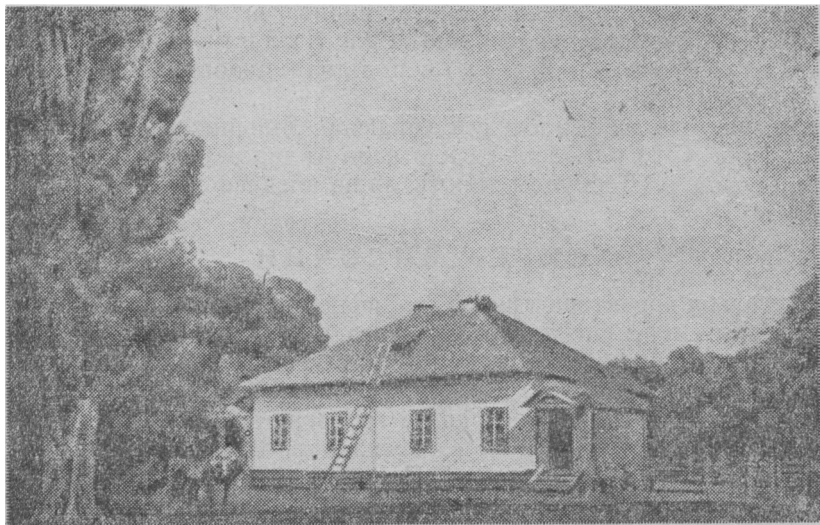
Клімат і рослинність. Клімат Придніпрянської низовини сухий, континентальний, з холодними зимами (середня температура січня коло -8°) і теплими навіть гарячими літами (середня температура липня понад 20°). Середня річна сума атмосферних опадів — коло 500 мм. Кліматичні умови не сприяють розвиткові лісу, який зустрічається лише по річкових долинах і на півночі. Поза тим уся площа вкрита ланами збіжжя, головно пшениці і технічних рослин.

Населення, міста і шляхи сполучення. Придніпрянська низовина належить до найгустіше заселених областей України. В середньому живе тут 85 людей на 1 кв. км. Низовина має типово землеробський характер. Землеробством займається понад 80% усього населення.

З уваги на національний склад населення — Придніпрянська низовина є найчистішою українською територією. Є тут цілі області, в яких українське населення становить 99% усієї людности. Серед українського населення багато старих козацьких родів, що плекають живу традицію славної минувшини України. Мова тутешніх українців найчистіша й найкраща, признана за літературну мову всіх українців. З уваги на чистоту духової і матеріальної культури, усну словесність, мистецтво, звичаї, ноти, домашню обстановку і т. д. Придніпрянська низовина займає перше місце між іншими українськими землями. Тому Придніпрянська низовина разом із Придніпрянською височиною становлять ядро української національної території.

Найбільше місто Придніпрянської низовини — Полтава, (100 тис. мешк.) відоме з того, що це одиноке місто між

великими містами України, що має перевагу українського населення (коло 70%). Полтава — це старий козацький полковий город, знаний в історії України з битви українського гетьмана Івана Мазепи і його союзника — шведського короля Карла XII з московським царем Петром I. (1709 р.). В Полтаві родився і працював батько нової української літератури поет Іван Котляревський — автор перелицьованої „Віргілієвої Енеїди“ і драми „Наталка Полтавка“. Тут є і пам'ятник поета. Полтава є й тепер осередком духового життя

Обр. 21. Хутір на Полтавщині.

цілого Лівобережжя. Тут є кілька навчальних і дослідних інститутів, музеїв, тощо. Місто має пряме залізничне сполучення з Києвом, Харковом, Кременчуком над Дніпром і Луганським у Донеччині.

Поруч з Полтавою є багато інших відомих з історії міст. З них згадаємо старовинний княжий Переяслав, розташований над р. Трубежом, тепер незначне містечко; старий козацький город Ромен, Лубні над Сулою при залізничному шляху Київ—Полтава, Пирятин над притокою Сули р. Удай; містечко Гадяч над Пселом, знане з угоди гетьмана Виговського з поляками; Миргород над Хоролом — притокою Псла і інші.

16. НАДДОНЕЦЬКА НИЗОВИНА

Наддонецька низовина — це вузька низовинна смуга, розташована лівобіч Дінця. Вона становить східне продовження Наддніпрянської низовини, відмежована від неї низьким вододілом притоки Дніпра річки Орелі і Дінця.

З уваги на геологічну будову і навіть краєвид, вона тісно в'яжеться з Осередньою височиною. Цей самий чорнозем, що вкриває осадові породи крейдового періоду (опока, біла крейда, глини, пісок), таке саме багатство балок. Відмінна лише вузька прибережна смуга, вкрита пісками й де-не-де залісна хвойною деревиною. Ріки Калитва, Деркул, Айдар, Красна й Оскіл поділили низовину на кілька окремих гряд.

Країна має хліборобський характер. Більших міст не має. Містечка Старобільське над Айдаром і Біловодське над р. Деркулом мають лише місцеве значення.

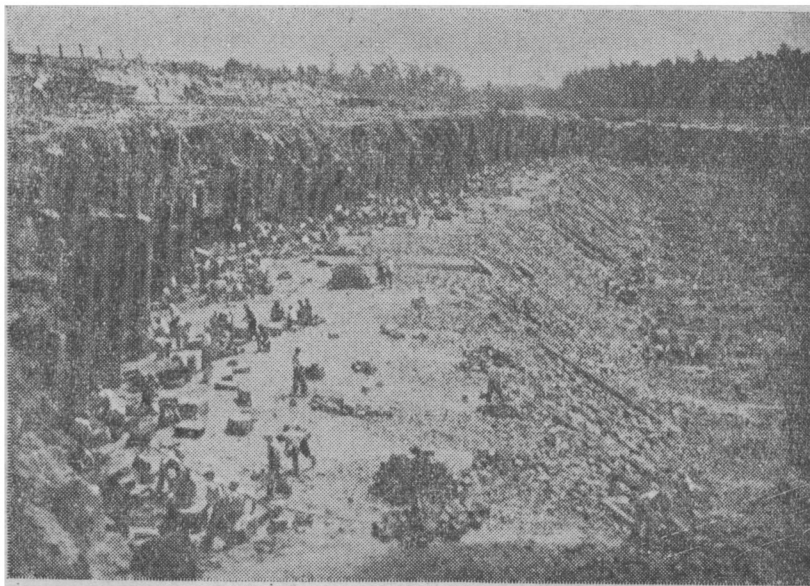
СМУГА ВИСОЧИН

Загальна характеристика. Українські височини творять одну суцільну смугу, що тягнеться через цілу українську територію в рівнобіжниковому напрямі з легким похиленням до південного сходу. Цю височинну смугу ділить Українська Кристалічна гряда на дві різні з геологічного погляду частини. Західне крило, що в його склад входять Холмсько-волинська височина, Розточчя, Поділля й Покутсько-басарабська височина, має плитову будову. Геологічні пласти уклалися поземо, а радше, точніше кажучи, майже поземо. Це т. зв. чорноморська плита, що похилюється загально в південно-східному напрямі до Чорного моря, як показують ріки, що з неї випливають. Східне крило сильно забурене горотвірними рухами. Воно багате на мінеральні копалини вугілля, соли й заліза, які стали основою української промисловости. Ціла смуга вкрита грубим шаром чорнозему, й тому вона зайнята під обробіток ріллі, має хліборобське, а місцями — на сході — теж і промислове обличчя.

17. ХОЛМСЬКО - ВОЛИНЬСЬКА ВИСОЧИНА

Положення і загальна характеристика. Холмсько-волинська височина простягається між Розточчям на заході і р. Тетеревом на сході та між Поліською низовиною на півночі й Поділлям на півдні.

Холмсько-волинська височина — це країна перехідна між Поліссям і Подільською височиною. Ця перехідна риса зазначається в краєвиді, в геологічній будові, підсонні, рослинному й тваринному світі. Поліські болота втискаються глибоко в височину вздовж рік, натомість частини височини т. зв. волинські гряди, заходять на північ. На пограничч Холмско-волинської височини обидва краєвидні типи, поліський і височинний, переходять один в одного так, що цілу смугу трудно зачислити до однієї з сусідніх країн, Во-

Обр. 22. Каменолами базальту в Івановій Долині на Волині.

лині чи Полісся. Тим то й часто називають її Волинським Поліссям. Власлива границя між Волинню й Поліссям перебігає вздовж поземини (горизонталі) 200 м, себто на північ від Холма, Володимира, Луцька, Коростеня і Житомира.

Геологічна будова західної й середньої частини Холмсько-волинської височини така ж, як і Поділля. На старих кристалічних породах уклались поземими шарами осадові породи палеозойської ери — силурські й девонські, на них мезозойської ери — крейдові (опока й пісковини), а вкінці пісковики й глини третинного періоду. Все те покрите

лесом або пісками льодовикового походження. Східна частина — на схід від Случа — збудована з кристалічних порід. Є вона частиною Українського Кристалічного щита; що займає ціле Правобережжя й тягнеться на південний схід аж по береги Озівського моря. В околиці Берестівця та Іванової Долини виступають базальтові вивержені породи — сліди сильної колишньої вулканічної діяльності (обр. 22).

Абсолютна висота Холмсько-волинської височини хитається між 200 і 300 м, тобто вона 100 до 150 м нижча від Поділля. Однак мабуть ще під час льодової епохи абсолютна її висота була така, як і Поділля. Після льодової епохи наступило двигнення Поділля. Внаслідок цього між Поділлям і Волиню виник високий східець, що творить виразну границю обох країн. Також похилення обох височин інше: Поділля до півдня, а Холмсько-волинська височина обнижується лагідно до півночі, куди течуть і її ріки, притоки Висли Вепр і Буг та правобічні притоки Прип'яті Стир з Іквою, Горинь із Случем, Уборть і Уж. Всі вони течуть широкими, забагненими долинами й відділюють від себе широкі, злегка хвилясті смуги, т. зв. волинські гряди. Західна частина височини, т. зв. Надбужанська кітловина, найрівніша й найнижча, багниста й здебільшого піскувата, нагадує Поліську низовину. На ній багато казануватих влоговин, що утворились через обвал підземних печер, виритих підземною водою в вапнякових породах.

Суміжна частина височини між Стиром і Горинню вища й горбкувата. На вододілі Ікви й Стиру горби сягають до висоти 324 м.

Між Іквою і Горинню тягнеться уступ, що нагадує північний рубець Поділля. Це — розмитий ріками Крем'янецько-острозький східець. В околиці Крем'янця він сягає до висоти 407 м.

Між Горинню і Случем краєвид рівнинний і плоский, з широкими долинами рік. Ця частина невисока, в середньому 300 м на півдні й 200 м на півночі. На схід від Случа країна знову вища (на півдні сягає 340 м). Підложжя цієї частини Волині творять кристалічні породи, які входять у зв'язок із Придніпрянською височиною. На виразне продовження Українського Кристалічного щита вказує Овруцько-словечанський кряж, який становить окрему частину височини і в найвищій точці сягає висоти 343 м.

Ґрунти Холмсько-волинської височини — здебільшого врожайний чорнозем. Лиш у північній частині і подекуди над долинами рік піскуваті й маловрожайні попільняки. За-

вдяки добрій якості ґрунтів Волинь стала наскрізь хліборобською країною. Тут родить пшениця, цукрові буряки, овес, хміль, тощо. У зв'язку з вирощуванням цукрових буряків розвинувся цукроварський промисел. Найбільше цукроварень в околиці Рівного.

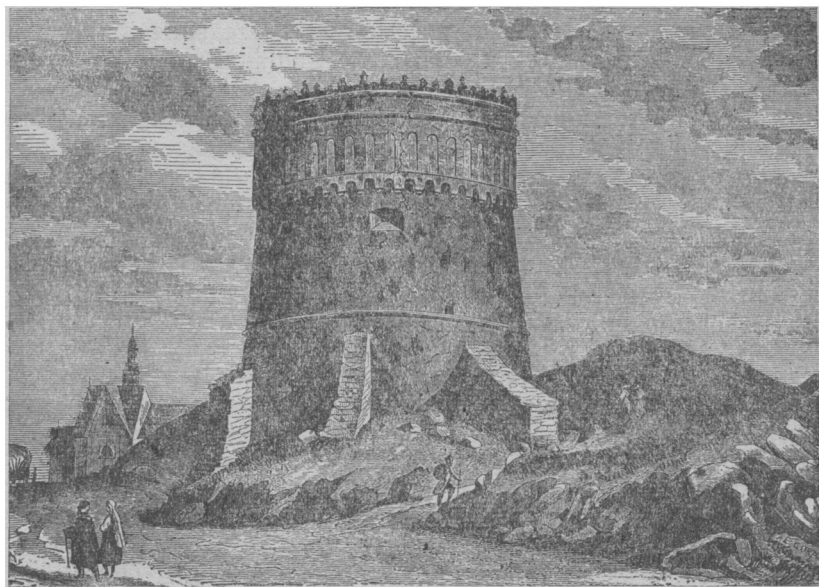
Заліснення Холмсько-волинської височини невелике й хитається між 10—25% всієї площі. Ліси здебільшого дубові й грабові, де-не-де мішані. Лісове господарство стоїть невисоко. Більше значення в західній частині височини має плекання домашніх тварин, головно коней. Рибне господарство стоїть на дальшому місці.

Населення та його історичне минуле. Населення Холмсько-волинської височини — українське, нащадки давніх українських племен дулібів і деревлян, які вже на світанку історичної доби ввійшли в тісний зв'язок з Київським князівством. За панування Володимира Великого побудовано в цій країні укріплені городи, з-поміж яких до великого значення дійшли Володимир і Холм. Після панування Ярослава Мудрого Володимир стає столицею удільного Володимирського князівства. З його володарів визначився хоробрістю головно князь Роман Мстиславич, основник роду Романовичів, батько короля Данила, що володів цілою Західною Україною. За панування Данила дійшов до більшого значення Холм, що в підземеллях його катедри спочили тлінні останки володаря. Коли вимерли українські княжі роди, Холмсько-волинська земля відійшла під володіння Литви, а пізніше Польщі. Не зважаючи на загальну народну неволю, деякі волинські міста, особливо Острог, родинне місто князів Острозьких, стали осередками української культури. В Острозі засновано першу на українських землях друкарню, де видано цілу низку книжок, з т. зв. Острозькою Біблією на чолі. Тут організували українську вищу школу, Острозьку Академію, що видала ряд чільних одиниць. Між іншим виховувався в Академії гетьман Петро Сагайдачний. Після поділу Польщі в 1772 р. Холмсько-волинська земля дісталася під панування Росії, а по короткій житті в границях самостійної Української Народної Республіки (1918—1920) попала знов під панування Союзу Радянських Республік (східна частина) і Польщі (західна частина). Так тривало біля двадцяти років, аж доки німецько-польська, а потім німецько-большевицька війна не зробила кінця пануванню поляків і москалів та не визволила країни.

Західна частина Холмсько-волинської височини, властиво Х о л м щ и н а, це країна, де з причини польонізації україн-

ське населення сильно проріджене. Українці творять більшість лише в двох округах — холмській і грубешівській; в замостенській і білгорайській українці живуть збитою масою лише в південних частинах; в інших округах відсоток українського населення спадає навіть понижче 50%.

Міста і шляхи сполучення. Культурним і релігійним осередком Холмщини є місто Холм (30.000 мешк.). Місто є осідком українського архієпископа і кількох середніх шкіл. З міських будівель варто згадати український право-

Обр. 23. Остріг на Волині. Башта замку князів Острозьких.

славний собор із чудотворною іконою Матері Божої. В південній частині Холмщини лежить місто Грубешів (14.000 мешк.), осередок торгівлі збіжжям. Над Соколією лежить стародавній княжий город Белз, тепер мале містечко без більшого значення; над Вепром — граничне місто Красостав (10.000 мешк.).

До важливіших міст східної частини височини властивої Волині належить: історичний княжий город Володимир (25.000 мешк.), столиця Галицько-Волинського князівства, Острог (14.000 мешк.), столичний город князів

Острозьких і важливий культурний та релігійний осередок в XVI і XVII ст., Луцьк (36.000 мешк.), та важливі колишні твердині Рівне (41.000 мешк.), осідок державного комісара України, й Дубно (13.000 мешк.). Над Стиром лежить невелике містечко Берестечко (7.000 мешк.), славне великою битвою козаків з поляками. Тут є козацька могила, біля якої в річницю битви збирається довколишнє й даліше населення, щоб ушанувати пам'ять героїв. З міст східної частини Волині треба згадати Шепетівку (14.000 мешк.), важливий залізничний вузол, Житомир (95.000 мешк.), найбільше місто Волині над Тетеревом, Звягель або Новоград-Волинський (18.000 мешк.) і Старокосянтинів (17.000 мешк.) над Случем.

Мережа шляхів сполучення розбудована слабо. До найважливіших залізничних шляхів належать: Берестя — Ковель — Рівне — Шепетівка — Бердичів, Люблин — Холм — Ковель — Сарни — Коростень — Київ, Львів — Рівне — Сарни — Луцинець, Тернопіль — Шепетівка — Коростень — Мозир, Бердичів — Житомир — Коростень, Львів — Володимир — Ковель. До більших залізничних вузлів належать Рівне, Шепетівка і Коростень.

18. РОЗТОЧЧЯ

Положення і загальна характеристика. Розточчя є найбільш західною частиною української височинної смуги. Це вузький, довгий, височинний поміст, що виходить з Поділля в околиці Львова й тягнеться на північний захід до Томашова. Від заходу відмежовує його Надсянська й Надвіслянська низовина, в східному напрямі опадає він до Надбужанської китловини. Тому Розточчя є вододілом між столицями Сяну й Буга. Відціля й назва Розточчя (ріки розтікаються).

Геологічна будова Розточчя така ж плитова, як і Поділля. На крейдових мергелях (опоці) поукладалися поземні шари третинних пісків, пісковиків і вапняків, покриті зверху лесом.

Річки — притоки Сяну: Скло, Вишня, Любачівка й Танва, і притоки Буга: Полтва, Рата й Солокія порізьбили Розточчя глибокими яровими долинами, через це і краєвид подібний до гірського.

Висота Розточчя найбільша на півдні, де окремі вершини в околиці Львова мають понад 400 м (Високий Замок

у Львові 413 м). В північно-західному напрямі Розточчя поступнево й лагідно знижується.

Завдяки своєму вищому, ніж сусідні землі, положенню Розточчя одержує трохи більше дощів і тому воно в великій частині вкрите лісами.

Ґрунти Розточчя частинно лесові, частинно піскуваті й мало родючі, зайняті під обробіток ріллі; часто залишають їх на пасовища.

Населення Розточчя рідше, як сусідніх земель. Села великі, розташувалися переважно на схилах Розточчя.

Львів (346.000 мешк. в 1939 р.) — найважливіше місто західно-українських земель. Він розташований на головному європейському вододілі в долині річки Полтви, в місці, куди вже в старовину проходив важливий торговельний шлях із заходу на схід. Завдяки тому шляхові Львів виріс на головне торговище західно-українських земель та головний їх культурний і релігійний осередок. Місто є осідком українського гр.-кат. митрополита, високих шкіл та багатьох установ. Сильний ріст міста датується від часу проведення залізничних ліній. Львів це — найважливіший залізничний вузол на західних українських землях. Тут збігається дев'ять залізничних шляхів, з яких деякі мають міжнародне значення. Найважливіший це — залізничний шлях: Львів — Перемишль — Краків — Відень, Львів — Варшава, Львів — Київ, Львів — Станіславів — Букарешт та Львів — Будапешт. З уваги на хліборобський характер краю та значну віддаль від гірничих осередків промисел, за винятком хліборобського й цегельняного, розвинений слабо. Більше значення має тут промисел хемічний, шкіряний, гальянтерійний. Населення Львова мішане. Перед німецько-польською війною найбільше було поляків, за ними йшли до числа жиди й українці. По р. 1939 національне відношення населення міняється.

Львів — це одно з найстародавніших українських міст, засноване в XIII ст. королем Данилом. До XIV ст. був він під володінням українських князів, згодом попав під панування поляків і був під ними аж до 1772 р., себто до часу переходу галицьких земель під володіння Австрії. За Австрії чисельна й матеріальна перевага була й далі по боці поляків. Аж в 1918 р. по розвалі Австрії Львів на короткий час увільнився і став політичним осередком Західної Української Народної Республіки. Одначе Львів не міг встояти перед переважаними силами поляків і антанти і після геройської оборони попав під панування Польщі. В 1939 р. Львів зайняли большевики і по двох літах звільнює його Німеччина.

19. ПОДІЛЛЯ

Положення і загальна характеристика. Поділля — це найбільша й найбагатша українська височина. На півночі знижується крутим східцем 150—200 м висоти до китловини Побужжя, на північному сході межує з Придніпрянською височиною, від якої ділить її ріка Бог, від півдня обмиває її Дністер, на заході сусідує з Надсянською низовиною, на північному заході видовжується в Розточчя, а в південно-східному напрямі непомітно знижується й переходить у Причорноморську низовину.

Що до краєвиду — Поділля переважно рівнинна височина, порізана глибокими долинами Дністра і його лівобічних приток. Його можна поділити на три різні частини: Опілля — західна частина між низовинним Посянням і вододілом Золотої Липи й Коропця, середнє Поділля — між Опіллям і Товтрами, і східне Поділля — на схід від Товтрів.

Опілля — це горбовинна країна, ріки якої течуть глибокими і широкими долинами, вирівняним річищем. Окремі горби підіймаються до значної висоти. Найвищий горб — Камула (473 м) в околиці Бібрки. Завдяки більшій, ніж у інших частинах Поділля, кількості атмосферних опадів, на Опіллі і більше лісів. У лісах виступає ще бук, який потребує більше вогкості й тому лише рідко переходить східну границю Опілля.

Середнє Поділля — це рівнинна країна. Ріки не встигли ще порізьбити і розмити її так, як Опілля. Краєвид оживляють лише глибокі, вузькі долини — яри Дністра і його приток — та вапнякові горби — Товтри, що тягнуться від Підкаменя до Кам'янця-Подільського і далі на південь.

Східна частина Поділля ризниться від середньої сильнішим розвиненням балок і сушішим кліматом.

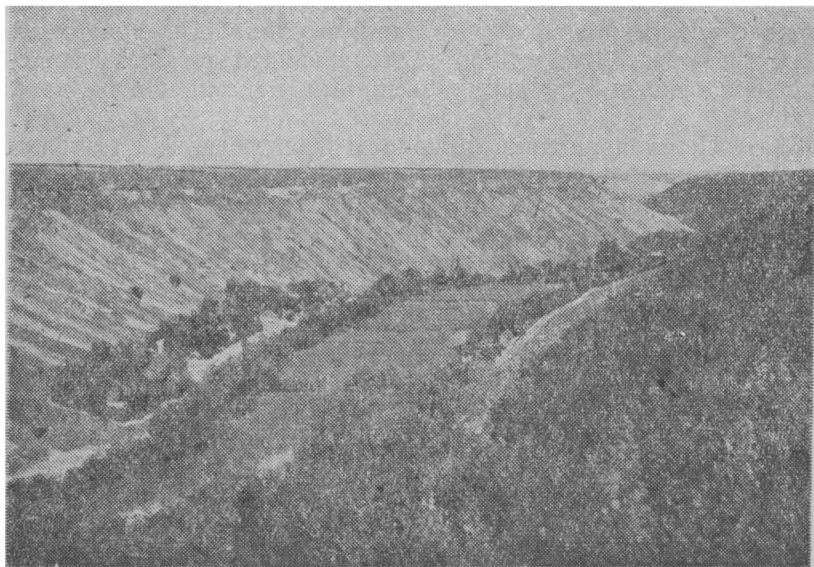
Геологічна будова Поділля — плитова. Гірські осадові породи, з яких воно збудоване, уклалися поземними шарами. Це вказує на те, що впродовж геологічної історії сильніших горотвірних рухів на Поділлі не було, а проявилися лише підняття й осідання височин, при чому Поділля то заливало морські хвилі, то знову відслонювали його й воно ставало суходолом. Горішню покрівлю Поділля творить товстий шар лесу, що перетворився на поверхні в родючий чорнозем. Старші осадові породи виступають на поверхню лише в глибоких долинах рік, головно Дністра і його лівобічних приток. І так: на схід від Ямполя відслонені первісні кристалічні гірські породи Поділля — граніти, на

яких уклалися осадові породи камбрійського періоду; між Ямполем і Заліщиками — силжурські, далі на заході в долині Дністра, над середнім Серетом і долішньою Стрипою — денювські пісковики, над долішньою течією Золотої Липи — юрайські, а далі на захід у долині Дністра і над горішніми течіями рік Серету і Гнилої Липи — шари опоки крейдяного періоду. Таким робом, ідучи долиною Дністра зі сходу на захід, зустрічаємо дедалі шораз молодші шари осадових порід, які уклалися на старших. По льодовій епосі Поділля, яке мабуть було на одному рівні із сусідньою Волинно, піднялося. Внаслідок того між Поділлям і Волинно виник Львівсько-крем'янецький східець заввишки 200 до 250 м. Цей східець розмитий горішніми течіями волинських рік. Коли дивитися на нього з півночі, то він похожий на гори. Західну частину цього східця між Львовом і Золочевом називають Голгорами, а східну між Золочевом і Почаєвом — Вороняками. За продовження східця можна вважати теж Крем'янецько-острозький східець, про що була згадка в описі Холмсько-волинської височини.

Яри, балки і красові явища. Піднесення Поділля вплинуло на мережу і збільшення спаду подільських рік, які пожвавили поглиблювання своїх долин та перетворили їх у яри. До найбільших і найкращих долин належить яр Дністра. Починаючи від Нижнева, Дністер тече серед крутих схилів долини, які підіймаються на 150 до 200 м і в'ються разом з річкою між Поділлям і Покутсько-басарабською височиною довженими закрутами — меандрами. До найбільших належить закрут Дністра на відтинку між гирлом, Коропця і Золотого Потоку, де Дністер творить звивину завдовжки кільканадцять або кількадесять км. Її шийка біля с. Возилова заледве кілька кілометрів завширшки і її можна б прокопати і цим способом легко можна б скоротити русло ріки, збільшити швидкість течії і її використати, напр., для витвору електричної енергії. Схили Дністрового яру частинно вкриті лісом та взагалі рослинністю, а частинно голі. Звернені до сонця й заслонені від вітру лівобічні схили яру використовують під городину; на них розводять сади і навіть виноград. З плекання садовини відома передусім долина Дністра в околиці Заліщик, що має теплий і лагідний клімат.

Яри приток Дністра менші. Вони утворювались і утворюються від гирла вгору ріки. В горішній частині яри зникають; долини рік стають широкі, часто багністі й багаті на стави. Деякі з них поростають очеретом.

На схід від Мурахви Поділля щораз більше порите вузькими й глибокими, хоч і невеликими долинами, званими балка ми. Балки творяться в лесовому ґрунті під діянням усякої текучої води, не лише постійних потоків, але й струмків, що виникають по кожній зливі та навесну в часі танення снігу. Балки з року на рік видовжуються й побільшуються, нищать ріллю й перетворюють її на нежитки, через те заподівають селянинові великі шкоди. Перед балками

Обр. 24. Яр (каньон) Серета на галицькому Поділлі, село стелється уздовж шляху.

забезпечуються так, що обсаджують їх схили деревиною, яка своїм корінням спиняє руйнівну роботу води.

Крім ярів і балок, на Поділлі виступають красові явища, підземні печери, западини і т. інші. Красові явища зв'язані з приявністю у верхніх шарах зложищ гіпсу та вапняків. Підземна вода розчинює гіпс і вапно та виносить з собою, а на місці залишає пустоту — печеру. Найбільш відомі печери в Більчі Золотому і Кривчі. Коли ж стеля печери не витримає й завалиться під своїм тягаром, виникає западина, яку згодом виповнює вода й утворює озера. Такі озера називають на Поділлі „вікнами“.

Родючі ґрунти й підсоння як найкращі природні умови для розвитку землеробства. Ґрунти на Поділлі чорноземні, родючі. Вони утворилися на горішньому шарі лесу.

Підсоння континентальне, з теплими й досить вогкими літами й морозними зимами. Дощів випадає найбільше навесні і з початком літа. Осінь довга й погідна. Трапляються й довгі посухи, які впливають некорисно на життя деревини. Тому чим далі на південь і схід, чим сухіше підсоння, тим менше лісів, а згодом виступають широкі степові простори, майже зовсім позбавлені деревної рослинності. Вона ховається в ярах і долинах рік, де може знайти вогкість і забезпечитися перед морозними зимовими вітрами, які дмуть зі сходу.

Зате Поділля, завдяки родючості ґрунту і вогкій та теплій весні і довгій погідній осені, дає найкращі умови розвитку сільсько-господарським рослинам. Як далеко сягнути оком — хвилюються лани збіжжя: пшениці, ячменю, жита, вівса, гречки; зеленіють поля, засаджені цукровими буряками й картоплею, тютюном і кукурудзою.

Хліборобство — головне заняття густого населення. Лише незначний відсоток знаходить заняття в слабо розвиненій промисловості (цукроварство, млинарство, гуральництво, броварництво), торгівлі, видобуванні вапна, гіпсу й каміння (знаний дуже тривалий червоний девонський пісковик, що його добувають в околиці Теробовлі і інш.).

Поруч хліборобства розвинулося бджільництво, тваринництво й птахівництво. Садівництво має підрядне значення. Сади розводять лише в місцях, захищених перед морозними й зимовими вітрами, звичайно по ярах і балках. З садовини плекають яблуні й груші, на східному Поділлі вишні, на південному сході також грецькі горіхи, морелі, виноград. Щораз частіше зустрічаються морвові дерева і шовкопряд.

З ділянки домашнього дрібного промислу розвинене гончарство, виріб домашнього полотна, сукна тощо.

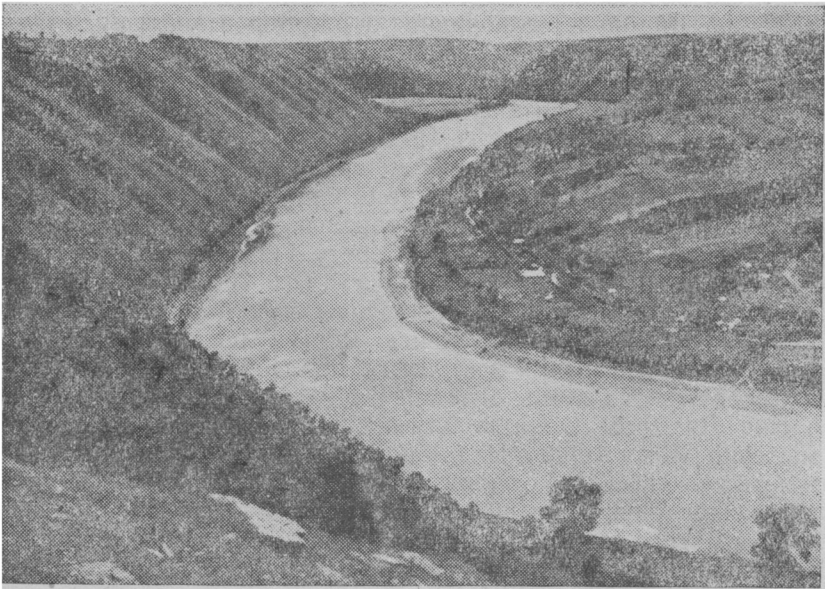
Населення, міста і шляхи сполучення. Населення на Поділлі густе, в середньому припадає 112 людей на 1 кв. км. Щодо національного складу населення, абсолютну більшість (всюди понад 75%) творять українці. Поляки мають значний відсоток лише в Тернопільщині, Збаражчині, Теробовельщині і Скалатщині. По містах чисельну перевагу мали жиди.

Національні меншини — польська і жидівська — це наслідок історичної долі Поділля.

На світанку історичної доби Поділля було під пануванням

українських кийвських князів. В половині XIV століття Поділля перейшло під панування чужинців (поляків, литовців, москалів) і перебувало з малими перервами під чужою, головню польською владою, до нинішніх днів.

Внаслідок політичної переваги поляків на Поділлі, головню в його західній частині, переводжено послідовну польонізацію українського населення та насаджування польських колоністів. Найбільший вплив поляків позначився підчас

Обр. 25. Село Сокирчин в ярі Дністра у Галичині.

останнього двадцятилітнього володіння, коли уряд насаджував цілі польські села і через те збільщував штучно відсоток поляків. На чужо-національний характер міст мав вплив уряд, що в західній частині був польський, а в східній московський, і торгівля, яка опинилася майже виключно в жидівських руках. Відсоток українського населення в містах почав зростати щойно недавно, коли українці почали розбудову власної промисловости й торгівлі.

Сільські оселі на Поділлі бувають двоякі: великі села й хутори. Села розбудовані переважно в долинах рік, де є добрий захист перед вітрами й вода, рідше на рівнинах.

Хати будовані переважно з глини, в останніх часах з випаленої або і непаленої цегли. Дахи покриті соломною, дахівкою (черепицею) або бляхою.

Міста розташувались головню над ріками. Важливіші з них, починаючи від заходу, такі: Ходорів (8.000 мешк.) розташований на перехресті залізничних шляхів: Львів — Станиславів і Тернопіль — Стрий. Має цукроварню. На схід від Ходорова лежить містечко Рогатин, а недалеко від нього купелева місцевина Черче (з сірчаними джерелами), над Золотою Липою в мальовничій околиці розташувалися Бережани (12.000 мешк.); над горішньою Стрипою лежить історичне містечко Зборів, знане з угоди Богдана Хмельницького з поляками в 1648 р.; над Серетом розташувалося найбільше місто галицького Поділля й важливий залізничний вузол Тернопіль (36.000 мешк.). Відсіль розбігаються залізничні шляхи на: Львів, Стрий, Чортків, Проскурів, Шепетівку. Місто має розвинену торгівлю й деякий промисел (цукроварня). Над притокою Серету Гнізною лежать старі городи з руїнами замків: Збараж (8.000 мешк.) і Тербовля (8.000 мешк.). Обидві місцевості тепер без більшого значення. Над середньою течією Серету лежить Чортків (19.000 мешк.), знаний з великого переможного протинаступу Української Галицької Армії в війні з поляками в 1919 р.

Над Дністром напроти Хотина розташувалося історичне містечко Жванець. Над Смотричем стара твердиня Кам'янець-Подільський (45.000 мешк.), де короткий час осідав Уряд Української Народної Республіки.

Над Богом лежить Проскурів (35.000 мешк.), важливий залізничний вузол на перехресті шляхів: Одеса — Тернопіль і Шепетівка — Кам'янець.

При залізничній лінії Проскурів — Одеса є такі міста: Жмеринка (21.000 мешк.), відкіля відбігає розгалуження залізничного шляху на північний схід до Києва і південний захід до Могилева над Дністром (22.000 мешк.), Впнярка і Бірзула; все це малі містечка, знані з наших визвольних змагань.

З історії козаччини знані козацькі міста: Буша над Мураховою і Браслав над Богом (давній полковий город).

Мережя шляхів достатньо густа лише на галицькій частині Поділля. Одначе й тут биті шляхи в лихому стані з браку каміння на місцях. З залізничних шляхів найважливіший той, що йде з Одеси до Львова та з Чернівців до Львова. Інші залізничні лінії мають радше місцевий характер.

20. ПОКУТСЬКО-БАСАРАБСЬКА ВИСОЧИНА

Положення і загальна характеристика. Покутсько-басарабська височина простяглася на півдні від Поділля. Її північну границю творить ріка Дністер, від півдня обмиває ріка Прут, на захід сягає аж до Золотої Бистриці, в напрямі на південний схід непомітно знижується до Причорноморської низовини.

Краєвид височини подібний до краєвиду Поділля. Її можна поділити на дві частини — західну і східну.

Західна частина Покутсько-басарабської височини — це Покуття, що простяглося від Бистриці на заході, по заглибину річки Сониці напроти Заліщик на сході. Воно найвище на заході, де підноситься до 380 м, і знижується лагідно в східному напрямі. Річок небагато, і вони невеликі, течуть по рівнині в широких долинах. Часто зустрічаємо лійкуваті заглибини, іноді виповнені водою. Вони утворилися в місцях, де в землі були родовища гіпсу, що його вода розчинила й винесла, на їх місці полишилися підземні печери, що їх стеля під власним тягарем завалюється і творить на поверхні кругляві заглибини. У зв'язку з привабливістю родовищ гіпсу — на Покутті багато підземних печер. Про їх існування довідуються переважно щойно тоді, як западеться їх стеля й повстане отвір. До найбільш відомих належать печери в Локітках біля Товмача.

На схід від Сониці поверхня круто підноситься і в горбах Бердо-Городище, на північ від Чернівців, досягає висоти 516 м. Це найвища точка в цілій Східній Європі між Карпатами й Уралом. У східному напрямі горби ступнево сплющуються і знижуються.

На схід від узгір'я в Бердо-Городище простяглася Басарабія. Від Покуття відрізняється вона сильнішим розчленуванням, річковими долинами і ярами, які поділили край на низку височинних гряд, що тягнуться з північного заходу на південний схід. Межиріччя на заході сягають до висоти 350 м і вище. Найвищі частини височини, вкриті лісом, мають назву Кордів. У східному напрямі височина загально знижується. Лише на верхів'ях ріки Бик рівень вершин знову підноситься до 430 м, а далі лагідно сплющується аж до Буджацьких степів, які починаються на лінії Кагул—Бендери.

Геологічна будова Покутсько-басарабської височини плитова, подібна до Поділля. На архейських кристалічних породах (гранітах), які виступають на поверхні над Дністром біля Ямполья, уложилися осадові породи, силюру, де-

вону, юри, крейди і молодші, знані з Поділля, головню вапняки, прикриті зверху лесом.

Клімат і рослинність. Клімат Покутсько-басарабської височини — континентальний, з теплыми, на півдні навіть гарячими, літами (середня температура липня коло 22°), і холодними, зокрема у північній частині, зимами (середня температура січня мінється від -4° на півночі до -2° на півдні). Середня річна сума опадів — коло 500 мм на півночі, зменшується до 400 мм і нижче на півдні. Найтепліші і найкраще

Обр. 26. Причорноморська низовина (Буджацький степ).

зрошувані є річкові долини середньої частини височини, багаті на сади й виноградники. Поза ними майже усюди площа розорена. В середній і північній частині задержалися ще рештки гарних колись лісів — дубових і грабових, на півночі — букових. В південному напрямі країна стає щораз бідніша на деревину і переходить в степ (обр. 26).

Господарство. Чорноземні ґрунти й підсоння сприяють хліборобству. З сільсько-господарських рослин сіють найбільше пшениці й кукурудзи, яка в Басарабії дає найкращі збори з усіх наших земель.

Захищені перед холодними вітрами долини рік сприяють розвитку садівництва і виноградництва. Найбільше садів — сливних, морелевих, горіхових і інших є в південно-східній

частині Басарабії і в Дністровому яру. Гарно розведено баштанництво (кавунів, динь, огірків) і шовківництво. Допоміжне заняття хліборобів — це годівля худоби й овець.

Населення і міста. Населення Покутсько-басарабської височини мішане — українсько-молдавнське. Чисто українською територією є північно-західна частина по лінію Чернівці — Липкани — Могилів над Дністром і південно-східна.

Крім того українці живуть порозкиданими островами по цілому просторі серед молдаван. Ці острови — це рештки українського населення, яке займало колись більшу частину Басарабії, а навіть частини суміжних країн Семигороду й Молдавії, про що свідчать численні назви рік, осель, гір. Села великі, розташовані здебільшого над ріками.

З поміж міст найбільша Коломия (33.000 мешк.) над Прутом при залізничному шляху Львів — Чернівці. Відси виходять залізничні шляхи до Заліщик і Сиготу.

Над Прутом розташувалися й Чернівці (110.000 мешк.) кол. столиця Буковини, з осідком університету (від 1875 р.) та українських установ.

На мальовничому правому березі Дністрової притоки р. Буг лежить головне місто Басарабії Кишинів (113.000 мешк.). Зріст міста позначився найбільше в другій половині XIX століття, завдяки розвитку торгівлі збіжжям. На правому березі Дністра лежить низка старих генуезьких, пізніше турецьких твердинь. Найдалі на північний захід висунувся Хотин, славний перемогою гетьмана Петра Сагайдачного над турками в 1621 р. Понижче — Тигиня або Бендері (32.000 мешк.), відомі з того, що туди подався був по битві під Полтавою в 1709 р. гетьман Іван Мазепа і шведський король Карло XII.

Південна частина Басарабії — це низовинна степова країна т. зв. Буджацька низовина; вона входить у склад Причорноморської низовини.

21. ПРИДНІПРЯНСЬКА ВИСОЧИНА

Положення і загальна характеристика. На схід від Холмсько-волинської і Подільської височини простяглася правобіч Дніпра найстарша й найбагатша на історичні події українська земля — Придніпрянська височина або, коротко називаючи, Правобережжя.

Від південного заходу обмиває цю країну р. Бог, від північного сходу р. Дніпро, від північного заходу р. Тетерів,

а на південному сході знижується до Причорноморської низовини.

Придніпрянська височина — це легко хвиляста високо-рівня, що круто опадає на схід до долини Дніпра й лагідно знижується на південний схід до Причорноморської низовини. Західна її частина, аж по верхів'я рік Росі і Гнилого Тікича — це плоска рівнина, абсолютна висота якої сягає по-

Обр. 27. Селянські хати на Уманщині.

над 300 м; найвища точка, в куті поміж горіщнім Богом і Случем та Тетеревом, досягає 376 м, горби коло Махнівки 323 м. Долини верхніх течій тутешніх рік неглибокі, часто забагнені. Далі на схід вони глибшають, їх береги крутішають, а ріки течуть кам'яними руслами. Ріки й яруги перетворили височину в горбовину з мальовничими краєвидами. На лінії р. Синюхи, притоки Богу, височина знижується до 200 м. Між Синюхою й Інгульцем вона знову підноситься і в найвищому місці доходить до 233 м. Частина височини

між Синюхою й Інгульцем порізана глибокими балками й долинами рік, що течуть кам'яними річищами. Крім того, на схід від Інгульця й горішніх течій Тясмина, Росі й Ірпеня тягнеться здовж Дніпра вузька височинна гряда, що кручоспадає до Дніпра. Це найбільш мальовнича частина Придніпрянської височини, порізьблена глибокими долинами рік і ярами. Зокрема гарно виглядає правий беріг Дніпра, який підіймається на 100 до 150 м високим східцем понад рівнем ріки. Коли дивитися від Дніпра, то розмитий яругами й потоками крутий і скелистий східець гряди має гірський краєвид. Тому й називають його київськими горами коло Києва, канівськими коло Канева і т. д. На північ від Канева біля Трахтомирова гряда підноситься до 244 м, а відносна висота має понад 150 м.

Геологічна будова Придніпрянської височини зовсім відмінна від плитової будови описаних досі височин Поділля, Волині й інших. Це старий* кристалічний, збудований з гранітів і гнейсів щит, що довгі мільйони літ здіймався високо понад довколишніми морями. Безперервна праця текучої води знесла нерівності й зрівняла щит. Щойно в найновішій геологічній ері частинно заливало країну море, на дні якого відкладалися піски й глії. Підчас льодової епохи вітри позаносили височину грубим шаром лесу, що на поверхні утворив родючий чорнозем: Малостійкі горішні шари лесу скоро зазнають руйнівчої діяльності текучої води, яка потворила в них глибокі яруги й долини, що своїм дном спочивають на твердому гранітовому підложжі. Кам'янистими річищами течуть обидві головні граничні ріки Правобережжя: Дніпро зі своїми притоками Тетерів, Ірпень, Рось, Тясмин, Інгулець та р. Бог з притоками Соб і Синюха. Багато річок, вижолоблюючи собі русло вже в гранітових породах, натрапили на винятково великий їх опір. Тверді граніти не подалися, а стали впоперек могутніми порогами, які вода даремно силкується проломити. Крім головних рік Дніпра і Богу, такі скелі зустрічаємо також майже в усіх більших притоках з Правобережжя.

Підсоння і рослинність. Підсоння Придніпрянської височини таке, як і сусіднього Поділля. Переважає підсоння лісостепу. Однак в порівнянні з Поділлям літа тут тепліші, зими — холодніші. Глобна кількість дощу випадає в літніх місяцях; в північній частині височини — в липні, у південній — в червні. Осінь, як усюди на українських землях, довга й погідна. Бувають часті посухи. Вони некорисні для розвитку лісів, що тримаються здебільшого долин і балок. Дедалі

на південь підсоння стає сухіше, лісів менше, згодом вони зникають зовсім, а їх місце займають степи.

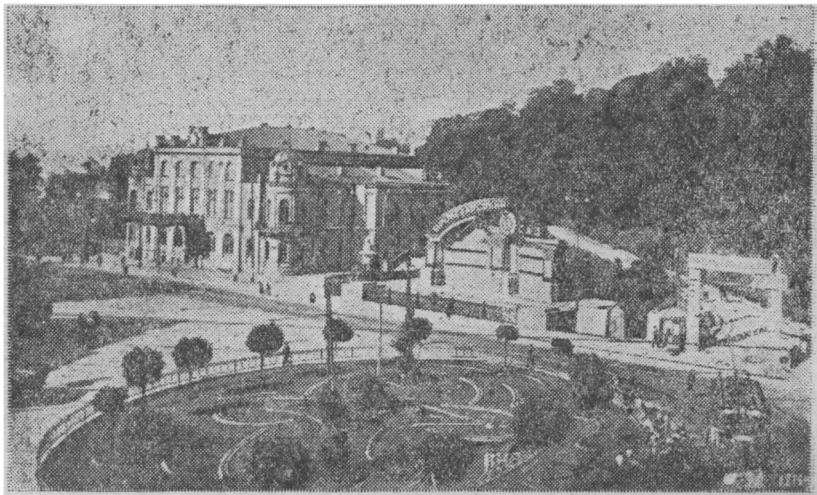
Господарство. Зате весняні й літні дощі разом із чорноземними ґрунтами сприяють якнайкраще розвиткові сільсько-господарських рослин; тим то всі простори заорано й зайнято під сільсько-господарські культури, головню пшеницю й цукрові буряки. Завдяки тому Придніпрянська височина стала осередком цукроварної промисловости. Інші галузі сільського господарства: тваринництво, молочарство, городництво, садівництво, бджільництво, тощо, що були високо розвинулися в минулому, внаслідок важких господарських умов, створених примусовою колективізацією, знаходяться в занепаді. Населення країни густе; в середньому живе тут 100 людей на 1 кв. км, 95% всього населення творять українці. На невелике число чужинців складаються жиди, москалі й поляки.

Історичне минуле. Оселі. Придніпрянська височина це природний осередок — серце України. З ним зв'язане все історичне минуле нашої батьківщини. Тут зорганізовувалася українська держава в княжих часах, тут відбудувалася вона в часах Козаччини і в часах останніх визвольних змагань, звідсіля ширилася на Україні Христова віра й культура. Країна ця видала найбільших людей, володарів, полководців, тут народився, жив, працював і страждав, тут і спочиває Тарас Шевченко, тут лежить столиця і святе місто України Київ — мати городів українських.

Київ (846.000 мешк. в р. 1939) розташувався на правому березі Дніпра, в місці, де Дніпро перетинає великий сухопутний шлях, що сполучав Західну Європу з країнами Східної Європи й Азії. Завдяки перехрестю важливих європейських шляхів на місці сьгоднішнього Києва вже в тумані передісторичних часів було тут селище. До найбільшого розвитку дійшов Київ шойно в перших віках існування української княжої держави. Тут зорганізувався не тільки великий політичний, але й культурний, релігійний, господарський і торговельний осередок. До Києва приїздили з далеких країн Європи й Азії купці, тут вони мали свої склади й користувалися гостинністю й безпекою, яку їм запевняли хоробрі українські воїни. Багатство Києва зростало. Князі й багаті бояри дбали, щоб прикрасити столицю величними будівлями. Серед оборонних мурів і валів повставали княжі тереми, церкви, монастирі. До найкращих давніх будівель належала Десятинна церква і церква Пресв. Богородиці, з якої лишилися досі лише руїни, а крім того церква св. Со-

фії, що збудована в XI ст. кн. Ярославом Мудрим. На Київських горах над Дніпром повиростили монастирі: Печерська Лавра з височенною дзвіницею, в південній частині на березі Дніпра — Видубицький монастир, трохи на захід від нього — Троїцький монастир, на північ від Троїцького — цвинтар Аскольдова могила, Василівський монастир і інш.

Подорожні, що приїжджали до Києва в княжих часах, подають, що в Києві було понад 300 церков. Одначе напади

Обр. 28. Київ. Вхід до купецького саду.

татар, починаючи від 1240—41 р., знищили місто, яке почало підійматися з руїн щойно в початках XVII ст., коли почало зростати на силах українське козацтво. Від того часу Київ знов займає належне йому становище й постійно набирає значення, спершу як релігійний і культурний, а потім як політичний осередок. З найважливіших наукових установ згадаємо Українську Академію Наук з її велетенською бібліотекою та університет, крім інших наукових інститутів. На березі Дніпра розбудовано пристані.

Щодо свого положення Київ належить до найкращих столиць світу. Особливо гарні Київські гори з церквами, монастирями, музеями, що тонуть у зелені садів, городів і гаїв. Високий берег Дніпра поперетинаний глибокими яругами Дніпрових приток. До найкращих з них зачисляють річку

Либедь, що її назва має походити від імени сестри Кия, легендарного основника міста.

Окремого чару надає Києву Дніпро. Тут він велика ріка, ширина якої сягає 1000 м. В місці, де до нього вливається Десна, відбігає від правого берега й лишає при ньому низьку смугу, Поділ, на якому розбудувалася одна з найкращих частин міста. Місто почало розбудовуватися і на лівому низькому березі ріки. Обидва береги сполучені кількома мо-

Обр. 29. Київ. Андріївський Собор.

стами. Простір, на якому розбудувався сьгоднішній Київ, має 525 кв. км.

Побіч Києва до найважливіших міст Придніпрянської височини належить Бердичів (54.000 мешк.), важливий залізничний вузол; тут розщиплюється шлях з Козятина на Шепетівку і Коростень. Вінниця (93 тис. мешк.) розташована на лівому березі ріки Бугу, із замком славного козацького полковника Івана Богуна. Тут міститься велика бібліотека, філія бібліотеки Української Академії Наук. Місто має добре розвинену сільсько-господарську і хемічну промисловість. Біла Церква (44.000 мешк.) розташувалася над р. Россю, знана з договору гетьмана Хмельниць-

кого з поляками в 1648 р. та з часів визвольних змагань 1918—1920 р. Над Дніпром лежить Канів, недалеко якого на березі Дніпра здійснюється могила Тараса Шевченка; нижче — Черкаси (40.000 мешк.), а далі історичні міста Крилів і Крюків, тепер без значення. Над Ятранню, притокою Синюхи, лежить Умань (41.000 мешк.), відомий з часів Гайдамаччини. Далі над Інгулом розташувався дуже важливий промисловий осередок Єлисавет (більш. назва Кіровоград — 100.000 мешк.). З історичних, важливих

колись, а тепер невеликих містечок, треба згадати полковий город Хвастів (12.000 мешк.) над Ірпенем, Паволоч над Россою, Богуслав, а далі Корсунь, відомий з перемоги Богдана Хмельницького над поляками в 1648 р. З життя Тараса Шевченка відомі села Моринці, Кирилівка і Лисянка, Звенигородського повіту. Над Тясмином дежать гетьманські столиці Чигирин і Суботів.

22. ЗАПОРОЗЬКА ГРЯДА

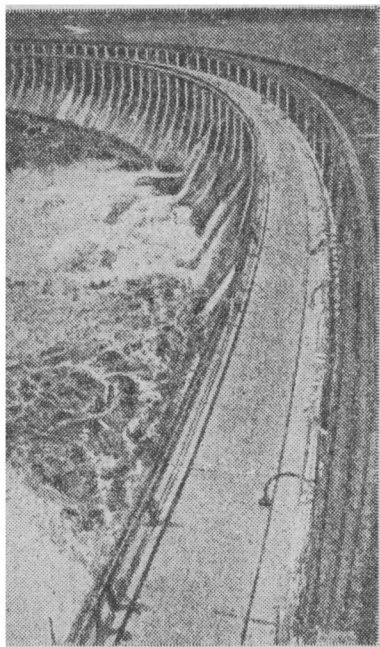
Положення і загальна характеристика. Запорозька або так звана Кам'яна гряда — це частина Українського Кристалічного щита, що лежить на південному сході від Придніпрянської височини і з'єднує з нею Приозівську височину. На південний захід і на північний схід вона знижується до сусідніх низовин — Причорноморської і Придніпрянської.

Запорозька гряда — це плоска степова країна і краєвидно не різниться від сусідніх височин. Вона збудована з кристалічних гранітних порід, що показуються на денне світло в долинах річок і балок з-під покриви наймолодших геологічних порід і лесу. Серединою гряди з півночі на південь тече глибоким кам'янистим руслом Дніпро, який проломився через цю могутню кам'яну запору, однак ще не встиг вирівняти свого русла. На його дні багато скель, які тут і там виступають над рівнем води. В дев'ятьох місяцях підводні скелі перегородили Дніпрове русло на цілу його широчінь. Це славні Дніпрові пороги, про які згадано вище (стор. 38). З уваги на краєвид — Запорозька гряда майже нічим не різниться від сусідніх височин. Як далеко сягнути оком, простягається безмежний степ, тепер розораний і зайнятий під збіжжя. Лише над Дніпром і над р. Саксагань, в околиці Кривого Рога, рільничий характер країни міняється на промисловий.

Господарство. Зміна краєвиду Запорожчини стоїть у тісному зв'язку із заміною її господарського характеру з рільничого на промисловий. Основою промисловості Запорожчини є передусім великі земні багатства — родовища залізної руди в околиці Кривого Рога і марганцевої (манганової) руди біля Нікополя. В продукції заліза і сталі Кривий Ріг займав перше місце в б. Радянськiм Союзі і давав річно понад 60% всього видобутку. Родовища марганцевої руди біля Нікополя найбагатші в світі. Завдяки не надто великому віддаленню Кривого Рога від родовищ вугілля, могла розвинутися в цілій смузі — між Криворізьким районом

і Донецьким краєм — металургійна промисловість. Тут розбудувалися і в останніх часах сильно зросли головні осередки цієї промисловости, з яких найбільші розташовані головним чином над Дніпром, у місцях, де з ним перетинаються залізничні лінії, які ведуть із Донецького басейну.

Дніпровська гідроелектрична станція (Дніпрогес). Пороги на Дніпрі все були головною перепороною у використанні Дніпра як водного шляху. Плавба його порожистою частиною була небезпечна і вимагала великого досвіду. Щойно в останніх роках вибудовано понижені пороги височу на 62 метри гать, яка піднесла рівень води в Дніпрі. Вода залила не лише пороги, але й частину долини й утворила велике озеро. Пороги перестали бути небезпечними для кораблів, які можуть без перепони плисти з Чорного моря аж до горішньої течії Дніпра.

Обр. 30. Величава гребля перегородила Дніпро. На цьому місці побудовано Дніпрельстан — найбільшу електростанцію Європи.

Для пропуску кораблів через греблю споруджено біля лівого берега шлюзи. При правому березі побудовано велетенську гідроелектричну станцію, звану Дніпрогес (Дніпровська гідроелектрична станція). Падаючи, вода приводить у рух великі турбіни, з'єднані з динамомашинами, які витворюють електричну енергію. Потужність Дніпрогесу дуже велика й перевищує 800 тисяч к. с. Електростанції використовують до витворення високої температури, потрібної для витоупу й переробки металів, для впровадження в рух найрізніших машин, для освітлювання і т. д. Завдяки Дніпрогесові Запорозька гряда стала одною з перших промислових областей України.

Міста і шляхи сполучення. До найбільших міст Запорозької гряди належать: Кривий Ріг (198.000 нас.) — най-

важливіший осередок видобутку залізної руди й витопу заліза і сталі.

Січеслав (більшев. назва Дніпропетровське, колишній Катеринослав — 501.000 нас.), розташований на правому березі Дніпра в місці, де перехрещуються залізничні шляхи Харків — Миколаїв і Донецький кряж — Кривий Ріг. Місто має сильно розвинену металургійну і машинобудівельну промисловість. Поруч неї важливі є також виробництво трикотів, паперу, цементу і інш. Місто молоде й сильно зростає в кількості населення. (В р. 1897 — 113.000 мешк., 1910 — 212.000 мешк., 1926 — 237.000 мешк., 1939 — 501.000 мешк.).

Вище над Дніпром — також на правому березі ріки, лежить Кам'янське (115.00 мешк.) з металургійною промисловістю. В місці, де Дніпро виходить із порожистої частини й виливається на низовину, розташувалося Запоріжжя (289.000 мешк.), головний осередок алюмінієвої промисловости України, а далі — залізної, машинобудівельної (головно транспортної), сільсько-господарської і інші.

Всі міста Запорозької гряди — молоді. Свій незвичайно сильний зріст вони завдячують головно догідним умовам розвитку промисловости. Найважливіші шляхи сполучення ідуть від Донецького кряжу до Кривого Рога через Запоріжжя і Січеслав.

23. ПРИОЗІВСЬКА ВИСОЧИНА

Остання південно-східна ланка української кристалічної плити це — Приозівська височина. Її найвищий рубець тягнеться з північного сходу, де стикається з Донецьким кряжем, рівнобіжно до берега Озівського моря на південний схід, де знижується до Таврійської низовини. На північному заході сусідує з Запорозькою грядю, а на південному сході знижується до Озівського моря і переходить у вузьку смугу Приозівської низовини.

Геологічна будова височини така сама, як і Запорожчини. Підложжя утворене з кристалічних порід, прикритих на окраїнах молодими породами третинними і четвертинними; верхній шар творить лес. Ґрунти чорноземні, з каштануватим забарвленням. Клімат континентальний, посушливий, степовий, з невеликою кількістю опадів (яких 300 мм річно). Ріки вбогі на воду. Найважливіші з них К а л ь м і ю с, М о л о ч н а і Б е р д а, що течуть на південь до Озівського моря,

та Конка і притока Самари Вовча, що течуть на захід і північний захід до Дніпра. Рослинність бідна, степова.

Міста і шляхи сполучення. Країна рідко заселена. Найбільші оселі зустрічаємо на Озівському побережжі. Тут при гирлі ріки Кальміус розташувалася найважливіша пристань Озівського моря Маріюпіль (222.000 мешк.). Пристань сполучена залізницею з Донецьким кряжем, звідкіля привозять вугілля та інші копалини, що їх опісля розвозять до інших пристаней. Друга важлива пристань це Бердянське. Оподалік від моря осель небагато. Населення рідке, займається хліборобством й годівлею домашніх тварин, над морем — рибальством і працею в пристанях.

24. ДОНЕЦЬКИЙ КРЯЖ

Положення і загальна характеристика. Донецький кряж — це остання східна ланка українських височин. Країна розташувалася в коліні ріки Дінця, що обмиває її від сходу. На півночі межує з Харківщиною, на заході знижується до долини Дніпра і його притоки р. Самари, на півдні опадає до Озівського моря, tworячи вузьку смугу Приозівської низовини. Найвища частина височини тягнеться довгою грядою правобіч Дінця з південного сходу на північний захід. Гряда розмита глибокими долинами рік Дінця і його правобічних приток. До Дінця височина спадає круто. Дуже мальовничий є берег Дінця біля м. Слав'янського й Луганського, де відносна його висота доходить 70 м.

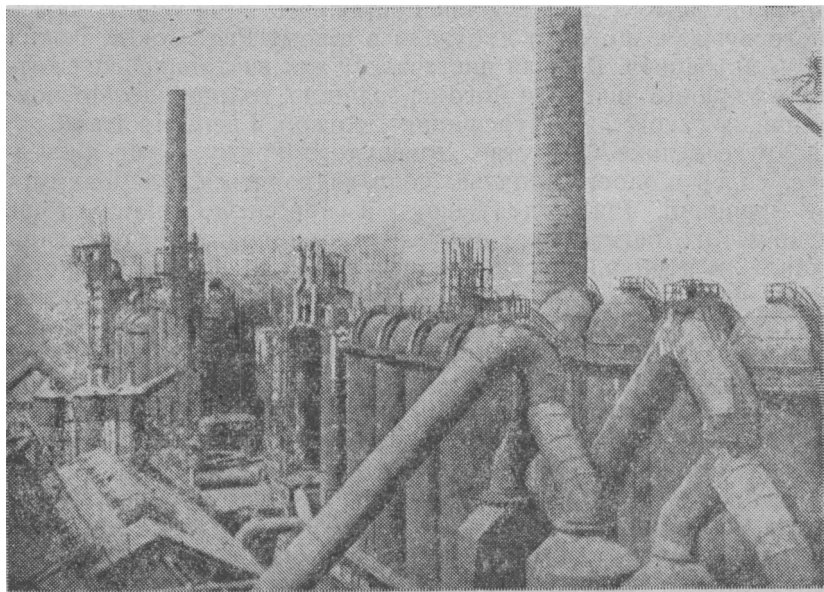
Ще 100 років тому Донецький кряж був рідко заселеною степовою країною, серед якої були розкинені високі могили. Найбільш відома це Савур-могила, важлива орієнтаційна точка на шляху з Озова на Запоріжжя, (дума „Озівські брати“). До найвищих належить Товста могила (Мечетний курган — 369 м) і Гостра могила (357 м). Ці могили — це здебільша останки знищеної ріками колишньої високорівні. Інші штучно висипані в давноминулих століттях кочовиками, які туди проходили.

Теперішній краєвид височини основно змінений. Північна частина має характер хліборобської країни й нічим не відрізняється від сусідньої Харківщини, середня прибрала вигляд промислової країни, з густими шахтарськими вежами, фабриками й фабричними оселями, густими шляхами, тощо.

Донецький кряж — найважливіша гірнича і промислова країна Східної Європи. Причиною краєвидних перемін Донецького кряжу стали багаті підземні родовища вугілля, соли,

заліза, міді, ртуті, тощо. Їх повстання зв'язане з геологією країни.

Геологічна будова Донецького кряжу дуже складна. На кристалічному гранітному підложжі уклалися осадові породи палеозойської ери, девонські і карбонські, багаті на вугілля, залізну руду, тощо. Простір, зайнятий вугільними шарами, завбільшки 23.000 км², охоплює передусім середню, найбільшу частину країни. Вугільні пласти можна

Обр. 31. Доменний цех металургійного заводу в Макіївці в Донбасі.

поділити на три поверхи. Найбагатший на кам'яне вугілля — середній поверх. В долішньому поверсі виступає антрацит, а в горішньому товсте вугілля. Шари вугілля попереділювані прошарками пісковиків, вапняків, лукаків. На вугільних шарах лежать пермські породи з родовищами міді і соли. Всі ці шари сильно складчасті, поломані, порозривані вулканічними жилами.

Сильні горотвірні сили, які проявилися під кінець палеозойської ери, підняли Донеччину у високі гірські складки, що тягнулися від північного заходу на південний схід. Вода, сонце й вітер знищили й зрівняли давні гірські споруди. Їх

залляло згодом море в мезозойській ері й занесло країну новими відкладами. Врешті — у найновішій геологічній ері усе покрив лес.

Родовища вугілля, що знаходяться в дуже товстих шарах карбонської доби, найбагатші на цілу Східну Європу. Завдяки багатству місцевого вугілля й місцевих залізних та інших металевих руд і залізної руди, що її довозять із Кривого Рогу, розвинулася важка металургійна промисловість. Копальні вугілля постачають 70% усього кам'яного вугілля, що його добували в цілому Рад. Союзі, і яких 90% антрациту. Вугілля вистачало і для внутрішнього вжитку в Україні і вивозили його за границю, головню до Москви, а також і до Туреччини, Болгарії, Греції та Італії.

Друге велике багатство Донецького краю — це кам'яна сіль. Головні копальні соли знаходяться біля Бахмута в Бранцівці. Річно добувають її приблизно мільон тонн. Окрім того багато соли добувають із солоних джерел, яких доволі в північній частині Донеччини й біля Слав'янського.

На дальших місцях після вугілля й соли стоїть видобування руд: заліза, мангану, срібла, оліва, міді, ртуті, а навіть золота. На цілому просторі виступають пласти гіпсу, вогнетривалої глини, жорнового і будівельного каменю, тощо.

Міста й шляхи сполучення. На місцях, де видобувають вугілля, чи руди, розбудовано великі гірничі й промислові осередки. Найважливіші з них: Луганське (213.000 мешк.) з великими гутами, ливарнями, фабриками машин, спирту, мила, черепиці. Макіївка з потужним металургійним заводом; Бахмут (109.000 мешк.) з копальнями соли та досить високо розвиненим хліборобським і металевим промислом; Микитівка з копальнями ртуті й вугілля; Юзівка (462.000 мешк.) найбільший осередок вугільних копалень і металургійної промисловости. Місто засноване в другій половині XIX ст., швидко зросло завдяки копальням багатствам. Слов'янське з копальнями соли, фабриками порцеляни, купелевими закладами, тощо. Грушівка (більш. назва Шахти, 155.000 мешк.) головний осередок добування антрациту. Кам'янське, розташоване над Дінцем, має розвинену скляну промисловість. В Ізюмі розвинулося гончарство.

Донецький край це найважливіша гірнича і промислова країна не лише України, але й цілого європейського Сходу. На жаль, до останнього часу його багатства не йшли на користь Україні. Щойно після звільнення її з-під займанців створюються умови для правильного розвитку країни.

25. СЛОБОЖАНЩИНА АБО ПІВДЕННА ЧАСТИНА ОСЕРЕДНЬОЇ ВИСОЧИНИ

Положення і загальна характеристика. На північний схід від Придніпрянської й Донецької низовини поверхня українських земель підвищується й переходить у т. зв. Осередню височину, що займає осередок Східної Європи — від Валдаю аж по коліно р. Дону. З цієї височини належить до української етнографічної території лише південна її частина, а така ціла лежить поза межами України, в Московщині. Тому й називають її також Середньо-російською височиною.

Українська частина Осередньої височини поділена долинами річок, що з неї витікають — Десни, Сейму, Дінця і Дону — на кілька плоских височинних гряд. Найбільшу висоту досягає простір на верхів'ях Дінця й Сейму. Поверхня височини встелена грубим шаром лесу, перетвореного наверху у родючий чорнозем. Під лесом залягають старші осадові породи — глини, а головню грубі шари вапняків, опоки й білої крейди.

Краєвид Слобожанщини монотонний — степовий. Одинокі форми, що його оживляють, це річкові долини, над якими зустрічається деревиста рослинність, і глибокі балки. Праві береги рік високі і круті, ліві низькі, найчастіше покриті піском і забагнені. Друга характеристична краєвидна риса Слобожанщини — це балки. Ці глибокі крутосхилі яруги виступають і в інших українських областях (Поділля, Придніпрянська височина й ін.); однак вони не розвинулися ніде так сильно, як на Слобожанщині. Догідні умовини для розвитку балок на Слобожанщині створюють винятково грубі шари лесу та брак деревистої рослинности, яка спиняла б видовжування і поширювання та розгалужування балок підчас зливних дощів улітку, чи в часі танення снігів навесні. Внаслідок скорого розвитку балки нищать ріллю й через це спричиняють землеробству неоцінені шкоди. Тому від давна приступлено до боротьби з балками, передусім через насаджування деревної рослинності на схилах і верхів'ях балок.

Населення, оселі і шляхи сполучення. Як погранична східна країна, Слобожанщина або Слобідська Україна була довгі віки виставлена на напади степових кочовиків і тому аж до XVIII ст. не була постійно заселена. Щойно по цілковитім покоренні степовиків, у другій половині XVIII ст. спрямовується на Слобожанщину переселенчий рух з густо заселених сусідніх українських земель. Однак одночасно звер-

тається в цю сторону переселенчий рух москалів. Внаслідок цього погранична смуга Слобожанщини має мішане українсько-московське населення. Треба відмітити, що українці осідали тут окремими селами. Найбільше місто Слобідської України — це Харків (833.400 мешк.), друге щодо величини місто українських земель. Його założено в половині XVII ст. (український піонер Харко). Завдяки положенню на перехресті залізничних шляхів і в сусідстві Донецького

Обр. 32. Селяни з Харківщини.

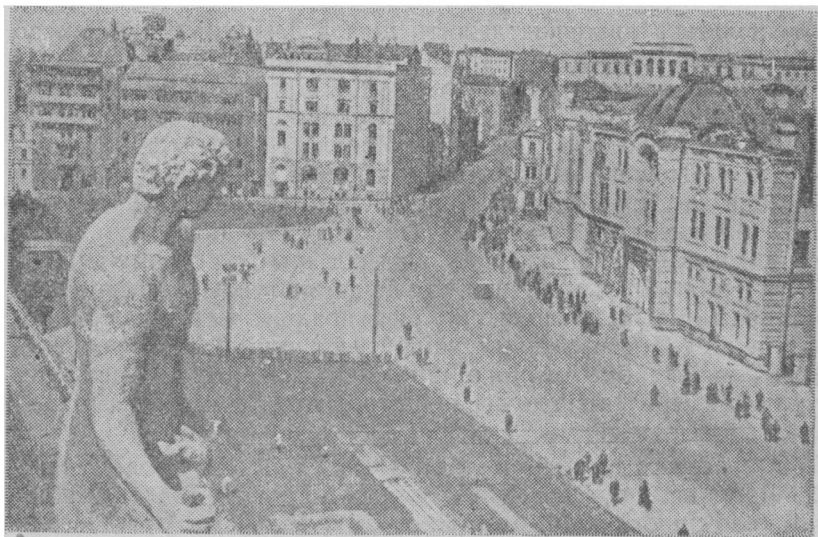
краски), далі — ткацька (виріб вевська і ін.

Харків — це найважливіший на українських східних землях залізничний вузол. Відси розбігаються залізничні шляхи в шістьох різних напрямках: до Києва, Петербурга, Москви, Царицина (над Волгою — Сталінград), Ростова н/Донем, Миколаєва і Херсону над Чорним морем. З уваги на національний склад, населення Харкова мішане. Поруч з українцями, які живуть тут у 38%, мешкають москалі (майже в такому самому числі, що й українці), а далі — був високий відсоток жидів (кругло 20%) та інші. З уваги на положення в поближжі московських земель і з уваги на безпосередне спо-

кряжу місто скоро зросло (в 1897 — 174.000 мешк., 1910 — 245.000 мешк., 1926 — 417.000 мешк., 1939 — 833.000 мешк.). В 1805 р. засновано тут університет. Від половини XIX ст. завдяки розвитку гірничої промисловости в Донбасі, набирає значення як перший промисловий осередок східно-українських земель. До найбільшого розвитку дійшла в Харкові машинобудівельна промисловість (будова льокомотивів, парових китлів, моторів, приладдя для гірничої і харчової промисловости, тракторів і всяких сільсько-господарських машин), хемічна промисловість (ліки, суконних матерій), кра-

лучення залізничним шляхом з Москвою, більшовики встановили Харків столицею Української Радянської Республіки, і в тій ролі був він аж до 1934 р., коли центральний уряд УРСР перенесено до Києва.

Інші міста Слобожанщини невеликі й незначні. Тут треба згадати важливий залізничний вузол Білгород, розташований над Дінцем (в околиці Білгорода втиснувся в українську національну територію великий московський півострів;

Обр. 33. Вид на вулицю Харкова.

що загрожує Харкову), Суми над Псьом, а далі — Бутурлинівку і Новохоперське, висунені найдалі на північний схід українських етнографічних земель. На українсько-московським пограниччі розташувалися два великі міста Курськ над Сеймом і важливий промисловий осередок Вороніж над р. Воронежем, недалеко її вливу до Дону.

ПІВДЕННА СМУГА НИЗОВИН

На південь від середньої смуги українських височин тягнеться смуга низовин. В її склад входить Посяння, велика Причорноморська низовина, Кримська низовина, а далі ни-

зовини: Приозівська, Долішньо-донська, Кубанська і Прикаспійська. Південні низовини різняться від північних сушішим кліматом, родючими ґрунтами і степовою рослинністю.

26. НАДСЯНСЬКА НИЗОВИНА

Положення і загальна характеристика. Надсянська низовина є частиною більшої Підкарпатської низовини, що починається над горішньою Вислою й тягнеться на схід до середньої смуги українських височин.

Надсянська низовина лежить ціла в сточищі Сяну. Аж до Перемишля тече ріка підгір'ям серед високих берегів. Під Перемишлем правий беріг долини відбігає від ріки й згодом сплющується та переходить у низовину. Лівий берег вищий, супроводить ріку аж за Ярослав, а потім також знижується. Долина нижнього Сяну, його лівобічної притоки Вислока та правобічних приток: Вишні, Скла, Любачівки й Танви низькі й забагнені. Поблизу рік тягнуться смуги мокрих, квасних сіножатей, далі від них — сухіші ґрунти, зайняті під хлібні культури. Де-не-де виступають соснові бори, рештки велетенського колись пралісу. Серед сосон росте де-не-де береза, кущі ялівцю, черниці й інші рослини. Земля вкрита здебільшого шпильками й мохом. Часто виступають серед лісів пусті поля, вкриті голими пісками, які вітер збиває у видми.

На краєвид Надсяння вплинула у великій мірі льодова епоха. Льодовик, що досяг аж до карпатського підгір'я, встелив увесь простір пісками, моренами, валунами і т. д. Води льодовика спливали вздовж північного карпатського підгір'я на схід і вижолоблювали широкі долини. Після того, як уступив льодовик, залишилася глиняста й піскова пустеля. Почалася правильна праця текучої води, яка вижолобила у глинястих породах вузькі яруги, що оживлюють монотонний краєвид низовинної поверхні.

Населення й оселі. Надсяння — це погранична українська земля, з якої лише південно-східна частина належить до українців. На північному заході живуть поляки. Гранична смуга є мішаною територією, на якій живуть українці всуміш із поляками. З суцільної колись української етнографічної території залишилися на заході лиш рештки — села, порозкидані островами серед польського моря. В деяких пограничних селах українці послуговуються навіть польською мовою як розговорною. При українській національно-

сті зберегла їх східна віра і свідомість окремішності від поляків.

Найважливіші міста Надсяння: Перемишль (51.000 мешк.) колишня столиця українського перемиського князівства. Місто розташувалося обабіч Сяну. Воно є культурним і релігійним осередком Надсяння. До світової війни було сильною твердиною.

На лівому березі Сяну, на північ від Перемишля, лежить теж старовинне українське місто Ярослав (22.000 мешк.), назване від імені його основника князя Ярослава Мудрого. На північ від Ярослава над Сяном при залізничному шляху Ярослав — Розвадів розташувалося містечко Лежайськ. В східній частині Надсяння в сусідстві з Розточчям лежить Яворів та інші містечка, без більшого значення.

27. ПРИЧОРНОМОРСЬКА НИЗОВИНА

Положення і загальна характеристика. Причорноморська низовина — це степова рівнина, що широкою смугою стелиться на північних узбережжях Чорного моря. Від півночі відмежовує її смуга височин: Басарабії, Поділля й Придніпрянська височина, до півдня похиляється лагідно й до моря вривається високою кручею — кліфом. Західну границю низовини творить дельта Дунаю, східну Приозівська височина й Донецький кряж.

Поверхня Причорноморської низовини майже ідеально рівна. Єдині підвищення — це могили. Це стіжкуваті горбки яких 10 м заввишки, висипані чи то на давніх побойовищах, чи то як стежні пункти, на яких сторожили вартові й давали знати про напад та рух ворога. Могили надають українським степам своєрідної прикмети. Степ і могила — це два нерозривні поняття, оспівані в українській поезії. Протилежністю могил є невеликі кругляві заглибини, т. зв. поди, або чаплі. Деякі з них — це штучні заглибини, що з них забрано землю на могилу; інші природні западини на місцях, де в землі знайшлися гнізда гіпсу, що його вода розчинила й винесла, а тонка „стеля“ виниклої пустоти завалилася. Краєвид монотонний. Більшого життя надають степам лише порослі комишами долини рік та лимани.

Причорноморська низовина — це дно колишнього моря, яке заливало південь українських земель ще у третинному періоді. Дно цього моря встелилося пісками, глинами, вапняками, тощо, які уклалися грубими шарами на кристалічних та давніших осадових породах. Коли море відступило, по-

чалася жвава праця рік та взагалі текучої води, яка попере- тинала низовину долинами й балками. Підчас льодової доби вітри занесли низовину грубим покровом лесу.

Вже по льодовій епосі позначилися рухи поверхні. При- чорноморська низовина увігнулася, рівень моря піднісся й води позаливали приморські частини річкових долин, які попере- творювалися в лимани. Вони прикметні лише для українських чорноморських рік.

Клімат і рослинність. Окрему характеристичну рису тво- рить також і клімат, званий коротко чорноморським або

Обр. 34. Степова Україна. Жнива і орання на пшеничному лані.

українським. Найважливіші його властивості — це невелика кількість атмосферних опадів, що зменшується від 500 мм на пограниччі з височинами до 300 мм і менше в сусідстві Чорного моря, та велика різниця температури поміж гаря- чим літом і морозною зимою. Пори року різко розмежо- вані. Зима є під впливом холодних і сухих вітрів, що віють з Азії й навіть на берегах Чорного моря знижують темпе- ратуру до -20° . Під їх подувом замерзають ріки й озера та прибережні морські води. Снігу тут небагато, і він нерів- номірно розстелений. Вітри, які не мають ніде стриму, пе- реносять сніг з одного місця на друге та насипають із нього видми (дюни), подібні до піскових видм у пустині. Весна настає після зими негайно, без змінливої перехідної пори.

Сніги, й так невеликі, никнуть під подихом теплого леготу, під промінням сонця, звичайно за кілька днів, а звільнена від них земля, немов за дотиком чарівної палички, вкривається зеленню та квітами. Весна — це найкраща пора року на українському степу. Тоді він купається в зелені й розпливається в теплому запашному повітрі під мелодійні звуки птахів. Та весна коротка. По ній наступає гаряче й задушливе сухе літо. Згодом сонце випалює рослинність. Через спеку й брак води вона висихає й гине. Тоді — наприкінці літа — степ виглядає, як руде пожарище. Осінь довга й погідна. Під кінець осені, коли сонце менше палить і падають дощі, степи знову на короткий час вкриваються зеленою травою, яку при кінці листопада чи в грудні вкриває біла снігова пелена. Тому, що опадів на степах небагато, а випаровування води дуже велике, небагато тут і річок. Навіть великі ріки, що несуть свої води через степові простори з північних, багатих на дощі, країн, втрачають велику частину своєї води, а малі влітку та восени майже зовсім висихають. Лише навесні, коли тануть сніги, всі заглибини на короткий час наповнюються водою. В іншій частині року всі балки й поди сухі. Навіть і питної води небагато. Неглибокі криниці влітку висихають. Добру питну воду дають лише глибокі артезіанські колодязі, що їх має звичайно кожна більша місцевість.

Недостача опадів вплинула й на рослинність. Дощів тут замало, щоб могли розвиватися дерева, тим то всі простори вкриті травами і степовою рослинністю. Лише над ріками, де весь рік вогкість, ростуть лози, вільхи, верби й ін. Це т. зв. луги, прикметні для цілої південної степової України. Останніми роками робили заходи, щоб штучно розвести деревну рослинність, щоб зменшити випаровування й забезпечити поля перед суховіями. А проте доволі значна кількість дощу навесні і раннім літом та родючий чорноземний ґрунт степів уможливорює вирощування сільсько-господарських рослин, годовно збіжжя. Через те тепер майже всі українські степи позаорювані й на них замість трав хвилюють безмежні лани пшениці, ячменю, де-не-де на півдні розвинулася культура бавовни, олійних рослин, головно льону, тощо. Лише на самому півдні, де підсоння надто сухе для збіжжя, зберігся степ, на якому випасають худобу. Найбільше суцільних степових просторів у Таврії й у північному Криму.

Населення. Населення Причорноморської низовини рідке. Причина цього — історичне минуле країни. Довгі віки

Причорноморська низовина була природним шляхом, яким ішли з Азії до Європи всякі південні кочовики: готи, гуни, авари, мадари, хозари, печеніги, половці, а в половині XIII ст. татари, що розсілися на ньому й неподільно панували над ним аж до XVIII століття. З уваги на постійну небезпеку українці на чорноморських степах не поселялися на сталий побут, а лише під охороною козацької сили вряди-годи забігали сюди на полювання, риболовлю, чи врешті осідали зимівниками. Щойно після знищення татарської, а потім і турецької переваги на берегах Чорного моря почалася правильна їх колонізація. На степ почало напливати українське населення з сусідніх перелюднених країн, з Поділля та Київщини. Одначе української людности не вистачало на заселення й загіршаних великих, пустих просторів. Тому уряд став спроваджувати сюди поселенців із неукраїнських земель, головно балканських: грецьких, сербських, болгарських, стягав навіть чеських і німецьких колоністів. Через те на Причорноморській низовині багато національних меншин. Зокрема багато їх у західній частині низовини, де, побіч потомків козаків, що ховалися перед переслідуванням Москви під опіку Туреччини, живуть москалі, серби, болгари й молдавани.

Головне заняття людности — це хліборобство і годівля домашніх тварин. На морському побережжі й над лиманами населення промишляє рибальством і видобуває сіль, в містах працює по фабриках, у пристанях — при транспортах.

Оселі на Причорноморській низовині рідкі й держаться річок та морського побережжя.

Поділ Причорноморської низовини. Причорноморську низовину поділяють на чотири частини. Вони такі: Буджацька низовина між дельтою Дунаю і Дністром, Херсонська низовина — між Дністром і Дніпром, Таврійська низовина — лівобіч долишнього Дніпра і, врешті, сполучена з Таврією перекопською шийкою, Кримська низовина.

Буджацька низовина це — надморська частина Басарабії, зовсім рівна країна з монотонним краєвидом (обр. 26), широкими долинами рік і степовими озерцями. Найважливіші міста цієї низовини: Аккерман або Білгород (20.000 мешк.), розташований над лиманом Дністра, колишня пристань княжого Галича, опісля турецька твердиня, відома з козацьких походів XVI ст., тепер торговельна пристань. При гирлі Серету лежить знаний з історії України Малий Галич, тепер Галац, важлива пристань на Дунаї. Тут

в одній з церков має спочивати гетьман Іван Мазепа. Над дельтою Дунаю лежить пристань Ізмаїл (27.000 мешк.).

Херсонська низовина має більш різноманітний краєвид. Найбільшої мальовничості надають низовині річкові долини. Населення рідке. Найбільші міста розташувалися над морем і річками. На морському березі на північний схід від Дністрового лиману лежить найбільша чорноморська пристань **Одеса** (604.000 мешк.). Перед революцією місто було вивозовою пристанню збіжжя й худоби. Тепер тут панує великий, головно пасажирський рух. Кількість привізних і вивізних через пристань товарів сягає 6½ міль. тонн. Місто має високу і різноманітну промисловість: тяжку машино-будівельну, харчову, будови паровозів і кораблів, хемічну, деревообробну, одягову, рільничу, цукроварську і ін. Населення міста — мішане. Побіч українців, живуть москалі, жида, греки й інші. Одеса сполучена з українським заплілям двома залізничними шляхами: один іде на Поділля до Жмеринки, другий — на північ до Черкас над Дніпром. Над лиманом Богу лежить важлива пристань **Миколаїв** (167.000 мешк.). Тут розвинулася тяжка машино-будівельна і сільсько-господарська промисловість, будова кораблів, тощо. Над гирлом Дніпра розташувалися **Очаків** і **Кінбурн**, твердині, що замикають доступ до Дніпро-бозького лиману. Над долішнім Дніпром розташувалося місто **Херсон** (83.000 мешк.). Місто відоме з виробництва сільсько-господарських машин і будови кораблів. На лівому березі Дністра лежить **Тираспіль** (32.000 мешк.), над Богом у гарній околиці — **Ольвіопіль** (40.000 мешк.). Місто було колись важливою твердиною, заснованою козацьким старшиною й наступником гетьмана Мазепи, Пилипом Орликом. Тим то й місто називалося Орлик. Та москалі перейменували його спершу на Катеринин, потім — Ольвіопіль, а останніми часами назвали **Первомайським**. Починаючи від того міста, р. Бог пробивається через кристалічну грядку і творить пороги. Найкращі знані пороги є коло Мигеїв і с. Богданівки. Ціла околиця мальовнича, багата на історичні пам'ятки.

Таврійська низовина — це східне продовження Херсонщини. На півночі межує вона з Запорозжям. Кристалічні породи Запорозької гряди западають глибоко під молодші осадові шари Таврійської низовини, а на поверхні виступають глина й лес, а далі на півдні країна вкрита солончакуватими ґрунтами й пісками. Низовина рівна, як стіл, а знижується лагідно в сторону моря. Лише долини рік і могили

надають різноманітності краєвидові. Могили висипані все на найвищих місцях. Їх висота невелика й досягає 6 до 12 м, винятково 15 і більше метрів.

Таврійська низовина заселена рідко. З поміж рідко порозкиданих по степу осель, треба згадати Нову Асканію, біля якої полишено степовий заповідник — Чаплі. На морському побережжі є кілька менших пристаней, як Генічеське і Бердянське (36.000 мешк.). Над рікою Молочною лежить Мелітопіль (32.000 мешк.).

На розбудову пристаней не дозволяє низький берег і мілке море. Вздовж берега уклалися довгі піскові коси. Найпомітніші з них: острів Тендер проти Ягорлицької затоки, Джарилгацька коса і ін.

Кримська низовина. Південним продовженням Таврійської низовини є Кримська низовина, відділена від неї Каркінітською затокою й Озівським морем. З геологічного й краєвидного погляду Кримська низовина не різниться від Таврійської. Ті самі ґрунти, та сама рівнинність поверхні, яка підноситься в південному напрямі до підгір'я Яйли. Лише західна частина низовини між Перекопом і Євпаторією здіймається до 100 м і творить т. зв. Тарханкутське піднесення. Поза тим простягається монотонний майже безводний степ. Лише на підгір'ї, розмитім р. Салгіром та її притоками, починається різноманітний краєвид. Береги низовини низькі й позасипувані пісками, для пристаней непридатні. Здовж озівського берега тягнеться низька і довга Арабатська коса, яка відділює від Озівського моря затоку, зв. Гниле море або Сиваш. На низовині виступають кількома групами озера. На самій півночі півострова, біля Перекопського перешийка — Перекопські озера, на північному заході — Євпаторійські озера. З них найбільше озеро Сасик і на північний захід від нього озеро Донузлав. Озера мілкі, підчас літніх посух майже зовсім висихають, осаджуючи на дні сіль.

Населення Кримської низовини рідке, в середньому коло 25 людей на 1 кв. км (густота населення цілого Кримського півострова більша — 43 мешканців на 1 кв. км.).

З національного погляду — населення мішане. Давніх мешканців півострова — татар — небагато. Більшість творять нові поселенці: українці, москалі, німці й інші.

Населення промишляє головно годівлею худоби й землеробством, у меншій мірі займається рибальством, добуває сіль, тощо.

Найбільше місто Євпаторія (30.000 мешк.), розташоване на морському побережжі над затокою. Пристань має за-

лізничну сполуку з півостровом. Місто сягає своїм початком передхристиянських часів. Недалеко Євпаторії знаходиться група солоних озер.

В північній частині низовини на перехресті залізничних шляхів лежить місто Джанкой (10.000 мешк.). Інші оселі малі й рідко розкидані по степу.

28. ДОЛІШНЬО-ДОНСЬКА НИЗОВИНА

Положення і загальна характеристика. Східним продовженням Причорноморської низовини є низовина над долішнім Доном, сполучена з нею вузькою Приозівською низовиною. Західну її межу творить р. Калмібс, східну — горбовина Ергені, південну — долина ріки Єї й заглибина Манич, а на півночі продовжується, як Середньо-донська низовина, аж до південних схилів Осередньої височини.

Краєвид Долішньо-донської низовини в безпосереднім сусідстві з морем майже не різниться від краєвиду Причорноморської низовини. Дедалі від моря рівнинний характер прибережної смуги зникає, низовина поступово підноситься у всіх напрямках і переходить у горбовину.

На сході, більш-менш на півдні від Царицина, низовина досягає найбільшої висоти й крутим та високим (місцями до 70 м) східцем спадає до Прикаспійської низовини. Цей східець порозриваний річками, а коли дивитися на нього із сходу, має мальовничий гірський краєвид. Тому й називають його горами Ергені.

Заглибина Манич, яка творить південну границю Донської низовини, це зниження, що ним, мабуть ще в найновішій геологічній добі, з'єднувалося Чорне море з Каспійським. До заглибини вливаються дві річки, що витікають із Ставропольської височини. Це: Ягорлик й Калаус. Влившись в заглибину, річка Калаус ділиться на дві окремі річки (це т. зв. явище біфуркації). Одна з них, під назвою Східний Манич, тече на схід і губиться в пісках Прикаспійської пустелі, друга тече на захід, перетікає через довге й мілководне озеро Гудило (10 км завширшки і 80 км завдовжки), з'єднується з Ягорликом і, як ріка Західний Манич, вливається до Дону.

Долішньо-донська низовина є степовою країною, поперегиною глибокими й широкими долинами рік.

Клімат і ріки. Найбільша ріка низовини — це Дін, четверта щодо довжини і сточища ріка Європи. В нижній течії він широкий і глибокий, долина розлога й багниста.

Правий беріг вищий від лівого. Навесні ріка виливає й затоплює долину на кільканадцять кілометрів ушир. Важливіші притоки цієї частини Дону — Сал і Манич з лівого боку, а найбільша притока Дону річки Дінець і Тузлів з правого боку. Інші ріки Долішньо-донської низовини: Кальміус, Міус, Кагальник і Єя вливаються просто до Озівського моря. Підсоння низовини посушливе — степове. Задушливість зростає в східному напрямі. Тому дедалі на схід, землеробство робить місце годівлі худоби.

Населення й міста. Населення країни рідке, в середньому 33 людей на 1 кв. км. Густише заселена лише західна частина. В східному напрямі густина населення меншає, доходячи до 10 людей на 1 кв. км і менше. Українці замешкують головню всі землі на захід від долішнього Дону, а на схід — лише сточища річки Манич, Єї та горішнього Салу. А так, то вони є в меншості. Побіч українців живуть донські козаки.

Найбільше місто Долішньо-донської низовини — це Ростов (510.000 мешк.), розташований над дельтою Дону. Місто є великою пристанню й має розвинену промисловість: машино-будівельну, автомобільну, будови кораблів, хемічну, деревообробну, паперову, сільсько-господарську, харчову, одягову й іншу. Населення мішане. Перше місце щодо кількості займають москалі. Місто лежить на дуже важливому залізничному шляху Баку — Москва. Нижче Ростова, на лівому березі Дону, лежить давня татарська твердиня Озів (25.000 мешк.), відома в нас з народних дум. Над Озівським морем розташувалися інші важливі пристані. До них належить Таганріг (189.000 мешк.). Місто має високо розвинену промисловість електротехнічного приладдя, важку, шкіряну, мельничу й олійну, харчову, тощо. Єйське (45.000 мешк.), з фабриками тракторів і рибних консерв. На лівому березі долішнього Дону лежить важливий комунікаційний вузол Батайське (37.000 мешк.), над притокою Дону Тузловом Новочеркаське (87.000 мешк.).

29. КУБАНСЬКА НИЗОВИНА

Положення і загальна характеристика. Кубанська низовина простягається між Озівським морем на заході і Ставропільською височиною на сході; північну її границю творить ріка Єя, ріка Манич і озеро Гудило, на півдні сягає аж по Кавказьке підгір'я.

Кубанська низовина — це ідеальна рівнина, яка підвищу-

ється лагідно до сходу і півдня. Лише тут на півдні й на сході краєвид трохи різноманітніший, поверхня порита балками й яругами.

З геологічного погляду Кубанська низовина — це колишня частина морської затоки. Ріки, що стікали з Кавказу, занесли її на кількасот метрів грубими шарами осадових матеріалів: ріни, пісків і глеїв, прикритих зверху грубим шаром лесів і чорнозему.

Клімат і ріки. Підсоння Кубанської низовини тепле й лагідне. Середня температура січня вища як -2° , температура липня перевищує 23° . Опадів розмірно багато. Їх сума більшає в напрямі гір. Зате країна на північ від р. Кубані бідна на опади, суха й степова.

Найбільша ріка Кубанської низовини, від якої пішла й назва країни — це Кубань. Ріка витікає з-під найвищого кавказького верха Ельбруса (5.629 м) і тече спершу глибокою долиною на північ, як рвучка гірська річка. В горах дістає ще дві великі притоки: Великий і Малий Зеленчук. Під м. Невинномиськом вона поширює свою долину і має вже вирівняний спад. Від того міста скручує на північний захід. Під Армавіром покидає гори. Тут дістає ще одну більшу притоку Уруп. Яких 50 км нижче Армавіра — Кубань тече на низовину. Тут майже під прямим кутом скручує на захід, навіть із малим відхиленням до півдня. Під Усть-Лабинською вливається до Кубані найбільша її притока Лабань, що витікає з Кавказу. З Кавказу витікають також інші притоки Кубані, р. Біла й Шиш. Праворуч простягається засушливий степ і відсіль не має Кубань ні одної притоки. При гирлі ріка ділиться на рукави і творить дельту. Один з рукавів тече на південь до Чорного, а другий на північ до Озівського моря (до Темрюцької затоки). Дельта Кубані, як і цілий Таманський півострів, багніста. Повно тут озер і болотяних вульканів.

Завдяки родючим ґрунтам і лагідному підсонню на Кубанській низовині розвинулося якнайкраще землеробство. Вирощують тут головню пшеницю, т. зв. кубанку, і ячмінь; з інших рослин — соняшники (найбільше з усіх українських земель). Поруч хліборобства розвинулося тут садівництво й баштанництво (вирощування кавунів, динь, огірків, тощо).

Населення й міста. Населення Кубанської низовини українське. Здебільшого це нащадки запорозьких козаків, які поселилися тут після зруйнування Запорозької Січі з кінцем XVIII століття. В боротьбі з місцевим населенням козакі по-

ширили свої посілості аж на схили Кавказу і Ставропільської височини. Козаки мали свою самоуправу. Мали великі права й вольності. Поруч козаків осідало й інше населення, головню українські селяни з перенаселених областей. По революції 1920 р. прийшли великі зміни, які допровадили до винищення великої частини українського населення.

Оселі на Кубанській низовині дуже подібні до осель середньої України. Їх характер залежить від місця, з якого походили поселенці. Найбільше місто — це осередок краю і столиця Кубанщини Катеринодар (204.000 мешк.), розташований над Кубанню, заснований 1794 р. Це головний осередок торгівлі сільсько-господарськими плодами. Катеринодар є також важливим промисловим осередком. Тут працюють дистилярні нафти, фабрики промисловости — деревної, одягової, а головню олійної та рільничої. Над Озівським морем лежить пристань Кубанщини Єйське (45.000 мешк.). Друга пристань, яка обслуговує Кубанську низовину, це Новоросійське, розташована на чорноморському побережжі Кавказу.

30. ПРИКАСПІЙСЬКА НИЗОВИНА

Остання на сході країна південної української низовинної смуги — це Прикаспійська низовина. Вона простягається на схід від Ставропільської височини. В напрямі Каспійського моря вона постійно знижується й переходить у депресію, поверхня якої лежить пониже рівня океану (поверхня Каспійського моря є на 26 м нижча від рівня океанів). Прикаспійська низовина — це встелена пісками степова або степово-пустинна рівнина. Через брак атмосферних опадів у надморській смузі степ переходить у пів-пустиню, вкриту пісками. Під подувом вітру, піски громадаються у високі видми-бархани, які змінюють своє положення. Через низовину протікають до Каспійського моря дві ріки: Кума й Терек. Одначе їх не вистачає для наводнення краю, і навіть у часі довготривалих посух вони втрачють воду й не доходять до моря.

Увесь простір Прикаспійської низовини ще в останній геологічній добі був залитий морськими хвилями. Каспійське море заливало цілу депресію, й через Маницьку заглибину з'єднувалося з Чорним морем, яке не було ще сполучене з Середземним. Коли ж потворилися протоки Босфор, море Мармара й Дарданели, Чорне море сполучилося з Середземним і знизило свій рівень. Тоді Каспійське море відділи-

лося, й протягом довгих віків внаслідок сильного випаровування й малого прибутку води зменшувалося та відслонювало своє дно, з чого й виникла депресія.

Населення Прикаспійської низовини рідке. Українці поселилися над ріками Кумою й Тереком, де займаються землеробством, розводять плянтації бавовника, випасають худобу, тощо. Побіч українців в степу живуть ще москалі і давніші монгольські народи: киргизи, калмики, ногайські татари й ін., які промишляють головно тваринництвом. Треба відмітити, що большевики своєю господарською політикою спричинили винищення худоби — єдиного багатства степових народів, і через це спричинили повну господарську руїну краю.

СМУГА ГІР

Південну смугу українських етнографічних земель творять пасма складчастих гір: Карпат, Кримських гір і Кавказу. З уваги на час їх виникнення — це гори молоді, бо вони остаточно оформилися в третинному періоді Кайнозойської ери — менше більше в тому самому часі, що й інші високі гори Європи (Піреней, Альпи, Балкани) й Азії. Із згаданими горами українські гірські споруди стоять у тісному зв'язку і творять ланки дожелезного гірського ланцюга, що тягнеться через обидва суходоли — Європи й Азії, від Атлантичного до Великого океану.

В порівнянні з величиною площі всієї української території, гори займають лиш одну десяту частину площі українських земель. Тому їх вплив на цілість життя українського народу невеликий. Найбільше зв'язані українці з Карпатами, які вони заселили в непам'ятних часах. Карпати вплинули на витворення окремого типу населення. Український верховинець різниться від мешканця рівнин більшою відпорністю, почуттям самостійності, великою свободолюбивістю й особистою відвагою, прив'язанням до старовини й неподатливістю на чужі впливи. Крім того, Карпати давали захист українському населенню перед напором чужинців. Цим можна пояснити і далеко на захід висунений лемківський „півострів“, який задержався українським, хоч сусідні рівнинні країни опанували чужинці: на півночі — поляки, на півдні — словаки. Проте, внаслідок численних і догідних до переходу перевалів, Карпати не творили непроходимої запори перед напором чужинців з півдня, хоч — з другого боку — завдяки легкому сполученню, українське населення розсілося на обох

схилах східних Карпат і перейшло навіть на Закарпатську низовину.

До Кримських гір і Кавказу українське населення дійшло щойно в останніх віках.

31. КАРПАТИ

Положення і загальна характеристика. Карпати — це гори складчасті, середньої висоти, які розташувалися на південному заході українських земель. Вони тягнуться великою дугою яких 1300 км завдовжки від Братислави (Пресбург) над Дунаєм, де наближаються до Альп, до Залізної Брами біля Оршови над долішнім Дунаєм, де межують з Балканськими горами.

Довгу карпатську дугу поділяють на три частини: Західні Карпати, що тягнуться від Дунаю до долини Попраду й Теплої, Східні або Лісні Карпати — від Попраду до молдавської Золотої Бистриці і Вишової, і південно-східні або Семигородські Карпати — від Золотої Бистриці й Вишової по Залізну Брамун над Дунаєм.

До української території належить ціла частина Лісних Карпат. Із Західних Карпат на українські землі заходять лише три гірські групи. Це: Спишська Магура, розташована в коліні р. Попраду, Чергівські гори — між долинами Попраду, Теплої й Ториси, і Бранисько — на південь від Спишської Магури між долинами Попраду, Ториси і Гернаду.

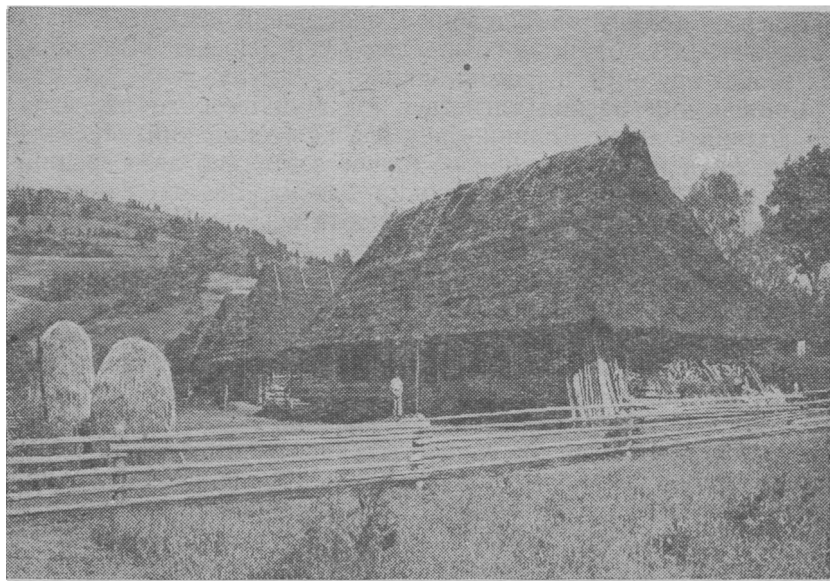
Українські — Лісні Карпати можемо поділити на три подовжні смуги: крайну північну або зовнішню, середню, т. зв. Полонинський Бескид, і південну, т. зв. Вулканічні Карпати. Всі три смуги відділені від себе широкими подовжніми долинами. Вони різняться між собою як зовнішніми формами, так і геологічною будовою. Північна і середня смуга збудована з флішу: пісковиків, лупаків, ілів та інших осадових мало відпорних на вивітрювання порід, південна навпаки — з вивержених вулканічних порід.

а) ПІВНІЧНА СМУГА УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТ

Північна смуга Українських Карпат поділяється поперечними долинами на чотири пасма: 1) Лемківський або Низький Бескид, що тягнеться від долини Попраду на заході до долини Ослави (лівобічної притоки Сяну) і Лаборця або Лупківського перевалу на сході, 2) Бой-

ківський Бескид — від Лупківського перевалу до долини Опору, 3) Горгани — від долини Опору на заході до долини Прута й Чорної Тиси на сході, і врешті 4) Гуцульський Бескид — між долиною Прута і долиною Золотої Бистриці.

Лемківський або Низький Бескид — це найнижче пасмо в північній смузі українських Карпат. Їх верхи плоскі, ладно заокруглені, вкриті грубим шаром глини. Де-не-де ви-

Обр. 35. Бойківські Карпати. Селянська хата на тлі вилісненого схилу гірського пасма.

ступають з-під неї м'які пісковики й лупаки. Долини подовжні і поперечні — широкі й вирівняні. Тому Низький Бескид легко доступний. Висота гір незначна. На цілій, близько 150 км, довжині гірські верхи лише в двох точках доходять до 900 м висоти, а так усюди нижче 700 м. Карпати в Низькому Бескиді найвужчі. З південної сторони вдирається вглиб гір велика низовинна затока; південна й середня смуга гір зникає, залишається лише зовнішня — північна. Найбільше зниження гірського пасма виступає при джере-

лах Вислоки й Ослави, по північному боці Карпат, та Ослави й Ляборця — по південному. Дуклянський перевал, давній комунікаційний шлях з Галичини на Угорщину, має всього 502 м висоти. Лупківський перевал, яким переведено залізничний шлях, 584 м висоти.

Рослинне покриття Низького Бескиду бідне. Ще донедавна гірські схили були вкриті густими пралісами. Сьогодні вони винищені. Їх місце зайняли бідні ґрунти й сіножаті. На жаль, користі з хліборобства малі. Дощі розмивають тонкий шар родючого ґрунту, який не має опори в рослинах і зсувається в долину та відслонює неродючий цілець. Єдино-важливі з господарського погляду середгірські кітловини, вистелені грубими шарами річкового намулу.

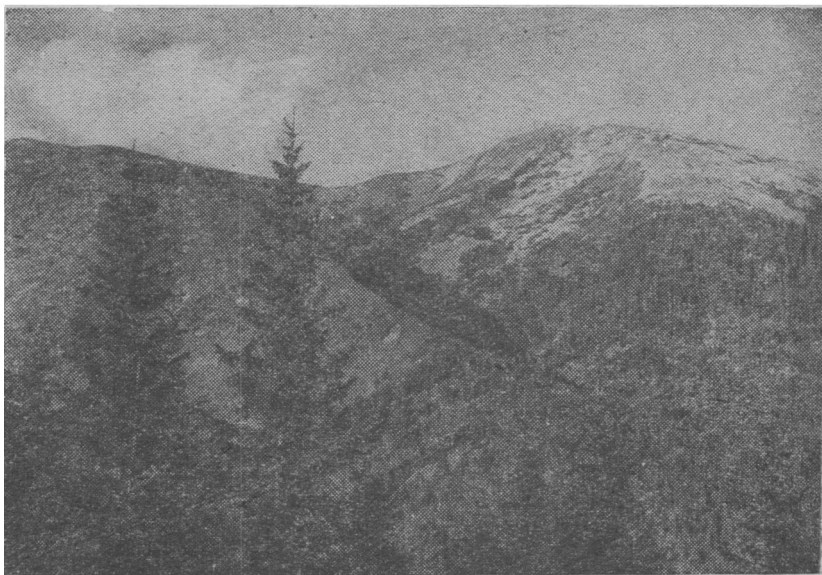
Бойківський Бескид тягнеться від Лупківського перевалу до долини Опору. Долини Сяну й Ужа (Ужоцький перевал) ділять його на дві частини — нижчу західну т. зв. Середній Бескид і вищу східну — Високий Бескид. Взагалі гори тут вищі, чим у Низькому Бескиді. Висота вершин зростає з заходу на схід. До найвищих належить — Пікуй (1405 м), Галич (1335 м) і інші. Верхи гір лагідно заокруглені, долини — як поздовжні так і поперечні — широкі, русла рік досить вирівняні. З рік найважливіші: Сян, Стрий і Опір, що течуть на північ, і притока Ляборця — Цирока, Уж, Ляториця і Велика Ріка, що течуть на південь до Тиси. Південні схили гір крутіші й більш мальовничі, ніж північні. Гори досить сильно заліснені. В лісах північних гірських схилів ростуть переважно хвойні дерева — смереки й ялиці, на нижньому поверсі гірських схилів — бук, на південних схилах переважають букові ліси. Верхи встелені зеленими трав'янистими полонинами. Орної землі небагато, лише на найнижчих частинах гірських схилів.

Горгани простягаються на схід від Високого Бескиду й тягнуться аж до Яблоницького перевалу, до долини Прута й Чорної Тиси. Гірські хребти Горганів короткі, сильно порізані річковими долинами. Притоки Дністра: Лімниця, Солотвинська й Надвірнянська Бистриця і притоки Тиси: Терешва й Тереля спливають глибокими проломовими долинами. Найвищі верхи Горган: Горган ілемський — 1589 м, Попадя — 1742 м, Буштул — 1693 м, Ігровище — 1807 м, Сивуля — 1820 м, Добошанка — 1757 м, Синяк — 1664 м, Хомяк — 1544 м.

Горгани збудовані з твердого, ясно-сірого, т. зв. ямненського пісковика. Цей пісковик, вітрюючи, розпадається на великі каменюки, звані цекоти або грехоти, які завалюють

верхи гір. Тут понад лісами й полонинами простягаються кам'янисті пустелі, непорослі жадною рослинністю.

Горгани належать до найбагатіших на ліси частин Карпат. Буйні смерекові й ялицеві праліси вкривають їх схили аж до висоти 1500 м. Де-не-де збереглися ще кедриніві скупчення. Понад лісами простягається до кілька сот метрів широка смуга низькорослої гірської сосни — жерепу, повище де-не-де полонини та простори, вкриті цекотами.

Обр. 36. Карпати. Вид на Грофу в Горганах.

В лісах живе ще доволі дикого грубого звіря. Останніми часами начислювано коло 170 ведмедів, 200 вовків, 70 рисів, понад 3000 оленів, крім того багато дрібних лісових тварин.

Гуцульський Бескид простягається на схід від Горганів. Це найвища й найкраща частина Українських Карпат, оспівана в народній поезії. Велетенські гірські верхи підіймаються високо понад темною гушавиною смерекових і ялицевих лісів та зарисовуються на обрїю своїми лагідно заокругленими лініями. Лише на південній стороні, де в будові гір взяли участь тверді породи, пісковики й кристалічні лупаки, виступають смілі й гострі форми. Тут у середній і південній смузі Чорногори виступають найвищі верхи:

Говерля — 2058 м, Піп Іван — 2026 м, Петрос — 2020 м і інші. Всі ці верхи, з малими винятками, банясто заокруглені, з лагідними схилами.

В одностайно похилені й лісами вкриті схили повгризалися гірські потоки, які утворили глибокі й вузькі долини. Де-не-де серед одностайно похилених схилів виступає кітловина. Круті стіни замикають її від сторони верхів. З другого боку замикає її скелястий поріг або насип. Кітловини де-не-

Обр. 37. Черногора зимою. Полонини вкриті грубим настилом снігу. Чудові лешатарські терени.

де виповнені водою, яка переливається через поріг і водопадом рине вниз. Де-не-де дно кітловини вистелене камінням, рінню та поросле торфом. На дні кітловин лежать у безладді каменюки, звичайно з одного — спіднього боку вирівняні й вигладжені. Кітловини — це наслідок діяння льодовиків, які колись за льодової доби розвинулися в найвищих частинах Карпат. В кітловинах чи т. зв. карах збирався сніг, який тут перетворювався в лід і перемішувався із скелями, що зсувалися з крутих схилів. Тепер у Карпатах льодовиків немає. З колишніх — лишилися лише сліди у вигляді згаданих льодовикових карів і долин, що здебільшого вже переформо-

вані текучою водою. Ріки Гуцульського Бескиду течуть гарними долинами. З тих рік треба згадати: Прут, Рибницю, Білий і Чорний Черемош, що течуть на північ, і Тису, яка витікає з-під Говерлі й тече на південь. В долинах досить багато гарних водопадів та шипотів.

Донедавна Чорногора була вкрита буйними пралісами. Ліси покривали всі нижчі верхи аж до 1600 м висоти. Понад лісами простяглися полонини, які в Чорногорі найбільш просторі й мальовничі. З корисних копалин Гуцульського Бескиду треба згадати манган і графіт, родовища яких відкрито в смузі кристалічних лупаків у витоках Черемоша.

Продовженням Гуцульського Бескиду у південно-східному напрямі є т. зв. Мармаросько-буковинська верховина і Чивчинське пасмо. Висота окремих верхів перевищує 1500 м (Мармароський Піп Іван 1940 м, Стіг 1655 м). Краєвид гір дикий. Верхи гір переважно шпильсті, наїжені скелями, мають альпійський характер. Тому й називають деякі географи ці гори Мармароськими або Гуцульськими Альпами.

б) ПОЛОНІНСЬКИЙ БЕСКИД

Полонина Рівна. Крайня від заходу група Полонинського Бескиду, що розташувалася на південь від Високого Бескиду між долинами Ужа і Ляториці, це — Полонина Рівна. Вона має форму високого чотирибічного столива, поверхня якого дуговато вигнута і слабо хвиляста, підноситься до кількасот метрів понад довколишні верхи і хребти. Схили цього гірського столива дуже круті. Найвищі верхи бачимо на його краях. Властивий верх Полонини Рівної (1482 м) лежить на північному краю.

Полонина Боржава — це друга з черги група Полонинського Бескиду. Вона розташувалася між долинами Ляториці на заході і Великої Ріки на сході, на південь від Гортанів. Боржава — це один з найдовших (понад 50 км) і найбільш суцільних хребтів Полонинського Бескиду. Круті верхи головного хребта: *Томнатик* (1347 м), *Великий Верх* (1598 м), *Магура* (1519 м), *Граб* (1374 м) і інші вистрілюють місцями понад 400 м над границю лісів і являють собою величний, високогірський краєвид. Верхи вкриті гарними полонинами, місцями гушавниками лелича. На північ і південь виходять із головного хребта бічні рамена. З них найдовше південне рамя *Стогів* між долинами Ляториці і р. Боржави, з головним верхом *Стіг* (1679 м). Хребти, вкриті буйними лісами, належать до найкращих у Карпатах.

На схід від Боржави, між долинами Великої Ріки і Терелі, розташувалася невелика площею Полонина Мерша з головним верхом, що зветься Боярським (1330 м).

Полонина Красна простягнулася на схід від Терелі аж до поперечної долини Терешви. До найвищих вершин цього пасма належать: Красна Полонина (1526 м), Гропа (1568 м) і інші. На південь Красна висилає довгі бічні рамена, які вповнюють всю площину між головним хребтом і відповідною частиною Вулканічного пасма.

Свидівець — це остання східна ланка Полонинського Бескиду, яка розташувалася між долинами Терешви і Чорної Тиси. Висота верхів зростає у східному напрямі. До найвищих вершин належить двоверха Близниця (1883 і 1878 м, присліп між обома верхами 330 м нижчий), Тагульська (1774 м), Тодяська (1766 м), Стіг (1707 м) і інші. В південному напрямі відходять від головного хребта бічні рамена, т. зв. плайки, висота яких також дуже значна.

Верхи Свидівця, Красної, Мерші й інших хребтів Полонинського Бескиду вкриті полонинами і тим основно різняться від сусідніх Горганів, засипаних каменистими цекотами. Долини рік глибокі. Різниця висоти між верхами і долинами рік, що їх обмивають, переходить 1000 м (напр., Стіг у Боржавах підноситься поверх 1300 м понад сусідню долину р. Вічі, притоки Ляториці). У вищих групах Полонинського Бескиду, подібно як і в сумежних горах північної смуги, багато слідів колишнього зледеніння Карпат, часті кітловаті заглибини — кари, заокруглені долини, закидані валунами тощо. Східні групи Полонинського Бескиду, подібно як і Горгани, належать до найдикіших і найкращих, а через це вони у багатьох випадках задержали первісну ненарушену красу, праліси, тварини.

в) ВУЛЬКАНІЧНА СМУГА КАРПАТ

На півдні від Полонинського Бескиду простяглася південна смуга Українських Карпат — Вулканічні Карпати. Виникнення цієї смуги в'яжеться тісно із геологічною будовою Карпат. Внаслідок великої напруги горотвірних сил підчас підіймання північної і полонинської смуги Карпат утворилася на південному боці в землі глибока і довга щілина; нею дісталася на поверхню вулканічна лява, що сціпеніла й утворила гірську смугу. Гори Вулканічних Карпат не творять одноцільних хребтів, що тягнулися б в одному напрямі. Це радше згуртування здовж одної лінії низки перстневих

гірських валів, які замикають округляві або еліпсоваті китловини колишніх вулканічних кратерів. Іноді така китловина, виповнена водою, творить озеро (напр. Морське Око у Вигорляті). Вулканічні Карпати на загал нижчі від описаних флішових смуг. Верхи переважно заокруглені, рідко гострі, схили лагідні.

Вулканічні Карпати, що тягнуться від долини Лабірця на захід до долини Самоша на сході, поділені річковими долинами Ужа, Ляториці, Боржави і Тиси на п'ять груп. Крайня західна група носить назву Вигорлят, слідує — Анталівська Поляна, далі ідуть: Великий Діл, Тупий і Гутинські гори.

Вигорлят. Ця група вулканічних Карпат розташувалася між долиною Лабірця на заході і долиною Ужа на сході. Це гори невисокі. Найвищі верхи піднімаються мало понад 1000 м (Вигорлят 1074 м, Мотрогон 1019 м), а так їхня висота коливається між 600 і 1000 м. Гірські вали уложені звичайно в перстені і тому їхній напрям міняється. Гори розмиті глибокими долинами річок. Схили переважно лагідні, вкриті лісами.

Анталівська Поляна — це друга частина вулканічної смуги. Вона тягнеться від долини Ужа до долини Ляториці. І ця група, як і попередня, складається з гірських перстенів, з поміж яких найважливіші Анталівська Поляна з верхом 971 м, далі — перстень Маковиці (978 м) і перстень Солочинського Синяка (з найвищим верхом 1005 м). Північні схили гір круті, південні лагідні. Форми верхів і хребтів дуже різноманітні, переважно банясті. Долини річок широкі.

Великий Діл тягнеться від долини Ляториці до долини Боржави. В тій гірській групі виступають знищені стіжки колишніх вулканів, як Борлів Діл (1022 м), Бужора (1086 м) і ін.

На схід від Великого Ділу, між долиною Боржави і Тиси, розташувалася невелика група, звана від найвищої гори Тупого Верха (878 м) Тупим. Гори тут невисокі; їх верхи рідко де вищі від 800 м. Як відприски Тупого можна вважати високі горби вулканічного походження, положені далеко обабіч головної гірської групи. Це: Чорна Гора (568 м) над Севлюшем і Замкова Гора (333 м) в Хусті.

Дальшим східним продовженням Вулканічних Карпат є Гутинські гори, розташовані на південь від Тиси. З цієї гірської групи належить до української етнографічної території лиш західна її частина з вершинами: Широкий Верх (805 м), Вишківський Верх (917 м) і ін.

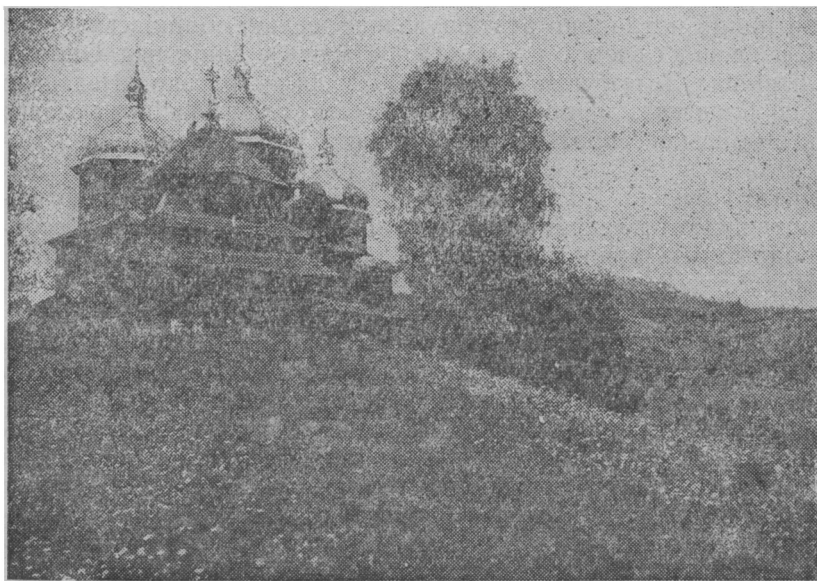
НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЧАСТИНИ КАРПАТ

Населення української частини Карпат можна поділити на три племена, які різняться говором, питомою собі культурою і навіть відмінними прикметами духа і тіла. Західну частину Карпат аж до Лупківського перевалу заселяють лемки, на схід від них аж по Бистрицю Солотвинську т. зв. цілий Бойківський Бескид і західну частину Горганів — бойки, а східну частину Карпат — гуцули.

Лемки і Лемківщина. Лемки заселяють окраїни Західних Карпат і пасма Низького Бескиду, себто частину Карпат від Татр до Лупківського перевалу. Таким робом лемки — це найдалі на захід висунене українське плем'я, яке прив'язане любов'ю до рідної мови, народу й релігії, успішно протиставилося винародовним впливам чужинців — поляків і словаків і зберегло прадідну землю. На жаль, лемківські гори бідні. Грунти неродючі й не можуть виживити досить густого населення. Тому населення рік-річно сходить із своїх гір та шукає праці й прожитку на долах або виїздить до чужих країн. Колись Лемківщина була вкрита густими пралісами, та їх безпощадно винищили, забираючи землю під збіжжя й картоплю. Винищення лісу вплинуло дуже некорисно на глинясті гірські ґрунти. Ліси берегли своїм корінням родючі шари ґрунту. З хвилиною, коли ліси вирубали, дощі почали змивати ґрунт та зносити його на доли, залишаючи неродючу цілину. Внаслідок того пропадає праця хлібороба. Винищення лісів і жидівський визиск довели лемків до тяжкої нужди, як від половини ХІХ століття виганяла їх на роботу за море, головню до З'єдинених Держав. Відтоді надслані з Америки заробітки були головною підпорою сільського господарства. Одначе великою перешкодою в відродженні господарства лемка був низький освітний рівень і своєрідна національна свідомість. Лемко став піддаватися впливам ворожої агітації москвофілів. В рр. 1927—1931 москвофіли спільно з поляками довели до церковного раздору, що безкорисно з'їдав творчі сили народу, та давав притоку до вмішування ворогів у всі справи. Та, на щастя, ця робота ворогів стрінулася з належним відпором національно-свідомих лемків, які почали організуватися в українські товариства, закладати кооперативи, тощо, та довели до національного відродження. Осередком відродженецького руху став Сянік (15.000 мешк.), розташований над Сяном при шляху підгірської залізниці. Тепер Сянік є важливим осередком господарського й культурного життя цілої Лем-

ківщини. З інших міст назвемо Дуклю, що розташувалася при найнижчому карпатському перевалі, далі — Горлиці над р. Ропою; з живців згадаємо Криницю у західній Лемківщині і Романів — у східній.

Найбільші міста закарпатської Лемківщини — це Пряшів (осідок єпископа) і Бардіїв. Треба відмітити, що загальне число українського населення на закарпатській

Обр. 38. Церква на Бойківщині у стрийських горах.

Лемківщині (прилученій до Словаччини) переходить 100 тисяч. Закарпатські лемки держаться головно гір; долини заселені в більшості словаками.

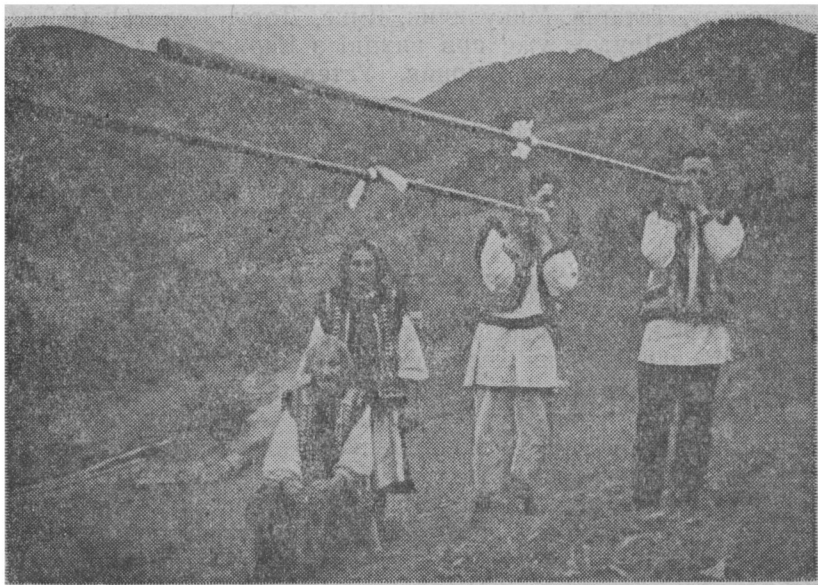
Бойки й Бойківщина. Бойки заселяють Бойківський Бескид і Горгани по Бистрицю Солотвинську. Це одна з найсвідоміших груп українського народу. З природи тихі, лагідні й спокійні, твердо стоять при батьківських звичаях і обичаях. Колись, у давнину, бойки були панами лісів, полонин і ґрунтів. Та згодом усі маєтки перейшли в руки чужинців — поляків і жидів, частинно позабирані силою, частинно повидурювані за безціня. У часах займанщини став

бойко найманим робітником у чужинців, або виїздив на заробітки до Америки. Одначе вже від кількох десятків літ зазначилося сильне змагання за господарський, головню купецький і культурний розвиток.

Великих міст на Бойківщині немає. Невеликі міста розбудувалися головню над річками при залізничних шляхах. До них належать: Турка над Стриєм (10.000 мешк.), Сколе над Опором (8.000 мешк.); вони мають значення як осередки торгівлі і деревної промисловости. При гирлі Опору, в гарній затишній китловині розташувалося велике бойківське село Синевідське Вижне (5.000 мешк), вище над Опором літниця: Зелем'янка, Гребенів, Тухля, Славсько. Недалеко від Славська, лівобіч Опору, стоїть гора Маківка, славна з героїської боротьби Українських Січових Стрільців з москалями в 1915 р. Над Лімницею розташувалося відоме літнице і живець Підлюте. Над правобічною притокою Солотвинської Бистриці, р. Манявкою, серед мальовничої природи стоять руїни старезного монастиря Манявського Скиту. Над Надвірнянською Бистрицею лежить Надвірна (9.000 мешк.) і Битків з копальнями нафтової ропи.

Міста Закарпаття розташувалися головню над притоками Тиси. На правому березі р. Ужа на залізничному шляху, що через Ужоцький провал сполучує Закарпаття з Галичиною, лежить Ужгород (26.000 мешк.) — головне місто Закарпаття. Тут зберігся старовинний княжий замок з XIII ст. За Чехословаччини місто стало осередком просвітянського руху Закарпаття. Після поділу Чехословацької Республіки Ужгород прилучено до Мадярщини. На лівому березі ріки Ляториці розташувався другий осередок українського життя Мукачів (26.000 мешк.). Це одно з найдавніших міст Закарпаття. На крутій скелястій горі „Замкова Паланка“ стоїть замок князів Коріятовичів. Тут стояв кіш Українських Січових Стрільців підчас першої світової війни. До 1775 р. місто було осідком греко-католицького єпископа. На українсько-мадярському пограниччі серед мальовничого краєвиду на вулканічній горбовині, покритій винницями, розташувався Берегів. Далі на схід при устю Великої Ріки до Тиси лежить колишня (1938—39) столиця Карпатської України Хуст (18.000 мешк.). На крутій горі стоїть замок, побудований ще в XI столітті. З інших місцевин Закарпаття треба згадати Славяву над Ляторицею, від якої на захід розташувалися родовища залізної руди і навіть золота, Іршаву з копальнями залізної руди; над Тисою лежить Тячів і Солотвина з копальнями кам'яної соли.

Гуцули і Гуцульщина. Трете українське верховинське племя — це гуцули. Вони заселяють східну частину Карпат, на схід від Надвірнянської Бистриці, та східну частину Закарпаття. Гуцули — це одна з найкращих расових груп українців. Є вони високого росту, темноволосі. Гарна верховинська природа вплинула на їх вдачу. Гуцули веселі, гостинні, люблять природу, прив'язані до своїх гір, звичаїв, мови, релігії, мають хист до малярства й різьби, ткацтва, килимкар-

Обр. 39. Гуцули на тлі гірського краєвиду.

ства, гончарства; їх вироби здобули собі славу далеко поза Гуцульщиною. Вони витворили свій окремий тип будівництва. Гарно виглядають на тлі гірської зелені гуцульські двори й трибанні церкви.

Гуцули промишляють випасом худоби, працюють при вирубі й сплаві дерева, тощо. Велика частина населення знайшла працю при добуванні нафти (в околиці Надвірної й Космача), бурого вугілля (в Джурові), кам'яної соли й сільної ропи — в Делятині, Ланчині, Молодятині і ін.

З господарського погляду Гуцульщина стоїть низько. Грабіжницьке господарювання жидів і чужих підприємців

винищило ліси й звірину. Просторі полонини попереходили були в руки жидів. Гуцули попали в матеріальну нужду. Щойно в недавньому часі, завдяки підвищенню освітнього рівня й національної свідомости, приходить в Гуцульщині повільний зріст добробуту.

Оселі Гуцульщини розкинені переважно по долинах. Найбільша з них — гірське село — Жаб'є (5.000 мешк.), розташоване в широкій гірській кітловині. В долині Прута зустрічаємо літництва: Ворохту, вихідна точка прогульок на Чорногору, Татарів, Микуличин, Ямне, Дору, Делятин (9.000 мешк.) над Прутом уже при виході з Карпат. Над Черемошем лежать: Буркут, Явірник, Устеріки, Яблониця, Кутя (5.000 мешк.), на захід від нього Косів (6.000 мешк.).

З міст південної (Закарпатської) Гуцульщини згадаємо хоч би Рахів над Тисою — з бідними родовищами залізної руди і золота, і Ясіння над Чорною Тисою — з копальнями нафтової ропи.

32. КАРПАТСЬКЕ ПІДГІР'Я

Положення і загальна характеристика. Уздовж північних зовнішніх карпатських хребтів простяглася горбовинна смуга, родюча й багата на мінеральні копалини: нафтову ропу, буре вугілля й ін., та густо заселена. Це — Підгір'я. Від сторони Надсяння й Наддністрянщини підноситься воно виразним, хоч невисоким порогом. У багатьох місцях цей поріг порозрізуваний річковими долинами. Карпатські ріки, стікаючи з гір, поширили при виході на рівнину свої долини, які непомітно зливаються з рівнинним краєвидом на півночі від Карпат.

Широкі й плоскі вододільні простори розташувалися в найрізноманітніших напрямках й нічим не нагадують карпатських пасм. Підложжя Підгір'я збудоване з шарів сірих глеїв, пісковиків і лупаків, які похиляються на південь. Але вони зрізані і вирівняні, вистелені шаром родючого лесу і глин. На загал підложжя не вплинуло на релієф (різьбу) поверхні, який залежить майже виключно від напряму річкових долин. Ці долини широкі, з плоским дном, вистелені грубим шаром ріни й піску. Уздовж берегів рік тягнуться широкі тераси, що лагідно підносяться в сторону гір. Характеристичний тут є напрям річкових долин. Вони в'ються по Підгір'ю й своїми закрутами нагадують долини низовинних рік. Це можна пояснити геологічною історією країни.

В часах діяння горотвірних рухів і формування Карпат

Підгір'я було ще якийсь час залите морськими водами, що на їх дні, вміру випаровування води осідала сіль, гіпс та інші розчинені в морській воді гірські породи. Згодом море висохло і в його дно, занесене намумом і пісками, почали вриватися карпатські ріки. В людській епосі Підгір'ям спливали в напрямі Чорного моря води льодовика. Вони стесали нерівності Підгір'я й перетворили його в рівнину. Ріки порозливалися широко, а їх крута течія нагадувала поліські ріки. Однак після льодової епохи Підгір'я піднялося разом із сумежними країнами — Карпатами й Поділлям. Ріки дістали більший спад та розпочали жвавіше вривати свої річища й поширювати долини, не змінюючи їх напрямку. Вони то й перетворили колишню рівнину на горбовину, якою і є тепер Підгір'я.

Увесь край укритий доволі родючим ґрунтом і має хліборобський характер. Лише де-не-де зеленіє буковий або смерековий і ялицевий ліс — залишок великого пралісу, що покривав ціле Підгір'я. Над ріками порозросталися зелені вільхи та верби.

Характеристичним явищем для Карпатського Підгір'я є широкі китловини, що простягаються у підніжжі Карпат, як, напр., китловина станіславівська й ін.

Підземні багатства. Підгір'я відоме як багата на земні копалини країна. Найважливіші з них: нафтова ропа й сіль. Нафтова ропа виступає в кількох місцях: на заході в околиці Ясла й Коросна, далі на сході в околиці Борислава та Надвірної. Добування нафтової ропи було весь час у чужих руках, головно жидів. Ці за півдарма відкуповували від невідомих українських селян нафтові поля та перепродували їх за дорогі гроші видобувачам нафти. Але часто й самі її добували, сильно збагачувалися, а наше селянство убожіло.

Запаси підкарпатської нафтової ропи в порівнянні в нафтовими джерелами З'єдинених Держав Північної Америки, чи навіть Кавказу або Румунії, невеликі. А проте вони дуже важливі з уваги на розташування майже в центрі Європи. Осередком добування нафти на Підкарпатті є Борислав (42.000 мешк.), сильно, але недбало розбудоване місто, з лісом вертільних веж. Нафтову ропу дестилують у Дрогобичі (33.000 мешк.), ще від часів Івана Франка важливого українському культурному осередку. Другий, менший осередок нафтового промислу це Надвірна (9.000 мешк.), розташована серед гарного краєвиду над Бистрицею. А втім нафтова ропа виступає на цілому Підгір'ї. Разом з нафтовою ропою йде добування земного газу й воску.

Друге важливе багатство Підкарпаття — це сіль. Виступає вона в двох видах: як кам'яна сіль — тільки на західному Підкарпатті, і як солоні джерела (солянки), що з їх води виварюють кухонну сіль. Солянки виступають уздовж Підкарпаття (Болехів, Надвірна, Калуш і ін.). Крім кухонної, добувають сіль калійну. Осередок її добування — Калуш (12.000 мешк.).

Населення і міста. У зв'язку з копальняними багатствами та родючими ґрунтами населення Підкарпаття дуже густе. Є райони, де густина людности доходить до 200 осіб на 1 км², а то й вище. Разом із тим багато тут містечок. До найкращих міст Підкарпаття належить важливий залізничний вузол Стрий (31.000 мешк.), де збігається п'ять залізничних шляхів. Місто чисте, гарно розбудоване, важливий освітній і господарський осередок. В межиріччі обох Бистриць — Солотвинської й Надвірнянської — розташувався Станиславів (60.000 мешк.), залізничний вузол, осідок українського єпископства, в 1918—1919 р. столиця Західної Области Української Народної Республіки. Над Дністром лежить старовинний Галич, сьогодні незначне містечко, колись столиця галицького князівства. Давній княжий город був розбудований мабуть на місці сьогодняшнього Крилоса, на південь від Галича. Розкопи помогли віднайти місце давньої катедри й інших будівель.

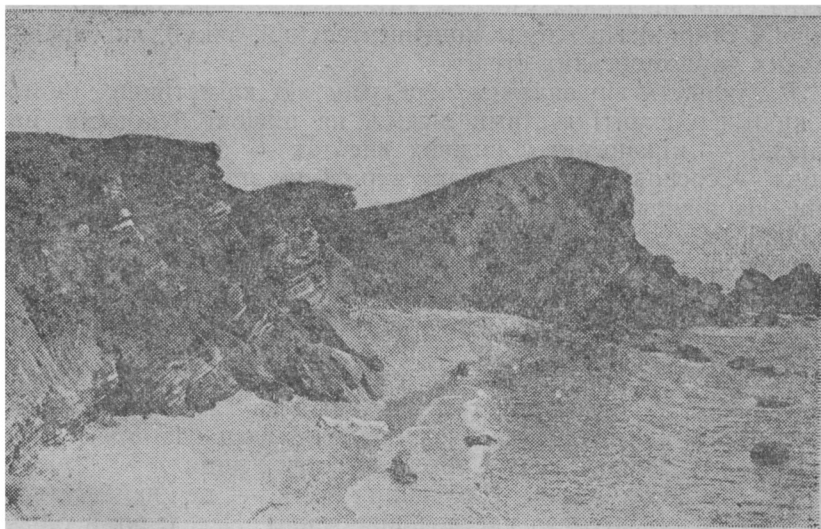
33. КРИМСЬКІ ГОРИ

Положення і загальна характеристика. Кримські гори це друга ланка української гірської смуги. Вони тягнуться вздовж південного берега Кримського півострова на відтинку 150 км завдовжки і яких 50 км завширшки. Це гори середньої висоти, мало де вищі від 1500 м. У західній частині Кримські гори складаються з двох рівнолежних хребтів. Північний (середньої висоти 580 м), збудований з м'якого білого вапняка, південний, вищий (до 1500 м) — з твердого сірого вапняка. Обидва хребти лагідно знижуються до півночі, а до півдня спадають круто. Південний хребет майже прямо вривається до моря, і, як дивитися на нього від півдня, здається суцільним високим муром.

Вершина цього хребта являє собою хвилясту площину від кілька десятків метрів до кількох кілометрів завширшки. Вона вкрита травою і творить гірські пасовища, звані в татарів — яйла. Звідсіля і хребет дістав назву Яйла. Де-не-де в Яйлі є зниження, т. зв. багази, через які прокладено

шляхи. Найважливіші з них це Байдарські ворота, Ай-Петрі й інші. У східній частині Яйла розбиті на окремі гори. Найвищі верхи Яйли це: Роман-Кош (1543 м) і Чатир-Даг (1524 м). Вершини переважної кількості гір, передусім у середній частині, плоскі і скидаються на великі столові масиви. Між горами простяглися долини, що використовуються для землеробства.

У Кримських горах, як і скрізь, де є вапнякові породи, розвинулися т. зв. красові (карстові) явища: лійки, печери,

Обр. 40. Крутий обрив південно-кримського побережжя біля Середнього Фонтану.

глибокі розколини, ями, тощо. Поверхня гір позакидана скелями, що під впливом вивітрювання понабирали химерних форм.

Щодо часу утворення, Кримські гори зачисляємо до гір молодих. Хоч, правда, складчасті рухи проявлялися вже з кінцем мезозойської геологічної ери, а проте найважливіші горотвірні фази припали, подібно як у Карпат, на кайнозойську еру. В часах складчастих рухів проявлялася сильна діяльність вулканів, творення щілин, скидів, тощо, головню на південній стороні. Сам південний гірський хребет тягнеться на краю великої скидової западини, яку зайняло Чорне море. Час-від-часу зазначаються тут і далші, хоч незначні,

пересуви земної кори, сполучені з землетрусами. Останній більший землетрус був у 1927 р.

Клімат і рослини. Клімат Кримських гір має загальні прикмети гірського клімату, що його головною рисою є більша кількість атмосферних опадів і знижування температури повітря із зростом висоти. Одначе з уваги на малу поверхню й невелику висоту гір, їх вплив обмежується лише до південної частини Криму. Гори заслонюють головно південне узбережжя Криму перед холодними вітрами півночі; через те їх клімат теплий, середземноморський. Середня температура січня південних узбереж хитається к. $+4^{\circ}$. Зате по північній стороні гір клімат континентальний, такий, як українських чорноморських степів.

Рослинність гір залежна передусім від кліматичних умов. Схили гір вкриті густими лісами, на півночі буковими, на півдні — мішаними; у нижчих висотах — дубовими, у вищих — сосновими. Самі верхи вкриті, як згадано, полонинами. На півночі до самих гірських схилів доходить степ, на півдні розташувалася одна з найкращих країн Європи т. зв. Кримська рівієра, з постійно погідним небом і середземноморською рослинністю. Узбережжя вкриті садами й виноградниками, по парках ростуть кипариси, лаври, магнолії, олеандри, ливанські кедри, тощо.

Керченський півострів — це степова країна. На ній виступають болотні вулькани, такі самі, як і на Таманському півострові. З них видобувається болотяні гази. На півострові добувають залізну руду і трохи нафтової ропи. /

Населення й міста. Південний Крим — це найбагатша й найгустіше заселена частина півострова. Населення в більшості татарське, монгольської раси й магометанської релігії. На Кримський півострів зайшли татари з Азії в першій половині XIII століття; вони знищили грецькі й італійські міста й запанували не лише над Кримом, але й над причорноморськими степами. Звідтіля довгі віки вони нападали на Україну. Українці протиставили татарам козацьку силу. Козаки не тільки успішно поборювали татар, обороняючи українські землі, але й своїми відплатними нападами ширили страх на татар і в великій мірі причинилися до знищення їх могутности. Згодом, під кінець XVIII століття, посілости татар обмежилися до самого півострова. Після зайняття Криму велика частина татар переселилася до Туреччини, а північну частину півострова заселили українці та москалі.

Густота населення Криму невелика; в середньому — припадає 43 людей на 1 км². Більшість людей (53%) живе в містах.

Найгустіше заселені землі південні. Тут і лежать найбільші міста Криму. На північних схилах гір, над р. Салгир, при залізничному шляху з Мелітополя до Севастополя, розташувалася столиця півострова Сімферопіль (143.000 мешк.). В місті розвинулася ткацька, шкіряна й харчова промисловість. В околиці випалюють вапно.

На південно-західному березі, над довгою й вузькою затокою, розташувалася найбільша воєнморська пристань і найсильніша чорноморська твердиня Севастопіль (112.000 мешк.). Тут розбудувалися корабельні варстати і розвинулася воєнна промисловість. На південному побережжі лежать важливі купелеві місцевини: Ялта (30.000 мешк.), відома з гарного положення, Алушта, Судака, торгова пристань Феодосія (30.000 мешк.), звідкіля ввозять хліб. На Керченському півострові лежить Керч (105.000 мешк.), один з найважливіших осередків видобутку залізної руди, з розбудованою залізною і харчовою (рибною) промисловістю. У південному Криму багато пам'яток старовини — від фенікійців, греків, генуенців, татар та інших народів, які жили тут у різних добах. Розкопи у Керчі й Херсонесі біля Севастополя виявили залишки грецьких міст, у Судаку, Балаклаві і Феодосії — руїни генуезьких твердинь, у Бахчисараї — старовинний палац татарських ханів.

Мережа шляхів сполучення в Криму задовільна. Головно на південному березі багато добрих битих шляхів, що сполучують між собою прибережні міста й містечка. Крім суходільної сполуки, між прибережними містами є пароплавна сполука.

34. КАВКАЗ

Положення і загальна характеристика. На південному сході українських земель підіймаються високою стіною найвищі гори цих земель — Кавказ. Могутні гірські хребти пориті глибокими долинами рік, круті схили, вкриті темним пралісом, верхи лисніють снігом і льодовиками. Коли дивитися на них з довколишніх степових рівнин чи з сусідніх морів, то вони збуджують у людині подив перед величиною природи та її таємних сил. Вже в давнину старовинні народи оповили Кавказ легендарними оповіданнями. Для народів старовинного сходу Кавказ був житлом богів: для греків місцем, де перебували герої, де мучився Прометей, прикований до скали за те, що всупереч волі богів приніс людям з неба вогонь. Для всіх і все був він однаково приманливий

своєю височінню, красою і недоступністю. Тому Кавказ був упродовж довгих віків притулком для всіх, хто цього потребував.

Кавказ стоїть у зв'язку з гірською смугою Євразії, що тягнеться від Атлантийського до берегів Великого океану, і творить у ній одну ланку. На заході наближується він до Кримських гір, чи пак їх східного продовження — керченської горбовини; на сході — до гірських пасем Азії, з якими з'єднується через підводну греблю в Каспійському морі.

Кавказькі хребти біжать від Таманського півострова на північному заході до Апшеронського — на південному сході. Їх довжина є 1.100 км, ширина невелика, в' середньому 150 км. Висота гір дуже значна. На середньому відтинку, завдовжки яких 700 км, Кавказ заледве в трьох місцях сходить пониже 3.000 м. Гранітні верхи середніх хребтів підіймаються понад 4.000 м. Яких 10 вершин перевищує найвищу гору в Альпах „Мон Блан“. Найвищі верхи — сягають понад 5 км, як ось Ельбрус (5.633 м) і Казбек (5.043 м). В напрямі Таманського і Апшеронського півострова гори сильно знижуються й переходять у горбовину. До півночі й півдня спадають круто. В загальному південні схили крутіші, північні — більш пологі.

З уваги на геологічне минуле — Кавказ належить до гір молодих. Хоч горотвірні рухи в області Кавказу проявилися вже в старовинній і мезозойській геологічній ері, то остаточно його оформлення відбулося в найновішій ері — кайнозойській. Поруч із горотвірними рухами йшла вульканічна діяльність. Згадані найвищі вершини Кавказу — Ельбрус і Казбек — це вигаслі вулькани. Часті землетруси вказують на те, що горотвірні сили діють і тепер.

За будовою й висотою Кавказький хребет можна поділити на 3 частини: західну до Ельбруса, середню — між Ельбрусом і Казбеком, та східну — на схід від Казбека. Західний Кавказ збудований переважно з порід вапнякових, середній — з кристалічних і вульканічних, а східний — з чорних ілястих лупаків.

Гори складаються з п'яти рівнобіжних хребтів, розділених подовжніми долинами. Вісь гір творить головний водороздільний хребет. Однак найвищі вершини Ельбрус і Казбек бачимо не на головному хребті, а на його північних відногах. За винятком головного хребта — всі інші поперединані глибокими й вузькими поперечними долинами рік. Через велику висоту і круті схили, гори трудно доступні. Перевали не численні й високі. В центральній частині Кав-

казу є лише три перевали, нижчі 3.000 м. Найважливіші з них: Хрестовий (2.382 м) — з долини Терека в долину Арагви (притоки Кури), куди проведена Воєнно-грузинська дорога з Владикавказу (Орджонікідзе) до Тифлісу (Тбілісі), і Мамісонський (2.911 м) — з долини Ардону (притоки Терека) в долину Ріону, куди провадить Воєнно-осетинська дорога з Армавіру до Кутаїсу.

Клімат, рослини і тварини. Клімат Кавказу — високогірський; для нього характеристичне зниження температури повітря із зростом висоти (середньо 6° на 1.000 м висоти) та збільшення кількості опадів. Замітне це, що взагалі більше опадів мають західні схили Кавказу, виставлені на вплив вогких чорноморських вітрів; східна частина гір має опадів менше. Опади збільшуються разом із висотою. На 2.000 м їх найбільше (яких 200 см); далі вгору вони знов меншають. Найбільше дощу падає у весняних та осінніх місяцях. На висоті від 2.700 м над рівнем моря найчастішою формою опадів є сніг. Тому, що підчас короткого літа сніг не ввесь тане, залишається він з року на рік і творить постійні снігові поля. Їх долішня границя змінюється залежно від кількості опадів. В західному Кавказі, де опадів найбільше, вони знижуються до висоти 2.700 м. У східному напрямі кількість опадів меншає, тому і долішня границя снігу підіймається вгору: в середньому Кавказі до висоти 3.000 м, а далі на сході до 3.300 м і більше. Зледенілий сніг, зібраний у міжгірських заглибинах — карах, зсувається додолу в формі льодових рік — льодовиків. Їх найбільше в середньому Кавказі.

Вітри в Кавказі, як і в інших горах, залежні не тільки від розподілу барометричного тиску, але й від напряму гірських долин і хребтів, до якого пристосовуються. Треба згадати два особливі роди вітрів: теплий і сухий — „Фен“, та холодний — „бора“. Фен знаний головно на північних схилах гір. У зимових місяцях під його впливом температура підвищується на кільканадцять ступенів впродовж кількох годин. Він виникає тоді, коли на півночі від Кавказу залягає барометрична депресія, а на півдні є високий тиск. Тоді повітря з півдня перепливає через гори на північ. При цьому воно тратить вогкість на південних гірських схилах і приходить на північ уже сухе. Спливаючи вниз, воно, як сухе, нагрівається сильніше, ніж остудилося, коли підіймалося вгору. Другий рід гірського вітру „бора“ — зимний і рвучкий. Він дається взнаки на чорноморських побережжях, головно в пристаннях, де спричинює шкоди (зриває

дахи з домів, вивертає дерева, телефонні стовпи і т. д.), а на морі викликає сильні бурі.

Рослинність Кавказу взагалі буйна й різноманітна. Її розподіл залежить передусім від підсоння, яке міняється разом із висотою. Тому і в рослинних формаціях виразно виступає поверховий уклад. Ідучи від чорноморського узбережжя до вершин середнього Кавказу, зустрічаємо рослинність від середземноморської починаючи і на високогірській кінчаючи. Найбуйніша рослинність на чорноморському побережжі. Тут ростуть у дикому стані виноград, малина, грецькі горіхи й інші овочеві дерева. Починаючи з 700 м висоти і до верхньої границі деревної рослинності (2.000—2.500 м), схили гір вкриті лісами. Внизу переважають мішані листяні ліси (дуби, в'язи, липи, буки і інші), які на великій висоті змінюються хвойними. Найбільш розкішні ліси в західному Кавказі, особливо на південному схилі. Далі на схід гори стають бідніші на ліс. Понад лісами тягнуться смуги кущів, а далі — гарних гірських полонин, які підходять аж до границі вічного снігу (на висоті 2.700—3.300 м). Смуга полонин починається заростями вічнозелених рододендронів і пишними лугами з соковитою, густою й високою до пояса травою. Вище — трава нижча, та зате тут багато прегарних квітів (примули, генціяни, дзвіночки і інші), які вбирають гори в кожній порі року іншим цвітом і надають гірському краєвидові незвичайної принади.

Тваринний світ Кавказу теж дуже багатий. Поруч із тваринами, звичайними для інших наших земель, як ведмеді, вовки, лиси, кабани, дикі коти, тощо, живуть тут особливі кавказькі роди тварин, як кавказький олень, барс (леопард), козуля і інші. Деякі з тварин починають вимирати. З птахів треба згадати дику гірську індичку, тетерюка, орла.

Населення і міста. Населення Кавказу щодо расового і національно-релігійного складу дуже різноманітне. На Кавказі живе понад 40 різних народів. З-поміж них найповажніші групи творять черкеси й татари, а далі — карачаївці в північно-західному Кавказі, кабардинці та грузини в середньому, і чеченці й осетини в східному Кавказі. За винятком грузинів, які визнають християську віру, всі інші — магометани.

Такий строкатий склад населення пояснюється тим, що Кавказ лежить на одному з головних шляхів з Азії в Європу і протягом багатьох століть був пристановищем для різних народів, які в недоступних горах находили сховище перед своїми противниками з півночі і півдня. Кавказькі племена

жили відокремлено й до останніх часів зберегли свої самотні риси.

Українці заселяють західну частину Передкавказзя й узбережжя Чорного моря. Вони прибули сюди під кінець XVIII і в XIX столітті. Головне заняття населення — сільське господарство і промисловість. На родючих ґрунтах Передкавказзя сіють переважно зернові культури: пшеницю, ячмінь, кукурудзу, на плавнях Кубані — риж, а з технічних рослин — соняшник, кенаф, сою, рицину і інші. Гарно розвинулося баштанництво. На Чорноморщині збіжжєве господарство відступає місце садівництву (яблуні, груші, сливи, каштани, грецький горіх, мигдалові дерева, а навіть цитрини і мандаринки) та виноградарству.

Промисловість країни спирається передусім на місцеві, багаті родовища нафтової ропи і металів. Найважливіші райони добування нафти знаходяться біля Майкопу і Грозного. З металів добувають, манган, оливо, срібло, цинку. У зв'язку з землеробством і гірництвом розвинулася різноманітна промисловість: олійна, цукроварська, крохмалева, паперова, текстильна, машинобудівельна і інша.

Гірські хребти Кавказу заселені рідко. Найбільші оселі розташувалися на підгір'ї і невисоко в горах над ріками.

Гірські місцевості завдячують свій розвиток головно цілющим джерелам. Найбільш відомі лікувальні міста — це: Кисловодськ (38.000 мешк.), Ессентуки (28.000 мешк.) і П'ятигорськ (63.000 мешк.) над рікою Підкумом, притокою Куми. Міста сполучені залізницею з головним залізничним вузлом — Мінеральними Водами (26.000 мешк.).

Над Кубанню лежить Баталпашинськ і Невинномиськ.

Міста, розташовані на підгір'ї, розвинулися завдяки мінеральним багатствам, головно нафтової ропи. Нафтова ропа виступає вздовж цілого Передкавказзя. Осередком добутку нафти західного Кавказу є місто Майкоп (54.000 мешк.). Нафту перетворюють частинно на місці, частинно перепроводжують нафтопроводами до чорноморської пристані Туапсе (35.000 мешк.), де її перероблюють і вивозять.

Найважливіша пристань Чорноморщини Новоросійськ (95.000 мешк.). Місто має розбудовані фабрики будови тракторів, рибних консерв, млини, а головно цементарні.

III. ГОСПОДАРСТВО УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

Природа наділила українські землі всім, що у неї найкраще й найліпше. Високі гори, розлогі доли, широкі степи, густі праліси, срібноленті ріки, глибокі моря, здорове підсоння, гарні гостинні мешканці, поруч із родючими чорноземними ґрунтами і багатими родовищами корисних копалин створюють так догідні умови життя й культурного розвитку людини, як мало де в світі. Вже тисячі літ перед нашою ерою славилась Україна як край медом і молоком текучий. Від найдавніших часів вивозили з України всякі природні багатства — хліб і м'ясо, мед і рибу, шкури й смухи.

В останніх століттях значення українських земель, як міжнародного збіжжевого шпихліра, зросло ще більше. Український селянин заорав не лише чорноземні степи, але постійно старається збільшити засівну площу навіть коштом лісу та пасовищ, зменшуючи площу невжитків. Тому українські землі з-поміж усіх великих країн світу мають найбільший відсоток ріль, а найменший невжитків, і в продукції збіжжя займають одно з перших місць між усіма країнами.

В половині XIX століття зростає значення українських земель в міжнародному господарстві завдяки багатим родовищам вугілля, заліза, соли і нафтової ропи. Всі ці багатства стали основою різноманітної промисловости і вчинили наші землі під господарським оглядом першим краєм у Східній Європі.

Воднораз усі ті багатства стали й нещастям українського народу. Вони стягали на українські землі захланних чужинців, з якими український народ мусів провадити тяжку боротьбу, аж нарешті знеможений упав під ударами судьби. Над краєм запанували чужинці, а всі його багатства пішли на збагачення ворогів українського народу та на його поневолення. Тому, хоч Україна належить до найбагатших країн сві-

ту, український народ терпить нужду, як може ні один із культурних народів на землі. Та час найбільшої неволі ма-буть проминув безповоротно. Для українського народу приходить нова доба, в якій він сам використовуватиме природні багатства рідної землі як для себе, так і для впорядкованого нового світу, в якому Україна займе належне їй місце.

35. СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

Загальна характеристика. Урожайні чорноземні ґрунти й сприятливі кліматичні умови вплинули на те, що хліборобство розвинулося в Україні вже в найдавніших часах. Дослідники передісторичних часів на українських землях стверджують, що ходити коло землі вміли в нас уже перед чотирима тисячами літ, що старовинні греки і фенікійці ввозили з України хліб уже в VIII і VII столітті до Христа. Та хоча хліборобство завжди стояло в нас високо, то проте світового значення набрало воно щойно в XIX столітті, коли для сбробітку використано майже всю придатну площу і велика більшість населення зайнялася працею на ріллі. Землеробством займається в нас понад 80%, а то й 95% всього населення. Україна стала найбільш хліборобською країною Європи, а українського хліба вистачало не тільки на прогодування місцевого населення, але й на вивіз. Однак хліборобство в Україні, яке користувалося перестарілими засобами і способами, вже перед війною виявляло застій. Україну починають випереджувати інші держави світу. Причини такого стану треба шукати передусім у колоніально-грабіжницькій господарці дотеперішніх займанців та в нашій нездарності. Внаслідок довговічної неволі сільське господарство на українських землях, хоч воно колись було найкраще в цілій Європі, залишилося позаду західно-європейських та американських країн, а українське селянство живе в нужді.

В сільському господарстві розрізняємо три основні галузі: землеробство, тваринництво і лісництво. Кожну галузь розглянемо зокрема.

Розподіл земельної власності. Найбільшою перешкодою в розвитку сільського господарства і водночас причиною нечуваних злиднів українського селянина був кривдний для нього розподіл ужиткової землі. За малими винятками всі ліси й сіножаті були в руках чужих поміщиків або держави. Орні поля були поділені між жменькою дідичів і селянство

майже по половині. Внаслідок недостатньої кількості землі, відданої селянам, селянські хліборобські господарства були малі. Перед революцією середнє сільське господарство навіть на східно-українських землях мало не більше, як 5—6 гектарів землі. До того на 3,4 мільйона загальної кількості господарств було понад мільйон господарів малоземельних, з наділом нижче 3 га.

З вибухом революції 1917 р. український уряд почав ділити поміщицьку землю. Цей поділ закінчився вже за большевицької влади. В 1928 р. було в Україні 5,2 мільйона сільських господарств, з середнім наділом 6,5 гектара.

Повну зміну в розподілі землі та взагалі в сільському господарстві впровадила колективізація, яка почалася 1929 року. Землю в селян відібрано і створено великі гуртові або колективні господарства, т. зв. колгоспи. Селянам залишили лише будівельну площу та 0,3 до 0,4 га землі для власного обробітку. Збірна земля ставала власністю держави, а селяни мусіли її обробляти.

Колективізація поступала в початках дуже слабо, бо селяни нерядо відмовлялися від приватної власності. Пасивний опір селян згноблено голодом і засланням десятків тисяч на Сибір, чи на далеку північ і т. д. Уже в 1935 р. колективізацію проведено майже на 100%. Поза колгоспами залишилося лише 0,9% до 1,7% несклективізованої землі, поділеної між односібниками.

Розподіл землі в 1935 р. унаглядное табличка:

країни	радгоспи	колгоспи	колгоспники	односібники
УРСР	14,0	79,6	4,7	1,7
Півн. Кавказ	19,3	77,0	2,0	1,7
Крим	25,3	72,5	1,1	0,9

По році 1935 незначний відсоток односібників майже зник.

Не краще виглядала справа землеволодіння на західних землях, головнo в Галичині і на Закарпатті. В Галичині було аж 60% малоземельних господарств з менше, ніж 2 га землі, а на Закарпатті 45%. Кількість малоземельних господарств зростала за Польщі дуже сильно через колонізацію українських земель польськими осадниками.

По визволенні українських земель з-під володіння Польщі

й большевиків створюються нові умови розподілу землі, що згодом допровадить до піднесення рівня сільського господарства та покращання життя селянина.

Величина посівної площі на українських землях та в інших країнах. Цілу вжиткову площу можна поділити на три групи, т. зв. культури: 1) орну землю й садиби, 2) сіножаті й пасовища, 3) ліси. Решту творять невжитки: болота, скелі, гори, покриті вічним снігом і льодами, пустелі та інш.

На українських землях припадає на вжиткові землі 93%, а лише 7% на невжитки. Такого високого відсотка вжиткових земель не має жодна держава Європи. Він хитається між 88% в Німеччині до 26% у Норвегії.

З тих 93% ужиткової землі припадає 66% на орні поля та садиби, 15% на сіножаті й пасовища, а 12% на ліси.

Для порівняння розгляньмо, як виглядає розподіл ужиткової землі в деяких державах Європи в %:

Країни	Рілля	Сіножаті і пасовища	Ліси	Невжитки
Українські землі	66	15	12	7
кол. СРСР	31	11	41	17
Німеччина	44	17	27	12
Італія	42	23	16	19
Франція	41	21	19	19
Англія	20	43	4	23
Швеція	9	2	60	29
Норвегія	2	1	23	74

Із цих цифр бачимо, що в порівнянні з іншими великими державами Європи Україна має найвищий відсоток ріллі, а дуже малий відсоток лісів. З-поміж європейських держав лише Англія стоїть з цього погляду позаду України. Брак лісів в Україні спричинений нерозумним господарюванням займанців, які винищили ліси навіть там, де вони конечно були потрібні. Винищення лісу на Поліссі побільшило лише відсоток невжитків, бо піскова й підмокла земля, на якій був ліс, здебільшого не годилася ні для обробітку, ні на пасовища. Винищення рідких лісів у степовій смузі було просто злочинним, бо через це збільшено посушливість клімату й отворено вільну дорогу сухим азійським вітрам.

Коли взяти до уваги розподіл культур у різних українських областях, як це подає таблицка, помітимо також великі між ними різниці.

Розподіл ужиткової площі на українських землях:

Країни	Рілля та садиби	Сіножаті та пасовища	Ліси	Невжитки	Разом
Західне Полісся . . .	30	27	25	18	100%
Східне „ . . .	52	16	24	8	100%
Галичина й Волинь . . .	60	15	19	6	100%
Правобережжя . . .	77	5	13	5	100%
Лівобережжя . . .	78	10	7	5	100%
Стени . . .	80	10	4	6	100%
Передкавказзя . . .	66	25	3	6	100%
Карпати . . .	14	30	49	7	100%
Кавказ . . .	29	7	58	6	100%
Українські землі . . .	66	15	12	7	100%

З таблиць бачимо, що крім Західного Полісся, де невжитків є 18%, площа невжитків не перевищує ніде 8%; за винятком Західного Полісся та гір, найбільший відсоток площі вжиткової землі на всіх землях припадає на рілля. На Наддніпрянщині і на степах рілля займає близько 80% ужиткової площі, зате в горах (Карпати) заледве 14% припадає на рілля, а найбільший відсоток площі займають ліси. Замітне це, що на Поліссі лісів замало, лише 24—25%, себто навіть менше, як його середньо має густозаселена Німеччина.

Розподіл ріллі на окремі культури. Сільсько-господарські рослини, які в нас плекають, можна поділити на чотири групи, т. зв. культури: 1) збіжжєві, або зернові рослини, до яких зараховуємо пшеницю, жито, ячмінь, овес, гречку, просо, кукурудзу і інш.; 2) їстівні незбіжжєві: картопля, квасоля і всяка городина; 3) кормові, себто рослини, що служать для годівлі худоби: кормовий буряк, кормова морква, конюшина, вика, бобик, люцерна, сераделя, пелюшка і інш.; 4) технічні: цукрові буряки, соняшник, хміль, тютюн; 5) прядільні рослини: льон, коноплі, бавовник та інш.

Розподіл орної землі на окремі групи сільсько-господарських рослин нерівний і нерівномірний; на нього вказує таблицька:

Країни	Збіжжєві рослини	Технічні рослини	їстівні незбіжжєві рослини	Кормові рослини
Східні українські землі . . .	76	10	7	7
Західні українські землі . . .	74	2	15	9
Буковина й Басарабія . . .	81	4	7	5
Закарпаття . . .	65	2	22	11

Взагалі найбільше ріллі займають на всіх наших землях збіжжєві рослини. Всі інші творять незначний відсоток. Технічних іще найбільше (10%) на східно-українських землях, де вирощують багато цукрового буряка, істинних незбіжжєвих рослин, головно картоплі, засаджують найбільше на західних землях, кормових — на Закарпатті. Відсоток землі, призначеної для окремих культур, змінється. Взагалі збільшується площа культури рослин технічних, незбіжжєвих і кормових, коштом площі збіжжєвих культур. Так, напр., у 1913 р. на землях Східної України збіжжя займало 90% ріллі, а інші культури 10%, в 1935 р. збіжжєві займали 75%, технічні 9%, а незбіжжєві й кормові по 8%.

ЗБІЖЖЄВІ КУЛЬТУРИ

а) **Пшениця.** З усіх збіжжєвих рослин найбільшу площу орної землі займає пшениця, яка знайшла в Україні сприятливий ґрунт і клімат. Площа під пшеницю, займає коло $\frac{1}{3}$ всієї ріллі. В 1933 р. вона дійшла до 12 мільонів га. З цього погляду Україна стоїть на третьому місці в світі по З'єдинених Державах Півн. Америки (17 мільонів га) і Бритійській Індії (14,6 мільона га).

Найкраще вдається в нас пшениця на півдні — в лесовій і степовій смузі. На Причорноморській низовині, в Криму й на Кубанщині вона займає навіть понад 50% ріллі. Дуже мало, а то й зовсім не сіють пшениці на піскуватих ґрунтах північної України (на Поліссі, в Чернігівщині, на Підляшші) та в горах.

Найчастіше сіють у нас озиму пшеницю, головно на північному сході.

б) **Жито.** Площа орної землі, зайнятої під жито, становить 8 міль. га. Щодо цього Україна займає друге місце в світі зараз по Росії. Найбільше жита сіють у нас на піскуватих ґрунтах Полісся й Чернігівщини, де жито займає понад 50% ріллі.

в) **Ячмінь** удається на всіх наших землях. Найбільше засівають його в степовій смузі, де він займає понад 15% ріллі. Багато сіють на Передкавказзі і в Галичині. Площа, зайнята під ячмінь, становить 4,7 міль. га і стоїть на другому місці в світі по З'єдинених Державах Півн. Америки.

г) **Овес** займає в нас 3,5 міль. га (7% усієї ріллі). Найбільше сіють його на заході України. Культура вівса стоїть у нас на підрядному місці і на сьомому місці в світі (по

З'єдинених Державах Півн. Америки, Росії, Канаді, Німеччині, Аргентині й Франції).

г) **Кукурудзу** сіють на наших землях в середньому 3,4 міл. га лише на південних землях, найбільше на Покутті, в Басарабії, Причорномор'ї й на Кавказі.

д) **Просо** належить до підрядного збіжжя. Найбільше сіють його на сході. Величина площі проса змінюється з року на рік між $\frac{1}{2}$ і $1\frac{1}{2}$ міл. га.

е) **Гречка** належить до найменше поширеного збіжжя. В нас сіють її на Західному Поліссі, в Чернігівщині, в півн. Київщині, на Волині і на середньому Поділлі. Уся площа, зайнята під гречку, доходить до 1 міл. га.

є) **Риж**. Риж почали розводити на Кубанщині та в деяких областях Задніпрянщини і можна покладати надію на значніше поширення культури цієї цінної рослини.

Загальний збір збіжжя. Як величиною посівної площі, так і величиною збору займають українські землі одно з перших місць у світі. Візьмим для порівняння середній річний збір збіжжя за 1931—1935 рр.

Пшениця:

1) З'єдинені Держави Півн. Америки	195 міл. центнерів
2) СРСР (без України)	158 " "
3) Українські землі	101 " "
4) Бритійська Індія	97 " "
5) Канада	95 " "
6) Франція	83 " "
7) Італія	69 " "
8) Аргентина	66 " "
9) Німеччина	48 " "
10) Австралія	47 " "

Жито:

1) СРСР (без українських земель)	149 міл. центнерів
2) Німеччина	78 " "
3) Українські землі	70 " "
4) З'єдинені Держави Півн. Америки	8 " "

Ячмінь:

1) З'єдинені Держави Півн. Америки	47 міл. центнерів
2) Українські землі	44 " "
3) Німеччина	32 " "
4) СРСР (без українських земель)	22 " "

Овес:

1) З'єдинені Держави Півн. Америки	143 міл. центнерів
2) СРСР (без українських земель)	119 " "
3) Німеччина	62 " "
4) Канада	55 " "
5) Франція	47 " "
6) Українські землі	31 " "
7) Англія	22 " "

Кукурудза:

1) З'єдинені Держави Півн. Америки . . .	680	міл. центнерів
2) Аргентина	77	" "
3) Бразилія	56	" "
4) Румунія	52	" "
5) кол. Югославія	36	" "
6) Українські землі	35	" "

Числа виявляють, що в продукції збіжжя Україна розмірно займає дуже поважне місце в світі. А проте загальний збір збіжжя на наших землях відносно малий, якщо мати на увазі сприятливі умовини краю (грунт, клімат), які ще вповні не використані. З піднесенням рівня сільсько-господарської культури збіжжева продукція наших земель зможе значно зрости.

Урожай збіжжя. На врожай впливають передусім природні умови, головню грунт і клімат, а далі ступінь господарської культури, себто праця й способи обробітку ріллі, як: час і якість орання, гноіння, винищування бур'янів, штучне зрошування й осушування, якість і рід насіння, тощо. Внаслідок високого ступеня господарської культури родючість земель у Західній Європі вдвоє, а то й утроє вища, ніж на Україні. За приклад правитиме табличка середнього збору з 1 га деяких родів збіжжя на українських землях і в деяких важливіших країнах світу:

Країна	Середній урожай в центн. з 1 га в 1931—1935 рр.					
	пшениця	жито	ячмінь	овес	кукурудза	картопля
Голяндія	28,8	21,5	27,7	20,0	—	186
Німеччина	21,5	17,3	19,9	18,8	—	160
Англія	22,3	16,9	20,1	20,1	—	167
Японія	18,2	—	19,8	12,8	15,4	97
Франція	15,4	11,6	14,5	13,8	15,3	109
Італія	14,0	13,8	10,9	12,1	15,4	63
Канада	9,1	8,2	10,6	10,2	24,2	96
З'єдинені Держ. Півн. Америки	8,9	6,6	10,4	9,2	9,9	73
Українські землі	8,5	8,8	8,3	9,2	10,5	85

Треба зауважити, що примусова колективізація сільських господарств і сильне винищування домашніх тварин вплинули дуже сильно на зменшення врожайів.

ІСТИВНІ НЕЗБІЖЖЕВІ РОСЛИНИ

Картопля. З їстивних незбіжжевих рослин до прохарчування населення, головню біднішого сільського, велике значення має картопля. Найбільше садять її в Галичині й на північно-

західних землях, де вона займає понад 10% усієї ріллі. Східні й південні українські землі (за винятком Кавказу) картоплі не садять або садять її дуже мало, не більше, як 3% землі.

Загальний збір картоплі дає в нас 207 міл. центнерів. З цього погляду українські землі займають третє місце у світі по Німеччині (444 міл. центн.) і СРСР (357 міл. центн.). Урожайність картоплі мала, в середньому 85 центн. з 1 га. При збільшенні урожаю українські землі могли б зайняти друге, а то, може, й перше місце в світі.

Городина. З городини садять у нас капусту, цибулю, огірки, баклажани, помідори, буряки, біб, горох, тощо. На Лівобережжі й Передкавказзі поширені баштани, де садять кавуни, дині, гарбузи, огірки, тощо. Городина йде на заспокоєння потреб місцевого, головню велико-міського населення, а також і на вивіз, головню до зимніших північних країв. На жаль, городництво знаходиться в початковій стадії розвитку і то переважно в руках чужинців: сербів, болгарів, греків та інш.

ТЕХНІЧНІ РОСЛИНИ

Цукровий буряк. Цукровий буряк розводять на українських землях від половини ХІХ століття. Сьогодні площа цукрового буряка дійшла до 1 міл. га. Культурі цукрових буряків сприяє добрий ґрунт та помірковано-тепле підсоння з достатньо-великою вогкістю в часі росту й теплою сухою погодою в часі дозрівання та збору. Найкращі умови розвитку найшов для себе цукровий буряк у чорноземній смузі наших земель, головню на середньому Поділлі, в Київщині й Харківщині.

Збір цукрового буряка дає понад 100 міліонів центнерів. З цього погляду українські землі стоять на другому місці в світі, зараз по Німеччині (106 міл. центн.). Середній річний збір цукрових буряків у деяких країнах в рр. 1931-1935 такий:

1) Німеччина	106 міл. центнерів
2) Українські землі	102 " "
3) Франція	82 " "
4) З'єдинені Держави Півн. Америки	81 " "
5) Англія	29 " "
6) Італія	26 " "

Треба зазначити, що завдяки високому рівневі господарської культури Німеччина має найбільший збір цукрових буряків у світі, хоч площа, зайнята під буряк, менша, ніж на українських землях.

З піднесенням господарської культури українські землі могли б у продукції цукрових буряків стати на першому місці.

Урожай цукрового буряка в деяких країнах у рр. 1931—1935:

1) Голяндія	372	центнерів з 1 га
2) Німеччина	288	„ „ 1 „
3) Франція	276	„ „ 1 „
4) З'єдинені Держави Півн. Америки	243	„ „ 1 „
5) Англія	218	„ „ 1 „
6) Українські землі	88	„ „ 1 „
7) СРСР (без українських земель)	84	„ „ 1 „

Прядільні й олійні рослини. З т. зв. технічних культур велике значення для наших земель мають прядільні рослини: льон, коноплі, бавовник, кенаф і інш. З-поміж них найбільше поширилися льон і коноплі.

Льон вирощується у нас головню в двох районах: 1) на Поліссі та в Чернігівщині та менше 2) на Причорноморській низовині. Крім цього, сіють його в невеликій кількості в Галичині й на Волині. Льон північних земель дає краще волокно, південний — більше сім'я на олію. Ціла посівна площа займала в 1935 р. 230 тис. га, збір волокна понад 500 тисяч центн. річно, збір сім'я по 700 тис. центнерів. Волокно йде здебільша на вивіз, сім'я на олію для внутрішнього вжитку.

К о н о п л і. Величина площі під коноплями становить приблизно 230 тис. га (стілки саме, що й льону). Найбільше сіють конопель у Чернігівщині, крім того в Галичині і в Карпатській Україні. Річний збір дає коло 900 тис. центнерів волокна і понад 700 тис. центнерів сім'я, яке йде головню на олію. В останніх роках розвели на Кубанщині і півдні України окремих рід південної коноплі, яка вимагає більше тепла, але і дає більше прядива.

Б а в о в н и к. Розводити бавовник почали в нас щойно недавно. Він займає понад 300 тис. га, головню на чорноморському й озівському побережжях й на Передкавказзі. Річний збір бавовни дає якого $\frac{1}{2}$ міл. центнерів. В порівнянні з іншими країнами він дуже невеликий.

К е н а ф — це багатолітня волокниста рослина, що вимагає теплого й вологого клімату. Осередком культури кенафу є Кубанщина.

З чисто олійних рослин має найбільше значення соняшник, що його площа вирощування перевищує півтора міл. га. Розводять його в південно-східній Україні, найбільше на Кубанщині, де займає понад 20% усієї посівної площі. Річний збір дає 9 міл. центн. насіння і є найбільший у цілому світі.

З інших олійних рослин треба згадати ріцину (головно на Передкавказзі), гірчицю (в степовій смузі), ріпак (на Правобережжі і в Галичині), сою (на Правобережжі і Кубанщині).

Тютюн. Площа під тютюн займає 50.000 га, що порозкидані по всьому просторі України — найбільше на Черні-

Обр. 41. Хата біля Кам'янця-Подільського. Молотьба щипом і тіпання конопель на обійстю.

ківщині і на Полтавщині. Найкращі роди тютюну розводять на північному побережжі Криму, на Передкавказзі. Річний збір тютюну дає 80.000 тонн.

Хміль розводять головно на Волині (3.000 га). Річний збір дає коло 20.000 центнерів. Хміль іде здебільша на вивіз.

Ци корію розводять в різних частинах наших земель, найбільше у Криму.

Чай почали розводити з добрим успіхом на Кубанщині.

САДІВНИЦТВО І ВИНОГРАДНИЦТВО

З садовини плакають у нас вишні, яблуні, сливи та груші. На тепліших українських землях удаються черешні, морелі, грецькі горіхи, бросквині, на південному побережжі Криму й на західному березі Кавказу — південні овочі: мідали,

їстівні каштани й інш. Одначе взагалі садовини розводять у нас замало. Найбільше ще значення вона має на південному Поділлі й у Басарабії, на західній Волині та в Криму. В порівнянні з іншими країнами світу садівництво у нас, на жаль, на первісному ступні розвитку. А це велика шкода. Садовину можна розводити в нас усюди і вона могла б зайняти важливе місце в господарстві.

Виноград розводять у нас у південних тепліших районах, бо він вимагає теплішого клімату й не зносить приморозків. Північна границя його поширу йде від Боршева через Кам'янець, Січеслав до Астрахані. Є, одначе, спроби розвести виноград і на північ від зазначеної лінії. Найважливіші осередки культури винограду — це південна Басарабія (коло 20.000 га), Херсонщина, Крим, Кубанщина і Закарпаття. Найкращий виноград і вина постачає Одещина, Передкавказзя й Закарпаття. Вартість українського винограду й вина, на жаль, дуже невисока.

КОРМОВІ РОСЛИНИ

До кормових рослин зачисляємо сіяні трави (конюшина, люцерна, вика, сероделя, бобик і інш.) та пашні просапні культури (кормовий буряк, кормова морква, ріпа, тощо). Площа кормових рослин у нас невелика й займає на західноукраїнських землях більш-менш 9% усієї посівної площі. В напрямі на схід цей відсоток дуже зменшується.

В порівнянні з країнами Західної Європи, де високо розвинена годівля домашніх тварин, і де кормові рослини займають 15—20% ріллі, бачимо, що в нас культури таких рослин не доцінюють. А шкода! Кормові рослини не лише добрий корм для домашніх тварин, але й корисно впливають на ґрунт і врожай збіжжя. Це, між іншим, повинні усвідомити собі наші сільські господарі

ТВАРИННИЦТВО

Загальна характеристика. В сільському господарстві дуже важлива годівля домашніх тварин. Коні й воли дають робітну силу, рогата худоба молоко й м'ясо, вівці вовну, свині сало й м'ясо, а всі разом — цінний гній. Тому хліборобство на наших землях від найдавніших часів тісно зв'язане з годівлею домашніх тварин.

Кількість домашніх тварин на українських землях, головню

тих, що були під большевицькою займанщиною, в останніх десятиках років зазнала сильних змін.

Вже в першій світовій війні винищено багато тварин. Після війни число тварин зростало аж до 1928 р., себто до часу, коли почали проводити колективізацію. За часів колективного господарювання число домашніх тварин сильно зменшилося.

Численний стан тварин у 1935 р. був такий:

Займанщина	коні в 1000	рогата худоба	свині	вівці	на 100 мешканців припадало			
					коней	рог. худоби	свиной	овець
Большевицька	3543	9464	6701	7498	8	22	16	18
Польська . . .	1382	2911	1524	949	15	32	17	10
Румунська . . .	181	236	135	612	13	17	10	44
Чехословацька	63	274	66	101	7	29	7	11
Цілість українських земель .	5169	12885	3426	9160	10	24	16	17

Заувага: в правій частині таблички подано число домашніх тварин, що припадає на 100 мешканців.

Внаслідок останніх воєнних подій і винищування большевиками домашніх тварин їхній чисельний стан сильно зменшився. Лише розумна господарка може довести до покращення теперішнього стану. Розгляньмо тепер число й розміщення кожного роду тварин зокрема.

Коні. Найбільше коней у порівнянні з величиною використаної в хліборобстві землі годують в Галичині, на Волині, Поділлі і в Чернігівщині. На інших землях число коней не перевищує 16 голів на 100 га ужиткової землі.

Щодо числа коней українські землі стоять на 5 місці:

1) СРСР (без українських земель) . . .	12,4	мл.	голів
2) З'єдинені Держави Півн. Америки . .	11,6	"	"
3) Аргентина	9,9	"	"
4) Бразилія	6,8	"	"
5) Українські землі	5,2	"	"
6) Німеччина	3,4	"	"
7) Канада	3,0	"	"
8) Франція	2,0	"	"

Рогату худобу плекають найбільше в Галичині і в східній частині Західного Полісся; високе число рогатої худоби в порівнянні з числом людей виявляє Крим, Кубанщина та

Донщина. Щодо кількості рогатої худоби українські землі займають 9 місце в світі (дані з 1935 року):

1) Бритійська Індія	160,3	мл. голів
2) З'єдинені Держави Півн. Америки	68,2	" "
3) Бразилія	42,5	" "
4) СРСР (без українських земель)	36,4	" "
5) Аргентина	30,9	" "
6) Німеччина	18,9	" "
7) Франція	15,7	" "
8) Австралія	14,0	" "
9) Українські землі	12,9	" "
10) Італія	4,3	" "

Свині. Найбільше свиней у порівнянні з числом населення годують у східній частині Західного Полісся, в Чернігівщині, Придніпрянській низовині й на Кубанщині.

Щодо годівлі свиней наші землі стоять на п'ятому місці в світі.

Число свиней у деяких державах світу в 1935 р. було таке:

1) З'єдинені Держави Півн. Америки	42,5	мл. голів
2) Німеччина	22,6	" "
3) СРСР (без українських земель)	22,6	" "
4) Бразилія	22,1	" "
5) Українські землі	8,4	" "
6) Франція	7,0	" "
7) Іспанія	5,4	" "
8) Канада	4,0	" "
9) Англія	3,9	" "

Вівці. У зв'язку з високим відсотком зайнятої під хліборобські культури поверхні землі, немає для випасу овець сприятливих умов. Більше значення в домашньому господарстві мають вівці на рідко заселеному Поліссі, у східній Кубанщині, на Кавказі, в Криму і в Басарабії.

Щодо годівлі овець (9,2 мл. голів в 1935 р.) стоять українські землі на одному з останніх місць по Австралії (113 мл. голів), СРСР (51,9), З'єдинених Державах Півн. Америки (51,7), Брит. Індії (43,6), Аргентині (39,3), Нов. Зеландії (29,1), Англії (24,9), Іспанії (19,1) й Італії (10,3); (дані з 1935 року).

Брак достатньо великої кількості худоби на сільське господарство українських земель має дуже некорисний вплив. Передусім людність дуже слабо забезпечена молоком, м'ясом та одягом, а далі, мала кількість тваринного гною не дає змоги підняти урожайність ріллі. Завдання сільського господаря в Україні було б підвищити число домашніх тварин, головно рогатої худоби і свиней, хоч би навіть довелось зменшити площу засівів збіжжя. Друге завдання: добирати для го-

дівлі якнайкращі породи. Окрему увагу треба звернути на годівлю дрібних домашніх тварин, напр., кріликів, з яких маємо м'ясо і шкіру.

Домашня птиця. Побіч домашніх тварин, дуже важлива годівля домашньої птиці, головню курей, з уваги на м'ясо та яйця. Перед першою світовою війною східні українські землі постачали для заграничної торгівлі яких 100.000 тонн яєць річно. По війні більшу роллю у вивозі яєць відіграла лише Галичина (30—40 тисяч тонн на рік). За большевицької інвазії годівля домашньої птиці сильно занепала.

Рибальство розвинене головню над Озівським морем і над ріками. Одначе улови малі — дають ледве 150.000 тонн риби на рік. Головні рибальські осередки — це Єйськ, Мелітопіль, Керч і Одеса.

Бджільництво має більше значення тільки в Галичині й на Волині, хоч воно відоме в Україні від найдавніших часів і було розвинене на всіх українських землях.

Шовківництво в початкових стадіях розвитку і дає ледве 20.000 кг. Найважливіші його осередки: Надпридніпрянина, Донщина і Крим. Годівлю шовкопряда почали й на інших землях і загально з добрим успіхом. Морва може рости в нас майже всюди, а годівля шовкопряда не вимагає надто великих заходів (можна використати дітей і старих людей). Тому шовківництво має в нас добрі перспективи успішного розвитку.

ЛІСОВЕ ГОСПОДАРСТВО

Як згадано в попередніх розділах, Україна має заледве 12% лісової площі. На такий малий відсоток залісненої площі склалося те, що великі простори наших земель вже з природи позбавлені деревної рослинности (степова смуга), а далі довговічне панування та грабінницьке господарювання чужинців, які безпощадно винищували ліси в північній лісовій смузі та в горах. Через те землі, які ще 100 років тому були вкриті лісовими пушами, перетворилися в безлісні, дуже часто нежиткові простори. 18% нежитків на Західному Поліссі — це здебільшого наслідок безглузлого, злочинного господарювання двох останніх десятиліть. Найбільший відсоток (понад 40%) лісової площі має східна частина Західного Полісся (околиця Мозиря), східна частина Українських Карпат, Яйла і Кавказ. А так у цілій лісовій смузі площа лісу хитається між 10 і 25%, з невеликими островами понад 25%, в лісово-степовій смузі — між 5 і 10%, в степах — нижче 5%, а в посушливому степу — понижче 2%.

Взагалі українські землі мають 11 мільйонів га лісу й займають в Європі п'яте місце по СРСР без українських земель (200 мільйонів га), Фінляндії (25 мільйонів га), Швеції (23 мільйонів га) й Німеччині (13 мільйонів га).

Однак в порівнянні з величиною ужиткової площі лісів у нас замало. Винищення лісів відбулося дуже некорисно на цілій природі України. Передусім погіршився клімат. Він

Дбр. 42. В'яжуть колоди для сплаву дерева з Полісся в степову Україну.

став гостріший: зими морозніші, літа гарячіші, клімат набрав властивостей клімату континентального. Бо ліс, так як вода, злагіднює морози і спеки, задержує вогкість. Сніговий покрив у лісі рівномірний, бо вітер не має змоги насипати снігові видми. Це має велетенське значення для хліборобства. На степах, де вітер змітає сніг, на місцях, позбавлених снігового покриву, озиме збіжжя вимерзає, зате під сніговими насипами випріває (одне й друге для хліборобства приносить великі шкоди). Навесні знову час таяння снігу в лісових просторах довший, тим то й нема такої небезпеки весняних повеней, як у безлісних просторах, де сніг тане раптово. Ліс і взагалі рослинний покривець задержує своїм корінням ґрунт

і вогкість, дощова чи снігова вода спливає повільніше і через це меншає небезпека повіней.

Через винищення лісів у наших горах кожночасна злива змиває і зносить верхню верству родючого ґрунту і відслонює неродючу цілину. Ще гірші наслідки обезліснення виявилися на піскуватих ґрунтах Полісся. Доки на пісках росла деревина, доти й піски держалися місця та й давали захист меншій рослинності — кушам, зелям, мохам, тощо. Тепер віють по них вітри й сиплять піском, висипаючи з нього надми й пересуваючи їх щораз далі й далі на вжиткові досі ґрунти, роблячи їх невжитками. Таким робом обезліснення знецінює не лише площі, на яких знищено ліс, але й сусідні.

Інші шкоди наносить вируб дерева на покритих лесами степах. Тут вода, головню по зливних дощах і навесні, творить балки й яруги і нищить цілі врожайні лани. Не те буває, якщо є деревина. Вона своїм корінням охороняє ґрунт, протиставиться нищівній силі води й не допускає до утворення балок.

Не тільки хліборобство тратить через вируб лісів, але й усе господарство краю. Крім того, що через обезліснення зменшується кількість дикої звірини, яка в лісі знаходила захист, що нема лісових ягід, грибів і інш., збирання яких давало заробіток біднішим людям, тощо, виникає передовсім брак місцевого дерева, що сильно обмежує, а то й зовсім унеможливує деякі роди промисловости, як деревної (напр. виріб возів, меблів, мостів, вагонів, виріб паперу, сірників, деревного шовку, вовни, целюльози), та й хемічної (напр. виріб дьогтю, смоли, оцту, спирту, оліїв тощо).

На щастя загал суспільства починає щораз більше розуміти вагу лісу, і не лише робить заходи, щоб його оберегти перед нищенням, але й систематично насаджує деревину там, де її не було, напр. в степах.

36. ГІРНИЦТВО І ПРОМИСЛОВІСТЬ

Загальні зауваги. Розвиток промисловости, одної з передумов господарського й політичного значення кожної модерної держави, залежить від кількох чинників. Найважливіші з них: 1) сировина, себто природні багатства — рослинні й мінеральні, що їх перетворюють у фабриках або варстах на вжиткові речовини й предмети, 2) достатня кількість речовин, що витворюють енергію, потрібну до того, щоб пускати в рух фабрики, витворювати відповідно високу температуру, освітлення і т. д., 3) достатня кількість фахових

робітників, 4) ринок збуту, себто місцевості й краї, що купують фабричні вироби або сировину, 5) достатньо розбудована мережа доріг, суходільних та водних, перевозових засобів, які уможливають перевіз сировини до місця її переробу, фабричних виробів або сировини на ринок збуту, 6) капітал, себто відповідно висока грошова сума, конечна в початках розбудови промисловости.

А. КОРИСНІ КОПАЛИНИ

До найважливіших копалин, які дають підставу для промисловости, належать: вугілля, нафтова ропа, залізна, манганова й інші руди та копалини, що дають сировину для переробки в фабриках.

Вугілля. Вугілля в промисловості є головною гірничою речовиною. Є кілька його родів: кам'яне, що дає найбільшу кількість тепла, буре й торф.

Найбільші запаси кам'яного вугілля на українських землях у Донецькому кряжі. Вугілля знаходиться під поверхнею, яка займає 23.000 км², а запаси його оцінюють на 71 мільярд тонн. Якщо порівняти їх із запасами найбільших держав світу, то українські землі стоять щодо цього на шостому місці. Поза Донецьким басейном вугілля знаходиться ще у малих кількостях в Криму, в Надозівщині й на Кавказі.

Річний видобуток вугілля хитається з року на рік у досить широких границях.

В 1935 р. добули на українських землях 70 мільйонів тонн, з цього сам Донецький басейн дав близько 62 мільйони тонн. Беручи до уваги те, що на всіх інших землях СРСР (поза УРСР) видобули лише 32 мільйонів тонн, то українське вугілля становило 66% в цілому видобутку кол. СРСР. Іншими словами, Україна творила 66% підставу советського промислу, а в світовому видобутку займає п'яте місце.

Ця табличка подає запаси кам'яного вугілля в мільярдах тонн та його річний видобуток у деяких державах в 1934 р.:

К р а ї н и	Запас вугілля в мільярдах тонн	Річний видобуток у мільйонах тонн
З'єдинені Держ. Півн. Америци	3.839	376
Китай	995	?
Сибір	856	12
Німеччина	264	136
Англія	189	224
Українські землі	71	70
Бельгія	11	26

Вугілля вживають в такому стані, в якому його добувають, або перетворюють на кокс, який кращий від вугілля, бо при спалюванні витворює високу температуру, потрібну у металургійних фабриках. Кокс роблять так, що деякі сорти кам'яного вугілля, т. зв. коксового, розігрівають у печах без доступу повітря до високої температури. Тут він запікається, але не спалюється. При тому виділяє він газу й рідини, з яких витворюють амоніак, дьоготь, бензол, феноль, антраценове масло і інш. В 1934 р. випалили в Донбасі 10,5 міл. тонн коксу, себто 78% всього коксу в СРСР (14,2 міл. тонн), в Криму 0,5 міл. тонн.

Буре вугілля добувають головню в Київщині, Галичині й на Волині. В 1934 р. добули понад 200.000 тонн.

Родовища **торфу** виступають майже скрізь, головню в північних і західних землях, і займають понад 2 міліони га поверхні. Загальні запаси оцінюють на 3.500 міліонів тонн. Річно добувають понад 1 міл. тонн. В районах, убогих на ліси, торф використовують головню на паливо. Торфовища використані в нас слабо й примітивно.

Нафтова ропа. Нафтові джерела виступають у нас у трьох районах: на північному Кавказі, на Підкарпатті і в нововідкритому басейні в Ромнах на Полтавщині. Запаси підкарпатської нафти обчислюють на 160 міл. тонн. На Підкарпатті добувають нафтову ропу в околиці Борислава і Битькова. Річний середній видобуток перед німецько-польською війною сягав понад 1/2 міліона тонн.

На Кавказі нафта виступає в околиці Грозного, Майкопу і на чорноморському побережжі Кубанщини. Запаси оцінюють на 237 міл. тонн. Річно добувають понад 5 міл. тонн.

Для переробки нафтової ропи побудовано дестиллярні в Грозному, Катеринодарі й Туапсе. З 5.754.000 тонн переробленої в 1933 р. нафтової ропи в Грозному одержали 1.452.000 тонн бензини, 1.272.000 світляного газу, 2.000.000 тонн мазуту та трохи асфальту, парафіни й інш.

У видобутку нафтової ропи українські землі займають ледве сьоме місце в світі.

Видобуток нафтової ропи в деяких країнах світу в 1934 році:

З'єдинені Держ. Півн. Америки	123	міл. тонн
СРСР (включно з Україною)	24	" "
Венесуела	20	" "
Румунія	8	" "
Голяндська Індія	6	" "
Мехіко	6	" "
Українські землі	5	" "

• Колумбія	2,4	міл. тонн
Аргентина	2,0	„ „
Тринідад	1,5	„ „

В новіших часах нафтову ропу широко використовують завдяки високій видатності тепла (калорійності). В порівнянні з іншими паливними засобами, тепло, яке при спаленні дає нафта, є майже вдвоє більше того, що його дає така сама кількість вугілля, а втрое більше, ніж торф і дрова. Всі авта, літаки, модерні кораблі, мотори вживають нафтової ропи чи її продуктів, головню бензини. Тим то й кожна держава силкується здобути для себе якнайбільше нафтових теренів та запевнити собі постачання нафтової ропи.

Земний газ. Побіч нафтової ропи, щораз ширше використовують земний газ, особливо від того часу, коли винайшли спосіб перетворювати його в бензину. Земний газ виступає в тих самих місцях, що й нафта. Добувають його на Північному Кавказі і на Підкарпатті в Галичині. Уживають його до освітлювання й опалювання. Від кількох літ переробляють його на бензину. Виріб бензини з газу в Галичині перевищує 40 тисяч тонн річно.

Земний віск добувають, поруч нафтової ропи, головню на Підкарпатті в Галичині. Видобуток його, що давав 1870 р. понад 20 тисяч тонн, з року на рік меншає і в 1932 р. дав лише 580 тонн.

Залізо. Родовища залізної руди виступають на українських землях у кількох районах. Та видобувають її лише в околиці Кривого Рогу над Інгульцем і на Керченському півострові.

Щодо запасів залізної руди (4.066 міл. тонн) українські землі займають четверте місце в світі по З'єдинених Державах Півн. Америки, Англії і Франції. Найбільші запаси залізної руди має Крим, Кривий Ріг і Північний Кавказ.

Запаси залізної руди в 1936 р.:

З'єдинені Держ. Півн. Америки	83,872	міл. тонн
Англія	6,199	„ „
Франція	4,090	„ „
Українські землі	4,066	„ „
Німеччина	2,843	„ „
Швеція	674	„ „
Еспанія	273	„ „

Щодо видобутку залізної руди українські землі стоять на третьому місці.

Видобуток залізної руди в 1934 р.:

Франція	32	міл. тонн
З'єдинені Держ. Півн. Америки	25	" "
Українські землі	13	" "
Англія	11	" "
СРСР (без українських земель)	9	" "
Швеція	5	" "
Німеччина	4	" "
Люксембург	4	" "
Іспанія	2	" "

Видобуток дає 62% всієї руди СРСР.

У видобутку залізної руди на українських землях на першому місці стоїть Кривий Ріг (в 1934 р. 13 міл. тонн), на дальшому місці Керч (400 тис. тонн).

Манган. Манганову руду добувають коло Нікополя у Запоріжчині. Її запаси оцінюють на 400 міл. тонн. Вони стоять на першому місці у світі. Видобуток манганової руди в 1933 році дає 524 тисяч тонн, що становило 36% світового видобутку цього металу. В 1935 році видобуток на українських землях зріс до 1.037.000 тонн. Поза Нікополем родовища манганової руди відкрили в Хошеватці на Поділлі, в Лабинській на Кубанщині і в Чивчинських горах у Карпатах. Поза українськими землями добувають її в Чіятурах у Грузії (коло 1/2 міл. тонн річно), в Золотому Березі в Африці (270 тисяч тонн), Бритійській Індії (222 тисяч тонн), ЗДПА (19 тисяч тонн), в Італії (5 тисяч тонн).

Ртутна руда знаходиться в Донбасі коло ст. Микитівки. Її запаси оцінюють на 6 міл. тонн. Видобуток в 1938 р. дав 42.000 тонн.

З інших металів виступає золото в Донецькому кряжі, оливо, срібло й цинк у Донецькому кряжі, на Півн. Кавказі і на Закарпатті, мідь у Донецькому кряжі, на Херсонщині, в Київщині й на Буковині. Запаси згаданих металів малі, і їх не добувають або добувають у дуже малій кількості разом з іншими копалинами.

Кухонна сіль. У нас добувають сіль просто з землі (кам'яна сіль), з солоних джерел (виварини), або з моря й озер (самосади). Кам'яну сіль добувають у Донбасі, де її родовища займають простір 45 км завдовжки, 35 км завширшки, товщина родовищ 30—40 м. В 1934 р. її видобуток дав 1.391 тисяч тонн. Поза Донбасом родовища кам'яної соли виступають на Закарпатті (видобуток в 1932 р. — 170 тис. тонн) і на галицькій Підкарпатті.

Солоні джерела, з яких виварюють сіль, зустрічаємо в Донбасі (коло Слав'янська), на Одещині й Підкарпатті.

Самоосадну сіль дістають із заток та лиманів на чорноморському побережжі, головню в Криму й на Одещині.

Загальний видобуток кухонної соли в 1924 р. — до 1.593 тисяч тонн. У видобутку кухонної соли Україна займає восьме місце: ЗДПА (6.900 тис. тонн), Англія (4.269 тис. тонн), Німеччина (3.251 тис. тонн), СРСР (2.900 тис. тонн), Франція (2.100 тис. тонн), Китай (2.000 тис. тонн), Бритійська Індія (1.740 тис. тонн). За Україною стоять: Італія (970 тис. тонн), Японія (939 тис. тонн), Еспанія (929 тис. тонн), Румунія (278 тис. тонн), Канада (292 тис. тонн).

Калійні (потасові) соли виступають в Галичині в Калуші і в Стебнику біля Борислава. Видобуток їх в 1936 р. дав 434 тисяч тонн. Щодо потасових солей Галичина займає третє місце в світі — по Німеччині (9,6 міль. тонн) і Франції (2 міль. тонн).

Глявберову сіль дають Генічеські озера в Криму і Баталпашинські озера на півн. Кавказі.

Будівельні матеріали — валняки, дольоміти, опока, пісковики, глини й інш. бувають на всіх українських землях.

Крейда виступає головню в Чернігівщині, Харківщині, Дніпропетровщині, в Галичині і на Волині.

Каолінова глина найкраща в Бердичівщині, Вінніччині, Білоцерківщині, Маріюпільщині, в Півн. Кавказі.

Гіпс виступає на Поділлі, в Донбасі й на Півн. Кавказі.

Фосфорити, що їх уживають до виробу штучних добрив, добувають на Поділлі, Полтавщині, Чернігівщині, в Донеччині.

Графіт знаходиться в Олександрівському над Бугом, коло с. Хощеватки на Поділлі і в Чивчинських горах у Карпатах.

Б. МЕТАЛЮРГІЙНА ПРОМИСЛОВІСТЬ

Чорна металургія. Чорна металургія розвинулася в місцях видобутку руд, чи лок коксівного вугілля, або там, де виступають джерела іншої енергії, спроможної витворити високу температуру, яка конечна для витопу металю та його першої обробки. В Україні є три головні осередки, що відповідають цим вимогам:

1) Та частина Донецького басейну, де виступає коксівне вугілля — в околиці міст: Юзівки, Макіївки, Кадіївки, Костянтинівки та інш., 2) в районі Кривого Рогу, де видобувають залізню руду, 3) Подніпров'я в районі міст: Січеслава (Катеринослава) й Кам'янського, куди привозять вугілля з Донбасу й залізню руду з Кривого Рогу, й в околиці міста

Запоріжжя, де використовують гідроелектричну енергію Дніпра (Дніпрогес).

Поza згаданими осередками є ще другорядні, а саме: в районі Керчі розвинений на місцевій залізній руді й довоженому з Донбасу вугіллі, і в Приозівщині (в районах міст Маріюполя й Таганрогу) на вугіллі з Донбасу і залізній руді з Керчі та Кривого Рогу.

Чорна металургія розвивається в Україні щойно від 1870 року.

Річний видобуток чавуну, сталі й вальцьованого металю в мільйон тонн в Україні і інших важливіших державах світу подає таблицька (дані з 1934 року):

Країна	Чавун	Сталь	Вальц. металю
Українські землі СРСР (без укр. земель)	6,7	5,4	2,9
З'єдинені Держави Півн. Америки	3,2	2,5	1,0
Німеччина	16,4	34,6	17,0
Англія	8,7	11,7	5,5
Франція	6,1	9,0	5,4
	5,8	6,2	4,7

З таблицьки бачимо, що Україна постачала вдвоє стільки витопленого заліза й металю, що всі інші країни кол. СРСР, взяті разом, а в світовій продукції українські землі стоять на п'ятому місці по З'єдинених Державах Півн. Америки, Німеччині, Англії та Франції. Крім заліза, енергія Дніпрельстану дає змогу видобувати алюміній, середній річний виріб якого обчислюють на 40 тис. тонн і який дає 50% всього алюмінію, що його виробляли в кол. СРСР.

Машино-будівельна й металургійна промисловість, що її початки в Україні припадають на кількадесят літ перед світовою війною, не розвинулася як слід, бо російський уряд старався зосередити цю промисловість на московських землях. Трохи сильніший розвиток її позначився від часу першої п'ятирічки (1929—1933). В 1932 р. працювали на Наддніпрянщині й Кубанщині 262 фабрики. З них такі важливіші: фабрика паротягів у Луганському з річною продукцією коло 1.400 машин; фабрика вагонів у Кам'янському та Крюкові; фабрика морських кораблів у Миколаєві і річних у Києві. Турбіни й мотори „Дізля“ виробляють у Харкові. Машини для цукроварень і хемічної промисловости взагалі виробляють у Києві і в Сумах. Фабрики тракторів є у Хар-

кові. Поза згаданими містами машино-будівельні фабрики є ще в Одесі, Херсоні, Запоріжжі, Ростові н/Доном (фабрики сільсько-господарських машин), у Севастополі (фабрики кораблів), Новочеркаську (фабрика паротягів), у Таганрозі (фабрика паровиків) і інш. Взагалі на українських землях було в 1933 р. 2.557 металургійних підприємств з 469.000 робітниками і 389 машино-будівельних підприємств з 234.000 робітниками.

Хемічна промисловість має свій осередок у Донбасі, де видобувають сировини (сіль, вугілля, огнетривкі матеріали), конечні для її розвитку. Крім того, високо розвинену хемічну промисловість мають міста: Харків, Вінниця, Київ; Одеса. Всіх підприємств хемічної промисловости в 1934 р. було 107 з 28.000 робітниками. Найважливіші вироби хемічної промисловости є мінеральні кислоти, штучні добрива, луги, соди, рослинні товщі, мило.

Харчова промисловість обіймає різні галузі переробки сільсько-господарських продуктів, гуральництво і інш.

Найбільше значення має цукр о в а р с т в о. Осереднім районом цукроварства є Правобережжя. Поза ним велике число цукроварень є на Лівобережжі, Поділлі й Волині. Річний виріб цукру дає приблизно 1 міл. тонн. З того боку Україну перевищує лише Німеччина і З'єдинені Держави Півн. Америки.

М л и н и розміщені на всіх наших землях, а вони різної величини й якості. Осередками млинарського промислу є Київ, Одеса, Кременчук, Сечеслав і Полтава. Вслід за колективізацією сільського господарства місце малих вітрових і водяних млинів займають великі підприємства. Річний виріб борошна і круп перевищує 6 міл. тонн.

О л і й н и ц т в о розвинулося найкраще на Північному Кавказі. Головні осередки олійного промислу є міста: Краснодар, Армавір, Таганріг, Ростов. Виробляють головно соняшникову олію. В інших наших землях перевагу має виріб конопляної, льняної, ріпакової та іншої олії. Виріб олії в Україні в 1934 році становив 147,4 тис. тонн.

К о н с е р в н а п р о м и с л о в і с т ь (рибна, м'ясна, овочева і городня) розвинулася на Півн. Кавказі і в Криму. Головні осередки цієї промисловости — це міста: Ростов, Краснодар, Ставропіль, Симферопіль і інші.

Г у р а л ь н и ц т в о (виріб алькоголю з картоплі, жита, кукурудзи й інш.) було сильно розвинулося перед світовою війною. На всіх українських землях перед світовою війною вироблювали понад 600 міл. літрів спирту. Продаж спирту був завжди в руках держави й давав велетенські прибутки.

Броварництво розвинулося головню по більших містах, де і більший збут пива. В 1927 р. працювали 164 броварні.

Тютюневі фабрики поширені найбільше на Київщині, Полтавщині й на Поділлі. Фабрики Криму й Кавказу переробляють кращі сорти тютюну.

Будівельні матеріали. До промислових будівельних матеріалів зачисляемо: цемент, вапно, гіпс, цеглу, дахівку — а там порцеляну, і скло.

Цемент виробляють скрізь, де є добрий сирівець (матеріал) і паливо. Цементарні є в нас скрізь, одначе найбільше в Донбасі і на Північному Кавказі (Новоросійське).

Вапно, гіпс і цеглу випалють усюди. Взагалі українські землі постачали $\frac{1}{3}$ вапна і $\frac{1}{2}$ гіпсу в цілому Радянському Союзі. Осередками випалювання цегли є Донбас, Харків, Січеслав, Ростов, Краснодар, Армавір, Львів і інш.

Порцелянова промисловість зосереджується головню на Волині і над Озівським морем (Маріюпіль).

Скляні гуті повстали головню на Волині (в околиці Житомира, в Галичині) (Жовква, Львів) і на Півн. Кавказі.

З деревної промисловости в нас розбудували трачки. Найбільше їх в підгірських околицях і на північно-західних землях.

Паперова промисловість розвинулася головню на Передкавказзі й на Волині.

В Майкопі на Передкавказзі, в Пінську і Мозирі виробляють сірники.

Виправа шкіри має осередки в Херсонщині, Київщині. Крім того в Ростові, Озові, Краснодарі, Львові і Станиславові.

Текстильна промисловість розвинулася дуже слабо, дарма, що Україна має потрібну сировину: льон, вовну й бавовну. Причина цього — політика московського уряду, який розвивав ткацтво в центральній Московщині, утруднюючи розвиток його в Україні.

Ткацькі підприємства є в Харкові (вовняна промисловість), Одесі (конопляна), в Ростові, Армавірі й інш. Перед світовою війною велике значення мали дрібні сільські ткачі, що по війні занепали.

Електривні. З уваги на різноманітне використання електричного струму (опал, світло, рушійна сила фабрик) і його легке переносування набирають щораз більшого значення електривні. Їх число на наших землях від часів світової війни сильно зросло. В 1934 р. нараховували на українських землях яких 2.000 електричних станцій з потужністю 7 міл. квт.

год. Найбільша з них Дніпрогес, знищена більшовиками під час відступу, збудована за порогами з потужністю 436 тис. квт. год. Треба зазначити, що джерела електричної енергії ще в дуже малій мірі використані; деякі, як гірські потоки Карпат і Кавказу, майже зовсім не використані.

Дрібний домашній промисел розвинувся в нас головню на північних землях і в горах, менше в середніх і південних хліборобських районах. Задля нього самі селяни використовують довгі зимові й осінні вечори і дні, коли немає праці в полі.

В північній смузі поширене добування з дерева живиці, дьогтю, в горах на Поліссі, на Київщині й Чернігівщині домашнє оброблювання дерева, на Полтавщині й Гуцульщині столярський промисел і мистецьке оброблювання дерева, на Полтавщині, Київщині і Харківщині — виробництво возів і коліс, на Київщині, Полтавщині, Харківщині, Чернігівщині і Гуцульщині ткацький промисел, по всій Україні поширене мистецьке вишивання, що здобуло собі славу за кордоном.

37. ШЛЯХИ Й ЗАСОБИ СПОЛУЧЕННЯ

Загальні зауваги. Що багатша й культурніша країна, то й густіші, краще наладані і більш різномодні шляхи сполуки, і навпаки: що кращі шляхи сполуки (комунікація), то сприятливіші умови господарського й культурного розвитку країни.

Розбудова шляхів залежить також у великій мірі від природи краю. Легше будувати дороги на рівнині, ніж у горах, легше в залюдненому краю, ніж у безлюдній пустелі. Тому в українських горах і на рідко залюднених степових просторах мережа шляхів рідка. Найкраще наладану мережу шляхів має в нас Галичина, Закарпаття й Буковина, себто ті землі, що перед 1918 р. входили в склад Австро-угорської монархії. Одначе в порівнянні з країнами Західної Європи — Німеччиною, Бельгією й інш. мережа шляхів навіть цих наших земель рідка й слабо удержана.

Взагалі у нас переважають природні ґрунтові шляхи. Одначе вони залежні від погоди. Під час весняних розтопів та осінніх слот вони розмокають і стають майже непридатні до вжитку.

Биті шляхи з твердою камінною поверхнею досить добре розбудовані лише на південно-західних землях (Галичина, Закарпаття, Буковина). У Східній Україні їх мало, і вони в поганому стані.

В 1935 р. було в нас загалом 24.000 км битих шляхів, з то-

го на Галичину й Закарпаття припадає половина, тобто 12.000 км, друга половина на всі інші землі.

На 100 кв. км простору припадає в Галичині й на Закарпатті 18,7 км шляхів, на Волині й Поліссі 3,3 км, на Наддніпрянщині 2,0 км, а на південних степах і на Кавказі битих шляхів майже нема, в середньому 0,2 км на 100 кв. км.

У зв'язку з слабо розвинутою мережею битих шляхів автомобільний рух у нас дуже слабкий. Механічних возів ма-

Обр. 43. Український тракт, тобто ґрунтовий шлях на Київщині.

ло та й ті у 77% вантажні. Загально беручи — 1 механічний віз припадає на 1.573 людей (в З'єдинених Держ. Півн. Америки 1 авто припадає на 4,5 людей, у Великій Британії на 21 особу, в Канаді на 9 осіб, у Франції на 19 осіб, в Німеччині на 47 осіб, в Японії на 472 осіб).

До найважливіших шляхів належать залізниці.

Перші залізничні шляхи збудували в нас у другій половині XIX ст. (в 1863—1865 рр. збудували залізничний шлях з Одеси до Балти). Їх будову продовжують і досі, хоч правда, з деякими перервами. Одначе при будові цих шляхів брали до уваги не потреби України, а передусім військові і господарські потреби тих країн, до яких українські землі нале-

жали (Росії, Австрії, Польщі, Чехії), що їм залізниці служили для вивозу збіжжя, вугілля, заліза, нафти та інших матеріальних багатств України. Через те окремі українські міста сполучені сильніше з чужими господарськими осередками, ніж між собою.

Довжина всіх залізничних шляхів українських земель становить приблизно 24.000 км. На 100 кв. км припадає в середньому 2,6 км залізниці.

Порівнюючи з західними країнами Європи, мережа залізничних ліній в Україні дуже рідка. Це показує таблиця:

Країна	Довж. зал. ліній	На 100 км ²	На 10.000 мешк.
Бельгія	10252 км	33,6	12,4 км
Німеччина	68728 "	14,6	10,3 "
Швейцарія	5855 "	14,2	15,2 "
В. Британія	32803 "	13,6	7,1 "
Данія	5852 "	12,1	14,6 "
Франція	64620 "	11,7	15,4 "
Голандія	3635 "	10,6	4,4 "
Італія	23035 "	7,4	5,4 "
Іспанія	16319 "	3,2	6,7 "
Українські землі	24000 "	2,6	4,5 "
СРСР	81580 "	1,7	6,4 "

Головні залізничні шляхи перехрещуються на Україні в двох напрямках: із півдня на північ і з заходу на схід. До важливіших південних залізничних ліній належать залізниці: Київ — Жмеринка — Одеса, Харків — Запоріжжя — Севастопіль, Москва — Вороніж — Ростов з продовженням Армавір — Грозний — Баку.

З рівнобіжникових ліній найважливіші: Берестя — Гомель, Холм — Ковель — Київ, Перемишль — Львів — Київ — Ростов, Новий Санч — Сянік — Самбір — Станиславів — Чернівці.

В залізничній комунікації дуже важливу роль відіграють т. зв. залізничні вузли, тобто міста, де перетинаються чи збігаються залізничні шляхи.

До найважливіших залізничних вузлів належать: на західних землях Львів, де сходиться 9 залізничних ліній. Важливіші з них: Львів — Перемишль — Краків, Львів — Київ, Львів — Тернопіль — Жмеринка — Одеса, Львів — Станиславів — Букарешт, Львів — Стрий — Лавочне — Будапешт.

Найважливішим вузлом на східних землях є Харків з 8 лініями, з них 3 лінії двоколійні. Найважливіші сполучен-

ня має Харків з Києвом, Севастополем, Ростовом і Баку та з Москвою. Харків після Москви є найважливіший вузол кол. СРСР. Інші залізничні вузли це: Тернопіль, Берестя, Брянськ, Гомель, Бахмач, Ромодан, Полтава, Січеслав, Ростів. В Києві перехрещується дві залізничні лінії: 1) Холм — Ковель — Сарни — Коростень — Київ — Полтава — Донбас. 2) Жмеринка — Вінниця — Київ — Ніжин — Бахмач з розгалуженням на Курськ і Брянськ.

Окреме значення мають ті залізниці, що виходять із головних промислових осередків, тобто з Донбасу і Кривого Рогу.

Недоліки в залізничній комунікації — це рідка мережа, мале число двоколієних ліній, далека віддаль між станціями, малий залізничний табір льокомотивів і вагонів, неправильність руху.

Водяні шляхи сполучення. Водяні шляхи сполучення поділяються на річкові й морські.

Річкові дороги відомі в нас уже в найдавніших часах. Одначе, не зважаючи на сприятливі умови, ріки якслід не використані. Вони здебільшого нерегульовані і мають надто малу кількість судноплавних каналів.

Довжина всіх водяних шляхів на наших землях становить 6.200 км, з того на канали припадає 200 км. З уваги на довжину річкових шляхів українські землі стоять на четвертому місці після СРСР (119 тис. км), Німеччини (12 тис. км) і Франції (12,1 тис. км).

Найважливішою водною артерією українських земель є Дніпро. Дніпро має 36 судноплавних і 194 сплавних приток. Річкова мережа Дніпра завдовжки 23.000 км, з них понад 5.000 км² припадає на судноплавні ріки.

З головних приток Дніпра ріка Прип'ять сплавна на 500 км, Десна на 750 км. Значення Дніпра тим більше, що він зі своїми притоками з'єднує більшу частину наших земель і зближається до річкових систем інших морів. Низькі вододіли можна без труднощів перекопати каналами і сполучити річки різних морських сточищ. Дніпро використовували як водяний шлях уже в давній давнині. З історії відомий т. зв. Варязький шлях, що йшов від Фінської затоки Балтійського моря Невою до Ладозького озера, потім рікою Волховом у сточище Зах. Двини до верхів'я Дніпра. Через вододіл Двини й Дніпра перетягали човни на т. зв. волоках, а далі Дніпром плили до Чорного моря. Донедавна великі труднощі в плавбі Дніпром робили пороги. Але в 1932 р. та перешкода перестала існувати, бо вибудовано греблю, від

чого вода в Дніпрі піднеслася й покрила пороги. Тепер Дніпро є неперерваним водяним шляхом.

Значення Дніпра збільшилося відколи вибудували або відновили канали, що сполучили Дніпро з Вислою, Німаном, Західною Двиною, Волгою й інш.

Найважливіші пристані на Дніпрі — це Київ, Кам'янське, Січеслав і Херсон. Відколи вибудували Дніпрельстан, рух на Дніпрі сильно зріс. Дніпром перевозять переважно товари (дерево, збіжжя).

Інші ріки мають невелике значення в комунікації:

Діпін сплавний на 1.500 км, судноплавний на 1.400 км — здебільшого тече поза межами України.

Дінець судноплавний на довжині 360 км. Возять ним головно збіжжя, менше — вугілля й дерево.

Бог, за винятком долішньої частини, до плавби непридатний через брак води і пороги.

Дністер судноплавний на довжині 800 км. Більше значення може мати в майбутньому. Ріка вимагає регуляції.

Кубань судноплавна на довжині 330 км. Рух вантажів і пасажирів невеликий.

Мореплаводство. Плавба по українському Чорному морю розвинулася в дуже давніх часах. Ще перед Христом запливали сюди кораблі фенікійців, греків, римлян і інш. та везли на наші землі всякого роду вироби: дорогі тканини, зброю, посуд, вино, а з України вивозили збіжжя, мед, рибу, шкіру й іншу сировину. Згодом заїздили сюди Дніпром скандинавські купці, що їздили Чорним морем до Болгарії, Греції й інших країн.

Українське мореплаводство розвинулося щойно в часах української княжої держави, починаючи з дев'ятого століття. З тих часів маємо світлі картини не лиш заморських подорожей українських купців, але й славних походів княжих дружинників на Візантію, Болгарію й інші могутні тодішні держави. З упадком княжої держави занепадає й українське мореплаводство, тим більше, що українські береги Чорного моря опановує на довгі століття татарська орда. Морські походи поновлюють у XVI і XVII ст. українські козаки. Одначе й козаки тривало не опанували доступу до Чорного моря. Ним володіла Туреччина аж до кінця XVIII століття. По її розгромі українські морські побережжя опанувала Росія. Лише на короткий час у 1918 р. північні чорноморські береги перейшли під владу України.

Колишня радянська чорноморська фльота мала коло 500 тисяч тоннажу й мала перевагу над турецькою (214 тис. тонн),

румунською (88 тис. тонн) і болгарською. Однак в порівнянні з торговельною фльотою інших держав вона дуже невелика й не встигла обслуговувати чорноморські пристані.

Чорноморські пристані обслуговує переважно чужа фльота. І так: в 1934 р. брали участь у чорноморському транспорті грецькі кораблі в 37,5%, радянські в 21%, англійські в 19%, італійські в 15,5% та німецькі в 1%.

З чорноморських пристаней ішло майже $\frac{2}{3}$ всього радянського заморського вивозу.

Перше місце в морському транспорті має Одеса з більше як 6,5 міль. тонн річно. Одеса є вихідною точкою правильних корабельних ліній на Чорному морі і східній частині Середземного моря, Одеса є вивізної пристань збіжжя й дерева. З неї відбувається також особовий рух. Над лиманом Богу лежить найбільша річкова пристань чорноморської області — Миколаїв. Середній річний оборот перевищує 2,8 міль. тонн. Найважливіші продукти вивозу цієї пристані — це залізна руда з Кривого Рогу й манганова руда з Нікополя.

На правому березі Дніпра розташована пристань Херсон з оборотом понад 1 міль. тонн — вивозить збіжжя й дерево. На західному побережжі Криму лежить пристань Євпаторія з оборотом коло 1 міль. тонн, вона ніколи не замерзає, головним предметом вивозу є сіль. Над Озівським морем — Маріупіль, головна вивізної пристань вугілля і соли, і Таганріг — найбільша пристань Озівського моря з оборотом 2,9 міль. тонн. На правому березі Дону — Ростов, найбільше торговище донецької області. При вході до Озівського моря розташована пристань — Керч, а на південному заході Криму найбільша воєнна пристань Чорного моря — Севастопіль з понад 4 міль. тонн обороту. На кавказькому березі Чорного моря знаходяться пристані Новоросійське й Туапсе з вивозом збіжжя, дерева й нафти з Майкопу.

Чорне море мало з-поміж усіх кол. радянських морів найбільш оживлений мореплавний рух. Рухові сприяє те, що чорноморські пристані замерзають на короткий час, а то й зовсім не замерзають та також і те, що його оточують країни найбагатші на збіжжя й земні копалини. Його значення зменшує лиш та обставина, що вихід із нього — протока Босфор і Дарданели — знаходяться в чужих руках.

Повітряні шляхи. Підставою розвитку повітроплавби є безпека моторів достатньою кількістю палива (бензини) і придатний для летовищ терен. Українські землі багаті на нафтову ропу й рівнинне поземелля, придатне на розбудову

летовищ, створюють корисні умовини для розвитку повітряних шляхів. До німецько-польської війни тільки більші міста східних українських земель мали повітряні шляхи сполучення. Головними вузлами були Київ, Харків, Одеса й Ростов. На західних землях таким вузлом був Львів на шляху Варшава—Букарешт та Ужгород. В 1934 р. перевезено на літаках повітряної фльоти 11.574 пасажирів, 189 тонн пошти, 636 тонн вантажу. Розвиток повітроплавби зростає з року на рік.

Пересилання відомостей. Для пересилання відомостей служить пошта, телеграф, телефон і радіо.

Поштових посилок припадає на наших землях у середньому 11 на одного мешканця. В порівнянні з іншими країнами, це дуже мало. Напр. в Англії на одного мешканця припадає річно 163 посилки, у Франції 142, у Німеччині 86, в Італії 57.

Мережа телеграфів і телефонів дуже скупа, хоч досить використана. В СРСР на 100 мешканців припадає 330 надісланих телеграм.

Радіостанції побудовано в нас у містах: Києві, Харкові, Одесі, Вінниці, Ростові, Севастополі, Львові.

38. ТОРГІВЛЯ

Загальні зауваги. Торгівля в Україні була вже в дуже давніх, ще передхристиянських часах. Чорним морем приїздили в Україну фенікійці, греки, римляни, що привозили тканини, вина, зброю, тощо, а вивозили з України збіжжя, шкіру, мед, рибу й інш.

До найбільшого розвитку дійшла торгівля щойно в часах української княжої держави, завдяки міжнароднім шляхам, що переходили через Україну. Купецькому рухові завдячують свій зріст і розвиток найголовніші міста України: Київ (в місці схрещення водного т. зв. варязького шляху із сухопутнім) і Галич над Дністром.

Україна торгувала збіжжям, шкірами, рибою, а брала за це золото й дорогі метали, тканини, зброю. Українські купці й бояри багатіли, а з ними збагачувалася українська держава. Згодом, з упадком самостійности України, занепала й торгівля. Україна стала для наших займанців колонією, що мала постачати їм поживу, робочий скот і людей. На місце українських купців прийшли жидівські, грецькі, вірменські, московські й польські, які тягнули з України користь і збагачували свої народи.

В часах неволі українське населення відіграло в торгівлі

зовсім підрядну ролю, зайняте як дрібні покупці й перевізники. У внутрішній торгівлі велике значення перед вибудуванням залізниць в Україні мали чумаки, що розвозили рибу й сіль та купували збіжжя й постачали його до чорноморських пристаней. З вибудуванням залізниць чумацтво занепало. Перевіз возом чи санками відіграє ролю лише в місцевій дрібній торгівлі.

Місцева торгівля проводиться головним чином на ярмарках у кожному місті й містечку в певні дні тижня. Крім них, у більших містах України, як ось у Києві, Полтаві, Харкові, Львові, Тернополі, Луцьку й інш., були рокові ярмарки, на які з'їздилися купці з дальших сторін.

Торгівля з закордонними країнами була й є досі вся в руках чужинців.

Україна постачає для заграниці головню сировину.

До Білоруси, Московщини, Німеччини, Франції, Англії, Італії й інш. вивозять головню сільсько-господарські продукти: збіжжя, худобу, домашню птицю, пір'я, яйця, м'ясо, олію, прядиво, вовну, цукор і корисні копалини: вугілля, нафту й руду.

З-поза меж України спроваджують переважно фабричні перероби, а саме: тканини, шкіру і шкіряні вироби, ґалянтеїрні, машинові й металеві вироби і всяке інше знадіб'я.

Металургійні вироби спроваджували до нас з Німеччини, Англії, трохи з Австрії, вироби деревного промислу з Білоруси, ткацькі вироби з Московщини.

По світовій війні й революції наступили великі зміни. Передусім у Галичині розвинулася кооперативна торгівля, яка опанувала майже всі села Східної Галичини й частину Волині. Українці почали перебирати в свої руки торгівлю молочарських виробів, яєць, збіжжя, сала й м'яса.

На східних українських землях по революції торгівля зовсім занепала. Змінені господарські умови вплинули сильно на предмети торгівлі. Внаслідок колективізації зменшилась сильно кількість худоби, якої тепер не тільки не вивозять з України за кордон, але навіть на Україну її спроваджують. Збіжжя вивозили майже виключно до Московщини, дуже мало закордон. Зате з упромисловленням краю і збільшенням видобутку копалин та фабричних виробів збільшився вивіз кам'яного вугілля, коксу, соли, залізних і металевих руд та вже витопленого заліза, сталі й чавуну, різних металевих виробів, машин і тракторів.

На Україну спроваджували ткацькі вироби (з Московщини), дерево й дерев'яні вироби, нафту й бензину (з Закавказзя).

За большевицького режиму торгівля на східних землях опинилася в руках держави, яка використовувала Україну, забирала з України великі багатства, вивозила збіжжя, хоч воно потрібне для прохарчування місцевого населення, забирала всі прибутки на потреби Московщини.

Торговий баланс України завжди позитивний, тобто вартість товарів, вивезених з України, більша, ніж вартість товарів привезених. Надвишка ця, залежно від року, хитається між 300 до 500 мільйонів карбованців.

З М І С Т

Стр.
3

Пізнай край, де живеш . . . . .

I. ЗАГАЛЬНІ ВІДОМОСТІ З ГЕОГРАФІЇ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

1. Границі і простір земель, заселених українцями	5
2. Положення українських земель	9
3. Українські краєвиди	12
4. Геологія	14
5. Ґрунти	22
6. Підсоння	23
7. Води українських земель	32
8. Українські моря	42
9. Рослинний світ українських земель	48
10. Тваринний світ	52
11. Український народ	54

II. ОПИСОВА ГЕОГРАФІЯ

Північна низовинна смуга.

12. Підляшшя	67
13. Полісся	71
14. Східне Полісся	77
15. Придніпрянська низовина	78
16. Наддонецька низовина	82

Смуга височин.

17. Холмсько-волинська височина	82
18. Розточчя	87
19. Поділля	89
20. Покутсько-басарабська височина	95
21. Придніпрянська височина	97
22. Запорозька гряда	103
23. Приозівська височина	105
24. Донецький кряж	106
25. Слобожанщина або південна частина Осередньої височини	109

Південна смуга низовин.

26. Надсянська низовина	112
27. Причорноморська низовина	113
28. Долішньо-донська низовина	119
29. Кубанська низовина	120
30. Прикаспійська низовина	122

Смуга гір.

31. Карпати	124
32. Карпатське підгір'я	136
33. Кримські гори	138
34. Кавказ	141

III. ГОСПОДАРСТВО УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

35. Сільське господарство	147
36. Гірництво і промисловість	162
37. Шляхи й засоби сполучення	171
38. Торгівля	177